

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди

Лисиченко Л. А., Лисиченко Т. Ю.

**Харківська філологічна школа.
Лінгвістичні традиції**

*До 180-річчя від дня народження
О. О. Потебні*

Харків
Видавництво «НТМТ»
2015

УДК 811.161.2

ББК 81.2-03

Л63

*Рекомендовано до друку вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(протокол № 4 від 5 вересня 2014 року).*

Рецензенти:

Сімонок В. П., доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри іноземних мов № 1 Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого;
Богданова І. Є., кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри мовної підготовки
Національного університету цивільного захисту України

Л63 Лисиченко Л. А. Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції / Л. А. Лисиченко, Т. Ю. Лисиченко. — Х.: ХТМТ, 2015. — 232 с.

ISBN 978-617-578-239-2

Видання містить інформацію про історію виникнення та становлення Харківської філологічної школи, заснованої на ідеях О. О. Потебні та його попередників. Виокремлено й узагальнено традиції харківської лінгвістики, змальовано імена найвагоміших представників школи, науковців кінця ХІХ — початку ХХІ ст.ст. Окреслено місце філологічної школи в українському та світовому науковому просторі, внесок харківських лінгвістів у сучасний національний та світовий мовознавчий досвід, їхні здобутки на початок ХХ ст. як підґрунтя для розвитку в Харкові сучасного мовознавства.

Адресовано науковцям, викладачам, учителям, аспірантам і студентам, усім, хто цікавиться проблемами сучасного мовознавства.

УДК 811.161.2

ББК 81.2-03

ISBN 978-617-578-239-2

© Л. А. Лисиченко, Т. Ю. Лисиченко, 2015

© Видавництво «НТМТ», 2015

© Оформлення О. О. Євдокімова, 2015

ЧАСТИНА 1

Передумови формування Харківської філологічної школи

Если взглянуть на состояние городов и всей Харьковской губернии, каково оно было во время открытия в ней местничества, сравнить все со всем нынешним — нынешним образом воспитания домашнего и общественного, с нынешним домоводством, с образом жизни и обращения людей между собой; взглянуть на здания частные и публичные, на учреждения в пользу наук и человечества, на общую готовность в них ко всякому общепользному делу, на самую торговлю, то должно признаться, что сей новозаселенный край едва ли не превзошел некоторых губерний, образовавшихся гораздо прежде и, может быть, имеющих больше удобств для извлечения выгод, нежели Харьковская.

Г. Ф. Квитка-Основьяненко. 1848 г.

Інтелектуальне середовище в Харкові в XVIII — на початку XIX ст.ст.

Харків — центр Слобожанщини — краю, куди з середини XVII ст. стікалися найбільш сміливі, активні й динамічні вихідці з різних територій України, тікаючи від польсько-шляхетської сваволі й релігійних утисків. Люди приходили з бажанням створити новий край на місці Дикого поля. І Харків, заснований на перехресті трьох давніх українських шляхів — Муравського, Кальміуського й Ізюмського, став центром і коліскою цього краю. Такий склад населення, його прагнення створити місто, яке б не було обтяжене минулим, а від самого початку спрямоване в майбутнє, зумовило те, що вже через 70 років («Я певен, що всі здивуються, прочитавши про цей

поступ освіти в Харкові, коли пройшло менше 100 років од його заселення», — писав про цю подію В. Н. Каразін¹) після першої згадки про місто Харків у документах було створено колегіум як науковий центр Слобожанщини, що сприяв формуванню інтелектуального середовища, а ще через півстоліття, значною мірою зумовивши вектор розвитку міста, — Харківський університет із всесвітньо відомими вченими й науковими школами, особливо гуманітарного спрямування. Одним із явищ, сформованих у такому середовищі, стала Харківська філологічна школа, яка розвивається вже протягом двох століть.

Філологія як наука — широке за змістом поняття, що охоплює не тільки мовознавство й літературознавство, але й цілий ряд інших гуманітарних наук, так чи інакше пов'язаних із ними. І кожна з таких наук мала в науковому світі свої традиції. Оскільки охопити всі аспекти Харківської філологічної школи в одній роботі складно, та й непотрібно, щоб не затіювали одна одну, розглядаємо традиції лінгвістики.

Пропонована читачеві розвідка — спроба виокремити й узагальнити традиції харківської лінгвістики, із якими пов'язані імена багатьох відомих учених, які в свою чергу створили свої наукові школи.

Харківська філологічна школа — видатне явище в розвитку філологічних наук, яке впливало й продовжує впливати на наукові пошуки та процес фахової підготовки лінгвістів в Україні й далеко за її межами. Ця школа формується від початку XIX ст. і розвивається донині. Вона позначена іменами видатних мовознавців Із. І. Срезневського, О. О. Потебні, Л. А. Булаховського та творчістю багатьох учених, що виробили своєрідний дух цілого напрямку в мовознавстві. Однією з основних рис цього напрямку є тісний зв'язок лінгвістики з проблемами суміжних наук — літературознавства, культуроло-

¹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В. В. Кравченка; Художник, упоряд. іл. В. О. Ріака. — Х. : Основа, 1991. — 256 с. (Серія «Пам'ятки історичної думки України».)

логії, етнографії, психології, філософії. Тому мова крізь призму цього зв'язку розглядається як духовна творчість, особливо в працях потужного вченого-лінгвіста О. О. Потебні.

О. О. Потебню справедливо вважають основоположником Харківської філологічної школи. Він чітко визначив риси, що відрізняють очолюваний ним напрямок від інших. Характерна особливість Харківської філологічної школи — різнобічність наукових інтересів, розробка проблем мовознавства та літературознавства на основі досягнень філософії, психології, історії та інших наук. Це й створило той неповторний дух, що вплинув на широке коло вчених. Серед останніх варто назвати не тільки болгарського славіста Мартина Дринова, фінського Йосифа Мікколу, Едуарда Вольтера з Каунаського університету, але й професорів, які певний час працювали в Харківському університеті, — М. М. Дурново, Я. М. Ендзеліна, Г. А. Ільїнського, Б. М. Ляпунова, що пізніше переїхали до столичних міст, куди приносили й ідеї О. О. Потебні. Наукова спадщина вченого тією чи іншою мірою знайшла своє продовження в працях А. С. Будиловича, Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова, О. М. Пешковського, М. С. Поспелова, О. І. Соболевського, О. М. Сухотіна та ін. Його вчення — неперегорнута сторінка історії мовознавства: думки О. О. Потебні й сьогодні використовуються й розвиваються в працях із лінгвістики, психолінгвістики, когнітивної теорії мови та літератури. Сучасні лінгвісти ставлять спадщину вченого в широкий контекст Гумбольдт — Срезневський — Потебня — Бодуен, поєднуючи діяльність Потебні з вершинними здобутками в світовій історії мовознавства¹.

Другою важливою рисою Харківської філологічної школи є її тісний зв'язок із практичною діяльністю — викладанням лінгвістичних дисциплін у вищій і середній школах, розробкою

¹ Мельников Г. П. Системная лингвистика Гумбольдта — Срезневского — Потебни — Бодуэна и современная системная типология языков // Проблемы типологической, функциональной и описательной лингвистики. — М., 1986. — С. 13–19.

питань методики викладання, виховання й підготовки наукових кадрів. Мовознавці Харкова не були тільки «кабінетними» вченими: їхні роботи були затребувані наукою й освітою та впливали з потреб останніх.

Учення О. О. Потебні та його школа виникли не на порожньому місці. Фахове викладання мовних дисциплін у Харкові почалося 1726 р. в славнозвісному Харківському колеґіумі — першому поважному освітньому закладі на Слобожанщині, програма якого передбачала вивчення слов'янської, грецької та латинської мов, а в 1766 р. було відкрито також класи французької та німецької мов¹.

Відкриття Харківського університету (1805), де значне місце посіло відділення словесних наук, сприяло створенню традицій лінгвістичної науки й виробленню методики викладання лінгвістичних дисциплін. Так, проф. І. С. Рижський був автором праці «Введение в курс словесности» (1806) — посібника, що неодноразово перевидавався по всій Росії. У Харківському університеті І. С. Рижський написав також роботу «Наука стихотворства». І. Орнатовський видав працю «Новейшее начертание правил российской грамматики на началах всеобщих основанных» (1810). І. Ф. Тимківський створив працю «Опытный способ к философскому познанию российского языка» (1810). Як вказує в своїх спогадах М. О. Максимович, з того покоління роду Тимківських, окрім Іллі Федоровича, ще четверо братів (усього в сім'ї було шестеро синів і три дочки) дістали університетську освіту, два з них стали професорами². Найбільш вдало склалася доля Іллі Федоровича Тимківського. Він був одним із творців Харківського університету, його професором, а також засновником і директором Новгород-Сіверської гімназії. За тринадцять років (1825–1838) Ілля Фе-

¹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В. В. Кравченка; Художник, упоряд. іл. В. О. Ріака. — Х. : Основа, 1991. — 256 с. (Серія «Пам'ятки історичної думки України»). — С. 193–195.

² Максимович М. А. Воспоминание о Тимковских / М. А. Максимович // Киевская старина. — 1898. — Т. 63, № 11. — С. 254–272.

дорович перетворив гімназію на одну з кращих, за що одержав звання статського радника та був нагороджений орденом Святого Святослава III ступеня й тисячею десятин землі в Саратовській губернії. Іван Тимківський після закінчення Московського університету службову кар'єру розпочав у Петербурзі. Маючи за улюблене заняття літературу, він перекладав книги з німецької та англійської мов. Професор грецької та римської літератури, Роман Тимківський був директором педагогічного інституту при Московському університеті, блискуче читав студентам лекції з античної поезії, викладав римську літературу на словесному факультеті. Крім того, Роман Тимківський відомий вивченням творчості Нестора Літописця, дослідженням «Слова о полку Ігоревім» (він був одним із перших, хто прочитав цю важливу історичну пам'ятку часів Київської Русі).

Роботи І. С. Рижського, І. Орнатовського, І. Ф. Тимківського не тільки мали практичні цілі, але й ставили теоретичні питання. Увага до теорії була викликана загальним станом науки у світі й, напевне, особливо тісними зв'язками Харківського університету з німецькими вченими, що за рекомендацією Й. В. Гете працювали в ньому (у Німеччині на той час була дуже потужна лінгвістична школа). Досить сказати, що Й. В. Гете і В. фон Гумбольдт були почесними докторами цього навчального закладу. Тож інтеграція харківських лінгвістичних шкіл у європейський науковий простір існувала вже з початку XIX ст.

Харківські лінгвісти були не тільки на тодішньому європейському рівні, але й висловлювали в своїх працях деякі ідеї, що увійшли в науковий обіг у Європі тільки наприкінці XIX ст., а то й у XX ст. Так, у згаданій праці І. С. Рижського мова розглядається як знакова система, що єднає думку людини й предмет, тобто позамовну дійсність. Слово, на думку вченого,

¹ Рижский И. С. Введение в курс словесности / Иван Степанович Рижский. — Харьков, 1806. — С. 20, 25–27.

це знак думки, а думка — знак предмета¹. У праці І. С. Рижського звучить думка про відмінності в сприйманні й мовному вираженні явищ довкілля різними народами: теза, яку пізніше сформулював і розгорнув В. фон Гумбольдт і якій великого значення надав О. О. Потебня.

І. Орнатовський за сто років до Ф. де Соссюра розрізняє мову, мовну діяльність і мовлення, що, на думку доцента С. В. Вакуленка, дає підстави для перегляду питання про пріоритет харківського вченого: «Нарешті геніальним передчуттям сформульованої на сто років пізніше Ф. де Соссюром фундаментальної трихотомії *Langage — Langue — Parole* можна вважати розрізнення професором І. Орнатовським дару слова, тобто природної необхідної здатності людини повідомляти інших про свої думки, почуття різними звукозмінами (*langage* у Соссюра); язика, тобто створеного людьми способу висловлювати свої думки різними звукозмінами, прийнятими в кожному народі окремо або певним ужитком слів, притаманним одному лише народові (*langage*), і мовлення, тобто висловлювання думок словами («речь» — *parole*)»¹.

Як одну з племінних ознак народу розглядає мову І. Ф. Тимківський. Він вважає, що історія мови та історія народу настільки тісно пов'язані, що історія народу містить і історію його мови².

Названі роботи були присвячені російській словесності, однак уже з другого десятиліття XIX ст. серед вихованців університету й людей, причетних до цього шанованого закладу, виникає гурток (а можливо, гурт) людей, які щиро цікавилися проблемами України й української філології. Саме в цей час і зароджується отой широкий погляд на філологію як синте-

¹ Орнатовский И. Новейшее начертание правил российской грамматики, на началах всеобщих основанных / Иван Орнатовский. — Харьков, 1810. — С. 4, 8, 27, 39, 40.

² Тимковский И. Ф. Опытный способ к философскому познанию русского языка / Илья Федорович Тимковский. — Харьков, 1811. — С. 40, 43.

тичну науку й наукові методи, що охоплювали розлоге коло проблем літератури, фольклору, історії, етнографії тощо.

У Харкові виходять перші в Україні періодичні видання, що містили значну кількість матеріалів, присвячених українській етнографії, історії, мові та літературі. Так, 1816–1819 рр. Є. М. Філомафітський, Р. Т. Гонорський та Г. Ф. Квітка-Основ'яненко видають журнал «Украинский вестник», де друкувалися не тільки твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. І. Гнедича, В. Н. Каразіна, але й переклади та переспіви зарубіжних письменників, наукові статті, спогади сучасників про Г. С. Сковороду та ін. Важливе значення мали публікації П. П. Гулака-Артемовського на захист української мови та О. І. Льовшина «Письма из Малороссии», де висловлювалась думка про необхідність підтримки української мови.

У 1824–1825 рр. у Харкові видається «Украинский журнал», де значне місце належить етнографічним описам міст України, оригінальним документам українських гетьманів Юрія Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Скоропадського. У цьому ж журналі побачив світ перший науковий огляд історії української літератури, зроблений І. Г. Кулжинським.

У 1833 та 1834 рр. у Харкові виходив літературний альманах «Утренняя звезда», у другому випуску якого було опубліковано ряд творів українських письменників (Є. П. Гребінки, І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка), що увійшли до скарбниці української літератури.

1844 р. О. О. Корсун, відомий ще як біограф М. І. Костомарова, видав збірку українських творів «Сніп», а в 1843–1844 рр. вийшло чотири випуски альманаху «Молодик», про який В. Г. Белінський писав: «В Україні є своя література: після «Молодика» в цьому не може бути ніякого сумніву... Харків за своєю чисельністю населення й красою <...> є до деякої міри столицею української літератури, української прози, особливо українських віршів»¹.

¹ Белинский В. Г. Рецензия на «Молодик» // В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений. — Т. 9. — С. 87.

Традицію публікації українських творів продовжив А. Л. Метлинський у п'яти випусках «Южнорусского сборника», де були надруковані переважно твори українських письменників, зокрема С. В. Александрова, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. М. Макаровського, А. Л. Метлинського, М. М. Петренка та ін. Це видання цінне для філологічної науки ще й тим, що в ньому містяться біографічні й бібліографічні відомості про кожного автора, так би мовити, з перших уст.

Ми зупинилися на харківських виданнях першої половини ХІХ ст. у зв'язку з Харківською філологічною школою тому, що саме вони створювали джерельну базу для наукових пошуків у галузі філології, зокрема української, а характер публікацій у них дає уявлення про коло філологічних зацікавлень, що було властиве харківським філологам.

Про широкий підхід до філологічних питань у Харкові першої половини ХІХ ст. свідчить також те, що одна й та ж особа нерідко виступала і як професор-теоретик, мовознавець, і як поет. Прикладом цього може бути діяльність М. І. Костомарова, А. Л. Метлинського, які були і професорами Харківського, а пізніше Київського університетів, і відомими поетами-романтиками, і авторами наукових праць. А. Л. Метлинському належить, зокрема, робота «Заметки относительно южнорусского языка», опублікована 1839 р. як передмова до збірки поезій «Думки і пісні та ще дещо». У цій праці автор, відзначаючи найголовніші особливості української мови, висловлює цілий ряд важливих міркувань. Наприклад, актуальним ще й до нашого часу є положення про те, що достоїнство української мови полягає не тільки в її «співучості», «милозвучності» і т. ін., до чого так часто апелюють іще й наші сучасники, але й у тому, що мова ця здатна до вираження будь-яких думок і почуттів: «Но в одной лишь музыкальности, — пише А. Л. Метлинський, — в одном доброголасном и благозвучном течении слова и все достоинство южнорусского языка?.. При выражении какой бы то ни было страсти, какого бы то ни было чувства южнорусс не встретит недостатка в родном языке своем!»¹. Ця невелика за обсягом праця містить і глибокі роздуми над корінням і долею української мови, і тонкі

спостереження, що стосуються окремих діалектних рис, і біль за тим, що мова ця втрачається.

Харківській школі філологів від самого початку властива була не тільки широта наукових поглядів, але й широкі зв'язки: вона не замикалася в собі, а щедро ділилася своїми здобутками з іншими (згадаймо, що професори М. І. Костомаров та А. Л. Метлинський прийшли в Київський університет із Харківського, а проф. Із. І. Срезневський харківський дух пошуку приніс у Петербург) і з вдячністю приймали й розвивали ідеї вчених інших регіонів і країн.

Усе сказане дає підстави стверджувати, що Харківська наукова філологічна традиція, а отже, й філологічна школа виникла на початку XIX ст. й стала тією сходинкою, із якої піднялися і О. О. Потебня, і його послідовники.

Харків як осередок українського відродження на початку XIX ст. Вплив цього процесу на розвиток словесності

Наприкінці XVIII — початку XIX ст. у Європі з розвитком національної свідомості народів розпочинається вивчення своїх національних коренів, що виявляється, зокрема, у збиранні та вивченні старовинних пам'яток, фольклору — поетичного й музичного, дослідженні етнографічних особливостей того чи іншого краю. Цей рух охоплює і район слов'янських народів, особливо тих, що не мали своєї державності й прагнули до збереження своєї етнічної тожсамості через розвиток своєї мови, своїх культурних традицій.

В Україні осередком, де розгортається активна діяльність на користь української культури й національної самобутності,

¹ Українські поети-романтики 20–40-х років XIX ст. : Поет. твори / Упоряд. і приміт. канд. філологічних наук Б. А. Деркача та докт. філологічних наук С. А. Крижанівського; Вступ. ст. проф. Ієремії Айзенштока. — К. : Дніпро, 1968. — С. 177–189.

стає Слобожанщина з її адміністративним і культурним центром — містом Харковом. Деякі нинішні українські діячі рідко згадують цю обставину, а якщо й згадують, то побіжно, уважаючи Харків «зрусифікованим» містом і, так би мовити, регіоном нижчого з погляду національної самосвідомості ґатунку.

Ті, хто дотримується подібного погляду, повторюють помилку Катерини II, котра вважала Правобережну Україну «приєднаними польськими територіями» на тій підставі, що шляхта й верхні верстви були поляками, при цьому вона ігнорувала кількомільйонне закріпачене панами українське населення. Подібний феномен нерідко зустрічається в порубіжних регіонах, де населення може бути двомовним і тримовним. При цьому не враховується, по-перше, той факт, що місто перебуває на території, заселеній українцями, які розмовляють українською мовою; по-друге, те, що більшість так званого російськомовного населення фактично є двомовним, володіючи як українською, так і російською мовами, користуючись ними ситуативно. Тож не варто розглядати Слобожанщину як українську околицю. Слобожанщина була та є одним із найрозвиненіших в економічному й культурному відношеннях теренів України й відіграла та відіграє величезну роль у розвитку України в цілому.

Факт, що Харків був центром українського відродження з початку XIX ст., визнають усі історики України, незалежно від їх політичної й регіональної ангажованості. Так, відомий історик М. С. Грушевський із цього приводу писав: «Найбільш замітний гурток, перша така громада українська, що вже щось значила в літературнім житті українським, на Україні російській виробилася в Харкові, що в десятих-двадцятих роках став найбільшим духовним вогнищем України: коштом місцевого дворянства, потомків слобідської старшини засновано тут університет, далі жіночий інститут, організувався театр, розвивається досить жива як на ті часи літературна діяльність, виходять журнали і збірки літературні»¹. У цих стислих рядках учений змальовує широкий розмах культурницької діяльності в Харкові перших десятиліть XIX ст. Про це ж пише й Н. Д. Полонська-Василенко: «Великою подією було відкриття

1805 р. першого в Україні університету, у Харкові... Навколо університету скупчилися українські вчені та письменники... У Харкові почали видаватися часописи: «Украинский Вестник», «Украинский журнал»... В. Н. Каразін заснував філотехнічне товариство, яке ширило нові технічні методи в сільсько-му господарстві»².

Висловлювання такого змісту ми знаходимо в кожному поважному описі історії України. Чому ж саме Лівобережна Україна, зокрема Слобожанщина й суміжні з нею території, стали осередком культури й національного відродження українського народу? Для цього існувало кілька причин соціально-політичного, культурного й етнічного характеру. Ці причини по-різному розглядаються в багатьох історичних джерелах, тому стисло їх схарактеризуємо.

До соціально-політичних відносимо те, що Слобідська Україна й прилеглі до неї території порівняно недавно втратили свій соціальний устрій, за якого козацька старшина й козаки користувалися, як і все населення, українською мовою, а на письмі — староукраїнською писемною мовою. Тому тут зберігалися ще старі традиції української мови й літератури.

Незважаючи на поширення на Слобожанщину адміністративного поділу Росії, на керівні посади призначалися місцеві діячі з колишньої козацької старшини, які ще не втратили культурних і мовних зв'язків із українським населенням. На Слобожанщині залишався досить великий прошарок вільних козаків. Усе це створювало культурне середовище, у якому зберігалися та розвивалися ідеї національної й державної незалежності та самобутності українського народу. Іще жива була пам'ять про соціальний устрій і привілеї на Слобожанщині,

¹ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / Михайло Сергійович Грушевський. — К.: ІСЕ-Україна; журн. Радуга. — 1990. — 524 с. — (Препринт. відтворення вид. 1913 р.). — С. 490.

² Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2-х т. / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. — К.: Либідь, 1992. — Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. — 1992. — С. 278.

які були скасовані за кілька років перед тим. Відомий історик Д. І. Дорошенко писав, що на Лівобережжі, у тому числі на Слобожанщині, незважаючи на адміністративні реформи, що скасовували автономію, зберігалися деякі залишки старого устрою: хоча посилюється кріпосницький гніт, вільні селяни обертаються на кріпаків, частково зберігається козацтво як вільний прошарок, унаслідок чого майже третина населення залишилася вільною. При запровадженні нового адміністративного устрою посади заміщалися вихідцями з місцевої старшини. Тим самим на Лівобережній Україні зберігався та створювався провідний стан, пов'язаний корінням із національними українськими традиціями¹. На Правобережній Україні, яка була приєднана до Росії після розподілу Польщі в останні роки XVIII ст., такого середовища не було. Царський уряд при характеристиці певних територій ураховував національний склад не підлеглого населення, яке становило основу народу й було українським, а тільки панівні верстви, які на Правобережжі були польськими або давно спольщеними. Після розподілу Речі Посполитої (Польщі) наші правобережні території називалися не українськими, а приєднаними польськими. «Статистичні дані 1838 р. — пише Н. Д. Полонська-Василенко, — із трьох губерній Західно-Руського краю — Київської, Волинської та Подільської — показують, що було в них 4 200 000 селян-кріпаків українців і 100 000 дворян, виключно поляків, із тієї кількості 65% дрібних землевласників або зовсім безземельних шляхтичів, що здебільшого обслуговували магнатів як управителі маєтків, орендарі, посесори тощо»². Після приєднання Правобережної України,

¹ Дорошенко Д. І. Нарис історії України: в 2-х томах / Дмитро Іванович Дорошенко. — К.: Глобус, 1992. — Т. 2: Від половини XVII століття. — 1992. — С. 268.

² Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2-х томах / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. — К.: Либідь, 1992. — Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. — С. 298.

як згадує той же дослідник, у Петербурзі курс був узятий на підтримку польської шляхти, і вона зберегла свої маєтки, посади, становище¹. Польська мова теж зберігала свої права: діяли польські школи, польська адміністрація. У м. Вільно функціонував польський університет і було зосереджене керівництво освітою Правобережжя. Поляки вважали українську мову діалектом польської, через що й усю цю величезну територію визнавали польською. Тому, як слушно зазначають дослідники, територія ця стала осередком боротьби за відродження польської державності, проблеми ж українців для більшості польських діячів, навіть тих, предки яких колись походили з української шляхти, були байдужі.

Ще однією причиною відродження української культури вважають прагнення козацької старшини й козаків одержати рівні права з російським дворянством, для того щоб убезпечити себе від зниження соціального стану й закріпачення. «Велику увагу приділяли діячі XVIII ст. доказам про загальне шляхетство українського козацтва. Тому дослідники відшукували цих доказів у літописах, грамотах польських королів, московських царів, універсалах гетьманів. Працю свою вони вважали за корисну для української держави, українського народу»². На цю обставину вказував і Д. І. Дорошенко: «...із упревілеюванням російського дворянства і для української шляхти було дуже важно дістати ті самі привілеї, які б гарантували її при можливих нових перемінах від якогось пониження її суспільного становища»³. Такі пошуки відродили інтерес до українських історичних традицій, до минулого рідного краю. Це, на думку Д. І. Дорошенка, «повело до дослідження

¹ Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2-х томах / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. — К. : Либідь, 1992. — Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. — С. 279.

² Там само, с. 286.

³ Дорошенко Д. І. Нарис історії України: в 2-х томах / Дмитро Іванович Дорошенко. — К. : Глобус, 1992. — Т. 2 : Від половини XVII століття. — С. 279.

й навіть ідеалізації цієї минувшини, опертих не тільки на класових егоїстичних інтересах, але й на вищих ідейних почуттях»¹. Із розгляду цього питання історик робить, на наш погляд, слушний висновок, що «перші прояви українського національного руху появилися на Лівобережній Україні, бо тільки тут збереглася своя власна освічена верства, яка, сполучаючи традиції минулого життя з новими ідеями, витвореними на Заході, висунула з-поміж себе піонерів і прихильників національного відродження. Правобережна Україна зі своїм польським або спольщеним дворянством не брала участі в цьому відродженні. Навпаки, вона була тереном відродження польської державно-національної ідеї...»².

Звернімо увагу на те, що Д. І. Дорошенко говорить про наявність власної освіченої верстви серед українців Слобожанщини. Ця особливість населення регіону, зокрема Харківщини, у цілому завдячує діяльності Харківського колегіуму, який був не суто конфесійним, а загальностановим навчальним закладом протягом XVIII ст. А відкритий у 1805 р. Харківський університет став, як і сподівався його засновник В. Н. Каразін, вогнищем освіти, осередком усього культурного життя не тільки на Слобожанщині, але й на всій Україні. Ґрунт для відкриття університету в харківському суспільстві був підготовлений харківським колегіумом, де викладалися «свіцькі» науки, та філософом Г. С. Сковородою.

Із Харківським університетом пов'язана діяльність Левка Боровиковського, відомих українських поетів і вчених А. Л. Метлинського й П. П. Гулака-Артемівського, другий із яких закінчив Харківський університет і був його професором, а третій був професором і ректором. Закінчили Харківський університет учений і поет М. І. Костомаров, відомий поет Я. І. Щоголів та ряд інших українських діячів. Їхня діяльність створювала

¹Дорошенко Д. І. Нарис історії України: в 2-х томах / Дмитро Іванович Дорошенко. — К. : Глобус, 1992. — Т. 2 : Від половини XVII століття. — С. 271.

² Там само, с. 278.

сприятливе середовище для українського відродження, зокрема для запровадження української мови у високих стилях поезії, розрахованих на інтелегентного читача.

Важливу роль в організації гуртка українських поетів-романтиків, збиранні й публікації українського фольклору та етнографічних матеріалів відіграв випускник університету Із. І. Срезневський, який був поетом, етнографом і став видатним ученим-славістом, першим у Росії доктором за спеціальністю «слов'янознавство».

Отже, Харків початку XIX ст. став осередком українського відродження, для чого тут існували не тільки соціально-економічні й культурно-історичні умови, але й велике коло культурних діячів, які дбали про це відродження й працювали на нього.

Харківський колегіум

У створенні освіченого середовища, яке розуміє значення культури, зокрема освіти, у суспільстві велику роль відіграв Харківський колегіум, основоположниками якого вважаються випускник Києво-Могилянської академії єпископ Белгородський Єпіфаній Тихорський та генерал-фельдмаршал князь М. М. Голіцин, який на той час керував військами Слобідської України. Цей навчальний заклад був заснований 1722 р. у Белгороді як архієрейська школа. У 1726 р. цю школу було переведено до Харкова й розташовано на території Свято-Покровського монастиря. Статус колегіума заклад одержав 1734 р. У ньому за зразком Києво-Могилянського колегіуму (що обумовило і схожість основних принципів управління, навчально-виховного процесу) могли навчатися діти різних соціальних станів, окрім кріпаків, — козацтва, духовенства, городян.

Зміст навчальних програм був близьким до програм Києво-Могилянської академії та Московського університету. Викладалися граматики, ригорика, піїтика, філософія, класичні й нові мови, теологія, історія, географія, основи математики, геометрії,

О. Б. Лейбфрейд. Графічна реконструкція будинку Харківського колегіуму

малювання, фізики, медицини. Хоча керівництво й викладання були в руках духівництва, колегіум давав також світську освіту і мав великий вплив на культурне життя Слобідської України.

Серед викладачів Харківського колегіуму було чимало вчених з широкими науковими інтересами та прогресивними педагогічними поглядами, — наприклад, Г. С. Сковорода, Л. Кордет, І. О. Двігубський, М. І. Шванський, С. Флоринський, С. Базилевич, Я. Назаревський. Характеризуючи викладацький склад колегіума, один із його учнів на прізвище Луб'яновський згадував, що його учителі «вміли розвинути в молодих людях здоровий розум і вселити в них невсипущу любов до науки. Із таким учителем і після школи багато чого навчишся»¹.

1765 р. для дітей дворян були відкриті так звані додаткові класи — інженерної справи, математики, іноземних мов (зокре-

¹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В. В. Кравченка; Художник, упоряд. іл. В. О. Ріяка. — Х. : Основа, 1991. — 256 с. (Серія «Пам'ятки історичної думки України»). — С. 194.

ма французької та німецької), мистецтва, артилерії та геодезії, які давали підготовку до світської діяльності в різних галузях.

Кількість учнів у Харківському колегіумі складала 400–500 чол. Із цього освітнього закладу вийшов ряд відомих діячів культури: письменник, філолог, перший перекладач «Іліади» російською мовою М. І. Гнедич; історик, публіцист, академік, професор і ректор Московського університету М. Т. Каченовський; митрополит Київський Арсеній (Олексій Васильович) Могилянський, який згодом учителював у цьому закладі, та ін.

Харківський колегіум мав велику наукову бібліотеку, до якої входили книги, писані різними мовами. Зокрема до бібліотеки ввійшли книжкове зібрання митрополита Стефана Яворського, що було перевезено з Ніжинського Благовіщенського монастиря, а також «Літопис», писаний рукою Дмитра Ростовського (хоча на той час уже був виданий друкований варіант). Син же фельдмаршала князя Голіцина Дмитро Михайлович надіслав із Відня, де перебував як посол, родинні бронзові медалі, що зберігалися при бібліотеці колегіуму.

Харківський колегіум був другим за значенням після Києво-Могилянської академії визначним навчальним та науковим центром в Україні, одним із провідних осередків формування української інтелігенції. Авторитет колегіуму як навчального й наукового центру створив сприятливі передумови для заснування в 1805 р. Харківського університету, першими слухачами якого були учні Харківського колегіуму. До того ж, на думку дослідників, «православні колегіуми несли в собі потенційну можливість створення університету. Західноєвропейський університет “докласичного” типу в порівнянні з православним колегіумом не виглядає принципово іншим явищем, а тією формою, до якої, подолавши свій історичний шлях, у середині XVIII ст. впритул наблизилися православні колегіуми України»¹.

¹ Посохова Л. Ю. Православні колегіуми України XVIII ст.: дискусії про ознаки моделі // Харківський історіографічний збірник / Мін. осв. і науки України; Харк. нац. ун. ім. В. Н. Каразіна. — Харків, 2010. — Вип. 10. — С. 224–234.

Із середовища вихованців колегіуму вийшло чимало видатних державних, культурних і релігійних діячів, серед яких найчастіше згадують письменників М. І. Гнедича (як першого перекладача Гомера російську мову), С. В. Александрова, майбутнього професора й ректора Московського університету М. Т. Каченовського, митрополита Київського Г. Каменецького та ін. Тривалий час викладачем Харківського колегіуму був український філософ і поет Григорій Сковорода, просвітительські ідеї якого знаходили відгук не тільки в його безпосередніх учнів, але й у ширших освічених колах Харкова та Слобожанщини. Натхнений ідеями Г. С. Сковороди, заможний український діяч В. Н. Каразін спонукав слобожанське дворянство й купецтво до збирання коштів на створення в Харкові університету, який і був відкритий 1805 р.

Невдовзі після створення університету, у 1817 р., унаслідок церковних реформ, які проводив уряд Російської імперії, колегіум було реорганізовано в Харківську духовну семінарію.

Майже сторічна діяльність Харківського колегіуму не тільки підготувала ряд освічених людей, але й створила інтелектуальне середовище в Харкові й навколо нього.

Григорій Савич Сковорода

Філософ и поэт Григорий Саввич Сковорода был просветителем известного слободско-украинского общества и своей просветительской деятельностью подготовил почву для открытия Харьковского университета.

*Из объявления историко-филологического общества
при Харьковском университете
об издании сочинений Г. Сковороды.
29 октября 1894 г.*

Для наукової діяльності потрібне відповідне середовище: людина-інтелектуал, з одного боку, потребує спілкування з подібними собі, а з іншого — впливає на оточення й творить його.

У Харкові XVIII ст. особистістю, що впливала на суспільство та формувала культурне й моральне середовище, був філософ-просвітителю і мандрівний учитель Григорій Савич Сковорода.

Життя й творчість Г. С. Сковороди (1722–1794), нині патрона Харківського національного педагогічного університету, описані в багатьох статтях, створено чимало наукових видань із проблематики (одним із найбільш відомих і глибоких дослідників його творчості є, зокрема, д. ф. н., професор кафедри української літератури ХНПУ імені Г. С. Сковороди Л. В. Ушкалов — автор академічних розвідок, науково-популярних праць, упорядник, редактор і коментатор численних наукових та художніх видань, присвячених постаті відомого на весь світ харків'янина). Ми ж пропонуємо звернутись до джерел, ближчих у часовому вимірі до життя Г. С. Сковороди, у яких відбивалося сприйняття й відчуття його впливу на культурне життя держави та на інформацію з яких спираємося ми, сучасні дослідники й поціновувачі його внеску в процес розвитку літератури, освіти й науки України. Наводимо текст «Отрывков изъ записокъ о старцѣ Григоріѣ Сковородѣ», опублікованих в альманасі «Утренняя Звѣзда», що виходив у Харкові в 1833–1834 рр. Автором цієї статті є один із представників Харківської філологічної школи Із. І. Срезневський, а деякі коментарі належать Г. Ф. Квітці-Основ'яненку¹.

Г. С. Сковорода

¹ Утренняя звезда. Собрание статей в стихах и прозе. Книжка 1. — М., 1833 (В Типографии С. Селивановского).

ОТРЫВКИ ИЗЪ ЗАПИСОКЪ

О

СТАРЦЪ ГРИГОРІЙ СКОВОРОДЪ.

Pro sua cuique parte.

Cicero.

Григорій Скворода родился 1726 года умеръ 1794 года. Жилъ 68 лѣтъ.

«Судьба захопѣла бытъ Сквородѣ мачихой.» — Такъ выразился однажды одинъ изъ безириспрашныхъ починателей памяти сего необыкновеннаго чловѣка, философа или богумудра, какъ называли его сограждане, спарца, какъ называлъ онъ самъ себя.

Назначивъ ему, еще девятилѣтнему опроку, жестокій удѣлъ сиротства, она сдѣлала его съ этой ранней поры жалкою игрушкой случая, и съ этой ранней поры, поспавивъ его на поприще самыхъ суровыхъ, самыхъ горькихъ испытаній, заставляла его

5*

пріучашься сносить равнодушно всѣ непріятности и угнѣшенія, и наконецъ взлѣбляя въ немъ по хладнокровіе наблюдашела, шу независимость въ образѣ мыслей, шу спрланную причудливость въ образѣ поступковъ, наконецъ шу посполнную охоту учитьса познанію свѣща, спранспвуа, и вѣчно учитьса и вѣчно спранспвовашь, кои въ послѣдствіи времени образовали его характеръ, можешь бышь, совершенно прошивно его сложенію, его природнымъ склонностямъ.

Сковорода ошъ природы былъ добръ, имѣлъ сердце чувспвишельное, слѣдшвенно и соспрадашельное, и склонное къ любви и дружбѣ; но, росшій и выросшій сиротною, онъ долженъ былъ привыкнушь по неволѣ къ такому сосполнню одиночества, — и сердце его должно было проснись съ вѣжными чувспшвами, поднашь подъ иго меланхолии, и закрубьшь, а недовѣрчивость, вскармленная опышнами, погасила въ немъ и послѣднюю искру чувспвишельности, — и судьба наконецъ взяла свое — съ дѣнами созрѣло въ немъ эшо ледное чувспшо опчужденія ошъ людей и свѣща, чувспшо единшвенное, какое могло лишпашь оно. И могло ли бышь иначе? Тотъшь только можешь роднись съ другимъ своими чувспшвами, чье сердце съ дѣншва привыкло любить родешвенною любовью, дышашь и дѣлшшься родешвеннымъ довшремь.

Умъ Сквороды шель пою же дорогой: сначала бодрый, игривый, онъ мало по малу тяжель, дѣлался своеправнѣ, независимѣ, дичалъ все болѣе, и наконецъ погрузился въ мрачную бездну миссицизма. Принимъ вспомнимъ время, когда жилъ Скворода: миссици или квіециспы разыгривались тогда повсюду въ Германіи, — Скворода побывалъ въ этой странѣ, и навсегда сохранилъ предпочненіе къ ней предъ всѣми прочими, исключал родины своей. — Легко понять, ошъ чего Скворода заслуживалъ часно имя чудака, если даже и не юродиваго. Съ сердцемъ охладѣлымъ, съ умомъ, подавленнымъ миссицизмомъ, вѣчно пасурный, вѣчно одной, своеобразливый, себялюбивый, гордый—признакъ необходимый ума спрощиваго, — въ простомъ крестьянскомъ плашѣ, съ причудами, — Скворода могъ по справедливости заслужить это названіе. Онъ жилъ самъ собою, — это всякому покажется чуднымъ.

Скворода жилъ самъ собою, удаляясь всегда ошъ людей какъ ошъ близкихъ, зная и изучая ихъ, какъ изучаетъ Естествоиспытатель хищныхъ звѣрей; это правда; но пѣль не менѣ онъ желалъ блага человечеству. Онъ убѣгалъ людей, не потому, что презиралъ ихъ, а можетъ бытъ, потому, что боялся. — Это видно изъ всѣхъ его

сочиненій, содержащихъ въ себѣ впрочемъ не одиѣ только нравоченія, но часто и жесточайшія сатиры на пороки — и чаще послѣднія. Этого духа сатиризма — самая разительная черта его характера. Онъ вездѣ находилъ, или лучше сказать, вездѣ старался найти худую сторону, — и это самое всегда унижало его благородное стремленіе къ пользѣ общей. Но — человекъ невольнѣ самъ въ себѣ. И его добродѣтели, и его пороки, и странности, и образъ мыслей, все въ немъ часто зависило отъ обстоятельствъ, все въ немъ такъ шатко, такъ переходчиво! Обстоятельства.... надобно имѣть слишкомъ твердый, слишкомъ самолюбивый духъ, чтобы быть въ состояніи противустоять ихъ власти. Могъ ли Сковорода мыслить иначе, нежели какъ онъ мыслилъ, или инымъ взглядомъ смотрѣть на все, его окружающее! Его жизнь — вотъ гдѣ должно искать основанія всей его философіи, его холоднаго мистицизма, любившаго утѣшатьсяроническими взглядами на самое возвышенное въ природѣ человеческой; жизнь — сѣвленіе бдѣствій и угнѣшеній. И Руссо видалъ человекство, и Руссо глядѣлъ на него такими же глазами. Причины были тѣ же. Вотъ что говорилъ Сковорода самъ о своей жизни: — «Что жизнь? То сонъ Турка, упоеннаго опиумомъ; сонъ спящій, — и голова

блуждаю отъ него, и сердце стынешь! Чшо жизнь! То спранствіе. Прокладываю себѣ дорогу, не зная, куда идиши, зачѣмъ идиши,— и всегда блуждаю между песчаными степями, колючими кустарниками, горными утесами, а буря надъ головою, и негдѣ укрышь отъ неѣ. Но бодрствуй! не предавайся отчаянію. Оно смертный грѣхъ. — И Скворода дѣйствительно провелъ всю жизнь свою, какъ спранствіе, — какъ будто осуществляя мечту своего воображенія, а лучшіе годы своей жизни рѣшительно путешествовалъ, исходилъ всю Германію, Венгрію, Италію, Грецію, Россію, и возвратился на родину, что бы снова блуждать по оной. Даже въ старости своей, онъ не могъ надолго успокоиться на одномъ мѣстѣ.

Первое изъ его нравоучительныхъ сочиненій было: *Начальная дверь ко Христіанскому доброправію*. Скворода тогда только что возвратился изъ-за границы. Будучи проникнутъ новымъ ученіемъ, онъ желалъ распространить его и на своей родинѣ. Бѣдный спранникъ, въ рубищѣ, является онъ въ Харьковъ, и опредѣляется Учителемъ въ Коллегіумъ. Скоро распространилась молва о его учености и краснорѣчій. Ему препоручили преподаваніе Богословія. Въ предварительной проповѣди онъ высказалъ нѣкошо-

рые мысли свои, — и напугала непросвѣщенныхъ своихъ поварихей. И въ самомъ дѣлѣ, могли ли они не быть поражены такимъ громкимъ вснуиленіемъ. Выписываю оное слово въ слово: — «Убуждшеса, видѣша славу Его! Весь міръ спишь: да еще не шакъ спишь, како сказано, аще упадешь—не разбиешя... спишь глубоко, пропильнувшись, будно ушибенъ опъ нел. А наставники, пасущія Израила, не только не пробуживающъ, но еще поглаживающъ, глаголюще: спи, не бойсь, мѣсто хорошее, чего опасаться! Мирь! — И нѣсть мира!» —

Волненіе было гошово; но эшо было только начало, и скоро все зашхло.— Сковорода началъ свои уроки, написалъ вышепоманутое сочиненіе, какъ сокращеніе оныхъ, опдалъ рукопись, — и шогда-шо буря возшала на него всею силой. Рукопись пошла по рукамъ. Духовенство съ жадностію чшало ее; но какъ нѣкоторыя въ ней мѣста найдены сомнительными: шо Сковороду осудили на опрѣшеніе опъ должности. Конечно, въ семь случаѣ дѣйствовала болѣе зависть, но какъ бы шо ни было, невѣжесиво было для нее очень доспапотною подпорой, и оно-шо всего болѣе оскорбляло Сковороду. Назначены были диспушы. Сочиненіе разобрано на нихъ съ самой дуриной спороны, все исполковано въ смыслѣ превращномъ; Сковороду обвинили

въ такихъ мысляхъ, какихъ онъ и имѣть не могъ. Скворода опровергалъ своихъ прошивниковъ умно, краснорѣчиво; всѣ тайно восхищались его краснорѣчіемъ, но рѣшеніе оставалось прежнее. Скворода принужденъ былъ удалиться изъ Харькова.

Въ краткихъ словахъ я расажу содержаніе сего сочиненія, столь дорого сповѣданаго сочинителемъ. — Оно состоитъ изъ Предверія и десяти Главъ. Въ Предверіи говорится о различіи между духомъ и плѣмъ, Богомъ и міромъ. Главная мысль, выраженная въ ономъ, есть: — Нѣтъ ничего нужнѣе, какъ счастье, и нѣтъ ничего легче, какъ достигнуть онаго: счастье въ сердцѣ, сердце въ любви, любовь въ законѣ Вѣчнаго. — Заключеніе: — Желаю, дабы душа твоя, какъ Ноева голубица, необрѣвши нигдѣ покоя, возвратилась къ сердцу своему, къ Тому, кто почиаетъ въ сердцѣ своемъ, дабы сбылось оное Исаино: будущія основанія Твои вѣчная родомъ родовъ и прозовеніи зданель оградъ, и спеши свои посреди упокоити, — сего желаешь тебѣ Григорій, сынъ Савы Сквороды. — Глава 1. О Мірѣ видимомъ и невидимомъ, о Богѣ. — Глава 2. О вѣрѣ всеобщей. — Глава 3. О всеобщемъ промышлѣ. — Глава 4. О промышлѣ надъ человекомъ. — Глава 5. Заповѣди. — Глава 6. Объ истинной вѣрѣ. Вѣра, Надежда и Любовь. — Глава 7. Выписываю оную

всю сокращенно: — Вся сила заповѣдей заключается въ одномъ словѣ — Любовь. Она — огонь, воспламеняющій сердце волею Божіей, и поному сама — Богъ. Она имѣетъ свои виѣшніе виды, обряды, кои суть по же, что у плодовъ липны. Но если въ челоѣкъ она сосновитъ только изъ виѣшнихъ обрядовъ, тогда опасается одинъ обманъ лицемерія, и челоѣкъ спавовишея раскрашеннымъ гробомъ, гдѣ или ничего, или прахъ мертвцаго. Обрядъ же — все по, что можеть исполнять и самый несчастный бездѣльникъ. — Глава 8. Законъ Божій и преданіе. — Глава 9. О спрасняхъ и порокахъ. — Глава 10. О чистосердечіи, какъ основаніи любви, и слѣдовательно Вѣры.

Эпо сочиненіе и нѣсколько проповѣдей положили основаніе славы и уваженію, коими пользовался Скворода вездѣ, гдѣ его знали. Спрогая добродѣшель и примѣрные правила еще болѣе увеличили оныя. Впрочемъ Скворода не искалъ ни славы, ни уваженія. Я уже сказалъ, что онъ жилъ самъ собою, и никогда не забовишея ни о похвалѣ, ни о порицаніи. Если онъ былъ оскорбленъ сужденіемъ о своемъ сочиненіи, по поному, что здѣсь спрадало его себлюбіе: онъ не могъ равнодушно сносить, чтобы унижали его умъ, его мысли; но овиюдь не честолюбіе; по

крайней мѣрѣ, сіе послѣднее въ мѣхъ никогда не выказывалось. Замѣчу: онъ любилъ иногда похвастаться своими познаніями, особенно въ языкахъ; кромѣ Славянскаго церковнаго, Русскаго и Украинскаго, онъ зналъ Нѣмецкій, Греческій и Латинскій, и на всѣхъ прекрасно говорилъ и писалъ. Уваженіе къ Сквородѣ просширалось до того, что почитали за особенное благословеніе Божіе дому шому, въ кошоромъ поселялся онъ хоть на нѣсколько дней. Здѣсь кшани сказашъ о его безкорыстїи. Онъ могъ бы составипь себѣ подарками порядочное состояніе; но что ему ни предлагали, сколько ни просили, онъ всегда отказывался, говоря; дайше немущему, и самъ довольствовался только сѣрою свиной, кошорал была обыкновенною его одеждою. Эта сѣрал свипа, чобопы прозапасъ, и нѣсколько свипковъ сочиненїй, — вошъ въ чемъ состояло все его имущество. Задумавши странспвовать или переселипься въ другой домъ, онъ складывалъ въ мѣшокъ эту жалкую свою худобу, и перекинувши его черезъ плечо, отпралялся въ путь съ двумя своими неразлучными спупниками: палкой-журавлемъ и флейшою. И шо и другое было собшвеннаго его руководѣльа.

Мнѣ каженся очень спраннымъ, какъ Скворода миспикъ и шакой холодный, пасмур-

ный мисникъ, могъ любить музыку, — и между тѣмъ музыка была его единственнѣмъ удовольствіемъ. Или это привычка дѣтства? — Онъ началъ свое музыкальное поприще еще въ домѣ отца своего — *сопilkою*. Тамъ, одѣвшись въ юфлеовое плаще, онъ отправлялся съ раннимъ утра въ рошу или на берегъ рѣчки, и наигрывать на ней, какъ говорили народъ, священныя гимны. Мало по малу усовершенствовалъ онъ инструментъ свой до того, что могъ на немъ передавать переливы голоса птицъ пѣвучихъ, — эти поднебесныя спранки были первыми его учителями искусства мусикійскаго. Въ послѣдствіи, когда былъ опредѣленъ ученикомъ въ Кіевскую Семинарію, тамъ замѣтили его прекрасный звучный голосъ, замѣтили его умѣнье управлять имъ и знаніе музыки, взяли его въ пѣвческую, и онъ скоро сдѣлалъ столь удивительныя успѣхи, что былъ попребозванъ къ Двору Императрицы Елисаветы, гдѣ находился около двухъ лѣтъ. Находясь тамъ, онъ сложилъ голосъ для духовной пѣсни: *Иже Херувими*, который и доселѣ употребляется во многихъ сельскихъ церквахъ на Украинѣ (*).

(*) Напѣлъ сей духовной пѣсни подъ именемъ: *придворнаго*, помѣщенъ въ обѣдѣ, по Высочайшему повелѣнію, напечатанной и разосланной по всѣмъ церквамъ для

содѣвались постояннымъ занятіемъ Сквороды. Онъ не оставалъ ихъ и въ спаросши. За нѣсколько лѣтъ до своей смерти, живучи въ Харьковѣ, онъ любилъ посѣщать домъ одного спаричка, гдѣ собирались бесѣды добрыхъ, просподушныхъ спариковъ, подобныхъ хозяину. Бывали вечера и музыкальные, и Скворода занималъ въ такихъ случаяхъ всегда первое мѣсто, пѣлъ *primo*, и за слабостію голоса, вышгивалъ трудные Solo на своей флейтѣ — такъ называлъ Скворода *сопилку*, имъ усовершенствованную. Впрочемъ Скворода игралъ и пѣлъ, всегда наблюдая свою важность, задумчивость и суровость. Флейта была, какъ я уже сказала, неразлучною спутницей Сквороды, — и переходилъ изъ города въ городъ, изъ села въ село, по дорогѣ онъ всегда или пѣлъ или, вынувъ изъ-за пояса любимицу свою, наигрывалъ на ней свои печальныя фантазіи и симфоніи.

Рѣдко, очень рѣдко Скворода измѣнялъ своей важности, а если и измѣнялъ, то въ

единообразіи въ Церковномъ пѣвнн. Кроме сего, Скворода сложилъ веселый и торжественный пѣвнъ: *Христосъ Воскресе*, и Канова Пасхи: *Воскресеніи день* и проч., пѣвнъ употребляемый въ церквахъ по всей Россіи, вмѣсто прежняго унылаго, прмолейнаго пѣвна, и вездѣ именуемый: *Сквородинь*. Примѣч. Г. Ѳ. К — и.

такихъ только случаяхъ, когда дѣйствительно было трудно сохранить оную. Суровый шарець, онъ былъ однако застычивъ, и не могъ терпѣть, когда предъ нимъ величали его достоинства. Онъ становился самъ не свой; онъ терлся, когда предъ нимъ внезапно являлся кто нибудь изъ давно-желавшихъ видѣть его и разливался въ привѣспивіяхъ. Такъ случилось однажды въ домѣ Пискуновскаго, шарика, любимаго Сквородою. Это было вечеромъ, во время ихъ обыкновенной шариковской бесѣды. Молча, съ глубочайшимъ вниманіемъ слушали шарикъ рассказы и нравоученія шарца, который, выпивши на этотъ разъ лишнюю чарку вина, среди розыгра своего воображенія, говорилъ хоща и медленно и важно, но съ необыкновеннымъ жаромъ и краснорѣчіемъ. Прошелъ часъ, и другой, и ничто не мѣшало воспоргу шарца и слушателей. Скворода началъ говорить о своемъ сочиненіи: *Лотова жена*, сочиненіи, въ коемъ изложилъ онъ главныя основанія своей миспической философіи. Къ сожалѣнію, не могу представить вамъ ни одного опривка изъ онаго, ибо не имѣю шеперь его подъ руками. Скворода рассказалъ уже очеркъ; начинаются подробности; — вдругъ дверь съ шумомъ разпворрешся, половники хлопающъ, — и молодой X — ъ, франтъ, не давно изъ столицы,

вбѣгаешъ въ комнату. Скворода при появленіи сего новаго незнакомаго и столь ему чуждаго лица, умолкъ внезапно, будно оглушенный ударомъ грома. — «И шакъ, восклицашъ Х — ъ: я наконецъ достигъ того счастья, котораго столь долго и напрасно жаждалъ. Я вижу наконецъ великаго соотечественника моего, Г. С. Сквороду! Позвольте....» — и подходилъ къ Сквородѣ. Спирецъ нашъ вскакиваетъ, сами собою складывающіяся кресломъ на груди его косплавья руки; горькой улыбкой искривляешъ пощее лице его; черные впалые глаза скрываются за сѣдыми нависшими бровями, самъ онъ невольно изгибаешъ, будно желал поклониться, и вдругъ прыжокъ, и пререшнымъ голосомъ: «Позвольте!... То-же позвольте!» и исчезъ изъ комнаты. Хозяинъ за нимъ, проситъ, умоляетъ — нѣтъ! — «Съ меня смѣются,» — говоритъ Скворода, — и убѣжалъ. И съ тѣхъ поръ не хотѣлъ видѣть Х — а. — Свиданіе Сквороды съ Вернешомъ, другимъ чудакомъ Украины, было инаково; но это пошому, что Скворода былъ наслышанъ о Вернешѣ, какъ о человѣкѣ добромъ и просподушномъ. Скворода ожидалъ увидѣть въ немъ что нибудь похожее на себя, только молодое, и ошибаясь, не могъ смолчать, и назвалъ Вернеша *женскимъ башмакомъ*. Вошь на чѣмъ основы-

вається и несправедливість сужденій сего послѣдняго о Сковородѣ. У всякаго еспь свое самолюбіе, своя леснь. Говоря о бесѣдахъ, гдѣ проводилъ время Сковорода, не могу умолчать о порокѣ, въ коемъ его порицающъ совершенно безъ всякаго основанія. Сковорода былъ пьяница! Вопь чпо говоришь клевета, и, въ подливерженіе словъ своихъ, избобрѣшаешъ и печашаешъ письмо, будно имъ писанное, восклицая: «боченочки, боченочки!» — По сказанію всѣхъ, знавшихъ лично Сковороду, оиъ почти вовсе не употреблялъ горячихъ напишковъ, да едва ли кпо и говорилъ когда эшому прошивное, исключая Издашедей Украинскаго Вѣстника (*). Сковорода вообще опличался особенною умѣренностію какъ въ

(*) Никшо, даже изъ зависникоу его, никогда не говорилъ, что Сковорода былъ пьяница, и Издашеди Украинскаго Вѣстника не утверждали сего, а при случаѣ указали на прошиворѣчіе. Написавшій статью о Сковородѣ помѣщенную въ томъ Журналѣ, приложилъ письма его къ Урюшину, въ коихъ Сковорода, благодаря за присланные босеночки, осушилъ ихъ, возвращаешъ и просишъ о иподлевніи и присылъ снова; пошомъ чрезъ нѣсколько страниць утверждаешъ, что оиъ не употреблялъ горячихъ напишковъ, то при семъ случаѣ Издашеди У. В. напомнили только о содержаніи предшествовавшихъ писемъ выраженіемъ: „А боченочки, боченочки?“ —

пищѣ, такъ и въ пишіи. Онъ былъ насполющій поспиникъ. Припомъ, еслибъ онъ имѣлъ порокъ, въ коемъ его обвиняють, то заслужилъ-ли бы онъ въ народѣ то безпредѣльное уваженіе, которое сохранилось и досель. Народъ чинитъ память добродѣтельнаго старца, даже почитающъ его за чловѣка просвѣщеннаго духомъ Божиимъ.

Кто изъ Украинцовъ не знаетъ, по крайней мѣрѣ, не слыхалъ о *слѣпцахѣ*, т. е. пѣхъ нищихъ слѣпыхъ, кои, въ сопровожденіи малюшокъ, родныхъ или наемныхъ, ходящъ изъ двора во дворъ и подъ окнами напѣвають священныя пѣсни? Это Украинскіе расподиспы. Большая часть пѣней, кои поются ими, суть сочиненія Сквороды. Народъ называетъ пѣсни сіи *Псалмами*. Думаю, что угѣжу любопытству нѣко-

Впрочемъ и самъ Г. С., написавшій сію статью о Сквородѣ, въ семь мѣсѣхъ противорѣчитъ сказанному имъ выше, что *Скворода, выпивши на этотъ разъ лишнюю рюмку вина* и проч. Слѣдовательно, хотя Скворода и не былъ пьяница, но не былъ и врагъ существовавшему въ его время здѣсь обновленію: въ дружескихъ и пріятельскихъ собраніяхъ, поддерживавъ и одушевлявъ бесѣды употребленіемъ — не вина, котораго въ то время здѣсь, кромѣ Крымскихъ и Волосскихъ и слыхомъ не было слышно, а — разнаго рода наливокъ въ домахъ пріятельскихъ.

Примѣч. Г. О. К — и.

рыхъ, переписавши здѣсь одиѣ изъ сихъ
Псалмовъ, которыи болѣ другихъ любимъ
народомъ, и чаще другихъ поется *сѣдлицами*.
Выписываю подлинникъ изъ собранія сочине-

ннй Сковороды. I.

Всякому городу нравъ и права;

Всяка имѣешь свой умъ голова;

Всякому сердцу своя естъ любовь;

Всякому люду свой вкусъ хошь каковъ.

А мнѣ одна только въ свѣтѣ дума,

А мнѣ одно только идетъ съ ума,

Какъ бы умерти мнѣ не безъ ума.

II.

Петръ для чиновъ углы паньскіи шреть;

Федька кунецъ при аршинѣ все лжеть;

Тотъ строитъ домъ свой на новый манеръ;

Тотъ все въ процентахъ: пожалуй поверь.

А мнѣ — и проч.

III.

Тотъ непрестанно стлѣжаетъ грунша,

Сей иностранны заводитъ скота,

Тѣ формируютъ на ловлю собакъ,

Сихъ шумишь домъ оиъ гостей, какъ кабакъ.

А мнѣ — и проч.

IV.

Спрохотъ на свой поць Юрдеша права ;
 Съ диспушь Спудеиша шеришь голова ;
 Тѣхъ беспокоишь Веперишь Амуръ ;
 Всякую голову мучишь свой дуръ.

А миѣ — и прои.

V.

Смерти спрашна замашная коса !
 Ты не щадишь и Царека волоса ;
 Ты не глядишь , гдѣ мужикъ , а гдѣ Царь :
 Все жерешь такъ , какъ серому пожаръ.

Кшожь на ея плюешь оспрую спаль ?

Тошь , чѣ совѣсь какъ чисный хрусьмалъ !

Теперь , для показанія того , какъ скоро
 и какъ искусно измѣняюща народомъ сочи-
 ненія , любезныя памяти его , перенишу эту
 самую пѣсню изъ своего собранія народныхъ
 Украинскихъ пѣсень. Мимоходомъ замѣчу :—
 Если эта пѣсня , въ продолженіи какихъ ни-
 будь пятидесяти лѣтъ успѣла перемѣнись-
 ся , ошойши отъ своего первоначального
 вида , шо чшо подумаешь о пѣхъ народныхъ
 стихопвореніяхъ , кои сложены за три или
 чешыре вѣка до нашего времени ?

I.

Всякому городу нравъ и права ;
Всяка имѣешь свой умъ голова ;
Всякому сердцу своя ешь любовь ;
Всякому люду свой вкусъ хошь каковъ.
А мнѣ — и проч.

II.

Тошь непрестанно спяжася грушя ;
Сей со всѣхъ націй заводисъ скоша ;
Ты дома спроишь на новый манерь ;
Деньги съ проценшу — пожалуй новѣрь.
А мнѣ — и проч.

III.

Пешрь для чиновъ углы панскіи шрешъ ;
Федька купецъ при аршинѣ все лжешъ.
Крушишь на свой ладъ приказный права.
Съ диснушь Сшуденшу шерцишь голова.
А мнѣ — и проч.

IV.

Тошь на карпинахъ малюешь собакъ ;
Въ шѣхъ ошь гостей домъ шумишь, какъ кабакъ ;
Сихъ безноконшь неврный Гамуръ.
Всякую голову мучишь свой дуръ.
А мнѣ — и проч.

V.

Тотъ на прекрасной женился женѣ ;
Въ шѣхъ дома блещуть вѣнцы шакъ, какъ и вѣн;
Тѣ шестернями на бенкетъ лепятъ ;
Въ сѣхъ для гостей чай и пуши кинятъ.
А мнѣ — и проч.

VI.

Тотъ иностранныхъ себѣ лошадей ,
Сей купилъ драгоценныхъ парчей ;
Въ шѣхъ миллионы режутъ въ сундукахъ ;
Въ шѣхъ горчатъ тысячи въ темныхъ углахъ.
А мнѣ — и проч.

VII.

Попъ ко всенощной до церкви нейдетъ.
Онъ и безъ церкви всенощну найдетъ.
Черный съ рогами бѣжитъ какъ мышель ;
Пхнулъ его за занозъ въ бѣлу постель.
А мнѣ — и проч.

VIII.

Тотъ у въ перинѣ по уши пуриуль ,
Какъ послѣ маковки вившись заснуль.
Съ шеплыхъ перинъ не всааетъ до повдн.
У церкву пойдши ему — то есть бридн.
А мнѣ — и проч.

IX.

Сива въ шого старика борода,
Мокра бываешь какъ чопъ всегда.
Чопъ мнѣ не диво — въ барилѣ стремишь,
Развѣ жъ и онъ все надъ чопомъ лежишь,
А мнѣ — и проч.

X.

Намъ судья дѣлаешь испинный судъ,
А въ его испинѣ джи цѣлый пудъ.
Онъ и на нищихъ раздалъ сто рублей,
Что надралъ съ подданныхъ бѣдныхъ людей.
А мнѣ — и проч.

XI.

Онъ какъ забрался на шу бѣдну честь,
Черезъ свои поклоны, дары и лесть,
Удругъ издѣлалъ гордь и снѣсивъ,
Сильно, пріятельно сребролюбивъ.
А мнѣ — и проч.

XII.

Честь, благородство за въпрямъ лепнишь;
Трупъ же смердищій смерть въ яму пахнишь;
Все ошаеися его при двору —
Тѣло несущъ на Холодну Гору.
А мнѣ — и проч.

XIII.

Каршники съ рогошу кшски ирвушь;
Пьвчи спьваючи горло дерушь;
Шляхтич за гонорь и уха лишивсь,
Швецъ съ коньлами пьючи разгубивсь.

А мнѣ — и проч.

XIV.

Ткачь кричишь горе, теиерь я пропавь!
Хлосъ мой цевки и берды покравь.
Плачущя горько вайбольше съ пожарь:

Бондарь, кравецъ, маляръ, плотникъ и скляръ.

А мнѣ — и проч.

XV.

Смерщи спрашна замашная коса!

Ты не щадишь ни чий волоса.

Ты не гладишь, де мужикъ, а де Царь!

Все тси шагъ, какъ весною пожарь!

А мнѣ — и проч.

XVI.

Тощь илюешь на ея острую спаль,

У кого совьель, какъ чистый хрусталь!

Охъ! мнѣ одна только въ свѣтѣ дума,

Мнѣ все одно только пейдешь съ ума,

Какъ бы умерщи мнѣ не безъ ума.

Сія Пѣсня вмѣстѣ съ другими (всѣхъ числомъ 27) составляютъ *Садъ Божественныхъ пѣсней старца Г. Сковороды*. Каждая изъ нихъ извлечена изъ особеннаго зерна, т. е. особеннаго текста св. Писанія. Всѣ онѣ заключаютъ въ себѣ прекрасныя мысли, и если есть въ нихъ недоспашокъ, то конечно въ слогѣ и выраженіяхъ, слишкомъ рѣзкихъ и лживельныхъ. Но и въ семъ отношеніи, надобно брать во вниманіе время, когда жилъ и писалъ Сковорода, образъ воспианія, какое получилъ онъ, понятіе того времени о издѣснѣи слага и выраженій; наконецъ, что всего важнѣе, самый характеръ Сковороды; — и какъ не спросишь ему того недоспашка, въ кошоромъ онъ не былъ воленъ! Сочиненіе сихъ пѣсней относится почти къ тому же самому времени, какъ и *Натальная дверь ко Христіанскому доброправію*. Тогда же, или не много позже, были сочинены имъ и Басни, игрушки воображенія, его недостойныя. Изложеніе оныхъ очень посредственно. Хорошія нравоученія встрѣчаются рѣдко.

Но за эпическими Пѣснями и Баснями послѣдовали такія сочиненія, въ коихъ вполне выказались и философія и дарованія Сковороды. Это были его разговоры, разсужденія, романическія сочиненія, каковы: *Лотова*

жена, Мученики во имя Христа, Грѣшники; симфонія, на пр.: Исповѣдь и Покаяніе, Путь къ вѣчности, Мракъ міра, Свѣтъ міра и пр., и множество другихъ. Не лзя оставить безъ вниманія и его писемъ, гдѣ и образъ мыслей его и странности характера видны лучше, нежели въ другихъ его сочиненіяхъ, хотя и онѣ написаны также темно, также мистически, какъ и всѣ прочія сочиненія (*).

Послѣднее время жизни своей прожилъ Скворода въ деревнѣ у Помѣщика К — го. Небольшая кѣмнатка, окнами въ садъ, онѣдѣльная, уютная, была его послѣднимъ жилищемъ. Впрочемъ онъ бывалъ въ ней очень рѣдко: обыкновенно или бесѣдовалъ съ хозяиномъ, также спарикомъ, добрымъ, благочестивымъ, или ходилъ по саду и по полямъ. Скворода до смерти не переставалъ любить жизнь уеди-

(*) Здѣсь слѣдуютъ два письма Сквороды къ Священнику Баблевскаго прихода Харьковскаго Уѣзда Іакову Правецкому. Но Издатель, по странной орѳографіи, не нашелъ удобнѣе помѣстить здѣсь оныя. Должно замѣтить, что правописаніе или, правильнѣе сказать, постановка литеръ въ письмахъ у Сквороды ошачалася тѣмъ ошъ принятаго вообще правила, что онъ не употреблялъ повсе буквъ: ѣ, ѣ; сокращалъ слова, поставляя сверху шиплы, словошиплы и другія уменьшенныя буквы. *Изд.*

ненную и бродячую. — Вошь что рассказываюшь о его смерти.

Быль прекрасный льпный день. Къ Номб-щиву собралось много сосѣдей погулять и повеселиться; послушать Сквороду — было также въ предѣль. Его всѣ любил слушашь. За обѣдомъ Скворода былъ необыкновенно веселъ и разговорчивъ; даже шушль, рассказывалъ про свое бывое, про свои спранствія, испытанія. Изъ-за обѣда всшали, будучи всѣ обворожены его краснорѣчьемъ. Скворода скрылся. Онъ пошелъ въ садъ. Долго ходилъ онъ по излучистымъ прошикамъ, рвалъ плоды и раздавалъ ихъ работающимъ мальчикамъ. Такъ прошелъ день. Подъ вечеръ хозяинъ самъ пошелъ искашь Сквороду и нашель подъ развѣсистой липой. Солнце уже заходило; послѣдніе лучи его пробивались сквозь чащу лисневъ. Скворода съ заснупомъ въ рукѣ рылъ яму, узкую, длинную—могилу. — «Что это, другъ Григорій, чѣмъ это ты заняшь?» сказала хозяйня, подошедши къ спарцу. — «Пора, другъ, кончить спранствіе;» отвѣчалъ Скворода: «и шакъ всѣ волосы слепьли съ бѣдой головы оцъ исплазаній! Пора успокоиться.» — «И, брава, нуное! Полю шакъ шушль! Поидемъ.» — «Иду; но я буду просить шебя прежде, мой благодѣтель, нушь здѣсь будешь моя послѣдняя хранина....» —

И пошла въ домъ; но Скворода не надолго въ немъ оспался. Онъ ушелъ въ свою *кѣмнатку*, переѣмнилъ бѣлье, умылся, помоллся Богу, и, подложивши подъ голову свѣчки своихъ сочиненій и сѣрую свиню, легъ, сложивши на крестъ руки! Долго его ждали къ ужину, — Скворода не явился. На другой день ушромъ къ чаю по же, къ обѣду по же. Это изумило хозяйна. Онъ рѣшился войти въ его комнату, чѣмъ разбудить; но, Скворода лежалъ уже холодный, окоспенѣлый....

Представляя сѣмъ опрѣвки на судъ вашъ и чашаелей Альманаха вашего, я долженъ извиниться въ незначительности оныхъ. Вы просили — я исполнилъ вашу просьбу какъ могъ. *Quid potui, feci.*

И. С. р. з. н.

Варвароска на Дибрѣ.
1835, Февр. 11.

П О С Л ъ С Л О В І Е.

Эта спашья, находясь въ числѣ прочихъ въ портфель матеріаловъ для *Утренней Звѣзды*, была рассмотрѣна Г. Э. К. Ему я одолженъ и за превосходныя примѣчанія, которыя шлѣ къ ней приложены. Хоши второе изъ сихъ примѣчаній, обличая меня въ ошибку, могло послужить къ

поправленію текста; но, почтившая поприще ли-
рашурное чуждымъ мѣлочныхъ расчешовъ, будучи
увѣренъ, что въ подобныхъ случаяхъ необходимо
болѣе, нежели гдѣ — *sum cuique tribuere*, я почелъ
за лучшее просто сознался въ винѣ своей, — и,
оставя замѣчаніе въ его собственномъ видѣ, огра-
ничившись въ свидѣтельствованіи моей достодо-
жной благодарности замѣчанію, почтившему
спасенію моему столь лучшимъ для меня вниманіемъ.

И. С. р. з. к.

Харьковѣ

21 Мая 1835.

Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко — патріарх українського відродження

За твердженням академіка Д. І. Багалія, кожний історичний діяч є дитиною свого віку і свого соціального оточення: «У вирішенні проблем людина зв'язана тими засобами, що їй дає її доба. Вибір циклу проблем, якому присвячує себе людина, як вона підходить до їх розв'язання, і сила, з якою захищає свої думки та погляди, з'ясовуються його власними природними здатностями; треба вивчити вплив на неї осередку та її власний вплив на цей осередок, і коли він одкидає перестарілі традиції і йде всупереч їм в напрямку прогресивного розвитку суспільства, що його вимагають витворчі сили, тоді цей діяч поступовий»¹.

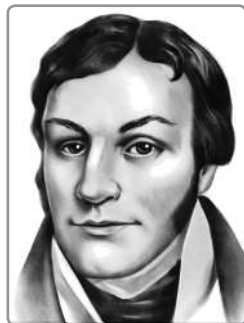
Справжнім патріархом у культурному житті Харкова й України кінця XVIII — початку XIX ст. слід визнати Григорія Федоровича Квітку-Основ'яненка (1778–1843), чие походження, харківське оточення та чий вплив на це оточення ставимо за мету схарактеризувати.

Коли називають ім'я та прізвище цієї людини, відразу пригадується його літературна діяльність, адже його повісті «Маруся» й «Конотопська відьма» стали хрестоматійними й відомі кожному в Україні. Аналізуючи літературну творчість Г. Ф. Квітки, нерідко говорять, що він був поміщик (а це вже мінус), що він був проросійської орієнтації (це теж погано), забуваючи, що він був людиною свого часу, отже йому були властиві ознаки того часу. Не був би він поміщиком, то, мабуть, не став би й письменником-прозаїком, і поділяв він політичні погляди свого класу та своєї держави. Але ж поміщиком він був ліберальним, але ж, висловлюючи вірнопідданське ставлення до влади, він розвивав українську культуру, обстоював право українців на свою рідну літературну мову, доводив, що українці

¹ Багалій Дм. Г. Ф. Квітка і його доба // Квітка-Основ'яненко. Збірник на 150-річчя народження. — Х. : Український Робітник, 1929. — С. 147–173.

існують і не тільки серед «черні», але й серед панів. І своєю творчістю, і культурницькою діяльністю він пробуджував інтерес інтелігентних кіл до свого національного коріння.

Однак роль Г. Ф. Квітки в розвитку української культури, її відродженні не вичерпується літературною діяльністю. Немає такої ділянки в житті Харкова першої половини XIX ст., до якої б Г. Ф. Квітка-Основ'яненко не доклав свого розуму, свого мистецького таланту й смаку, своєї невтомної праці. Він був причетним до всіх культурницьких, у тому числі й власне українських, починань у Харкові, які мали велике значення для пробудження самосвідомості українців не тільки в Україні, але й за її межами. Брати Квітки першими відгукнулися на заклик В. Н. Каразіна вносити пожертви на створення в місті університету. Г. Ф. Квітка був одним із засновників Харківського інституту шляхетних дівчат, директрисою якого певний час була його дружина, ініціатором створення Харківської губернської публічної бібліотеки. Він був не тільки одним із фундаторів і перших директорів професійного театру в Харкові, але й першим українським драматургом, що сприяв збагаченню репертуару, зокрема творами українською мовою. Його п'єси «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» і досі входять до репертуару українських театрів і користуються незмінним успіхом. У зв'язку з діяльністю театру в Харкові вперше в Україні виникла театральна критика, одним із засновників якої був Г. Ф. Квітка-Основ'яненко.

Г. Ф. Квітка-Основ'яненко

Мовна практика Г. Ф. Квітки-Основ'яненка дає підстави відносити його до фундаторів української літературної мови на народній основі. Г. Ф. Квітку-Основ'яненку цілком правомірно вважають основоположником української художньої прози, одним із тих, хто своєю творчою діяльністю вводив українську мову в коло літературних мов. Він збагатив українську мову новими виражальними засобами й довів, що вона придатна не тільки для бурлеску й хатнього вжитку. «Захищаючи якоесь достоїнство мови малоросійської, — писав Г. Ф. Квітка в листі до П. О. Плетньова, — я зголосився змусити оповіддю своєю плакати — не повірили, я написав «Марусю», і, коли переконали мене друкувати, я боявся знову цехових скалозубів...» «І що ж? — пише він в іншому листі до того ж адресата, коли вийшла перша частина повістей, — звідусіль були відгуки, що вони плакали, коли Марусю ховали...»¹. Отже, літературну творчість письменник розглядав не тільки з погляду художнього, але й надавав їй і громадянського значення як засобу відродження української літературної мови й ширше — національних інтересів.

Ураховуючи те, що Г. Ф. Квітка-Основ'яненко був одночасно й автором, і перекладачем своїх художніх текстів, цікавою постає проблема автоперекладу (хоча двомовний письменник, перекладач власних творів є явищем рідким и виключним), якої торкався О. М. Фінкель у статті «Г. Ф. Квітка — перекладач власних творів»².

Отже, голос Г. Ф. Квітки-Основ'яненка чули не тільки українці і не тільки в Україні, але й у Росії, де часто його твори знаходили схвальні відгуки навіть у найбільш суворих критиків. Твори письменника виводили українську літературу за межі

¹ Тимошенко П. Д. Хрестоматія матеріалів з української літературної мови: у 2-х ч. / Петро Дмитрович Тимошенко. — Частина I. — К. : Вид-во АН УРСР, 1959. — С. 182.

² Фінкель О. М. Г. Ф. Квітка — перекладач власних творів // Квітка-Основ'яненко. Збірник на 150-річчя народження. — Х. : Український робітник, 1929. — С. 107–132.

свого краю й тим запалювали любов до рідного слова в українців, крім того, викликали шану в інших народів: «Загальне захоплення публіки, одностайні похвали всіх журналів, — писав В. Г. Белінський у рецензії на «Марусю», — цілком виправдують враження, яке справила на нас ця чудова повість».

Роль Г. Ф. Квітки-Основ'яненка як діяча українського відродження не обмежується тільки літературною творчістю, хоча його повісті (наприклад, «Маруся» чи «Конотопська відьма») стали хрестоматійними й відомі кожному в Україні й нині. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко причетний до всіх культурницьких, особливо українських, починань у Харкові. Він був одним із засновників і викладачів Інституту шляхетних дівчат, Харківської губернської публічної бібліотеки, а також одним із фундаторів і перших директорів професійного театру в Харкові. Із його ініціативи та за його участі в Харкові були засновані перші в Україні періодичні видання та альманахи — «Харьковский Демокрит» (1816), «Украинский вестник» (1816–1819), «Украинский альманах» (1831), «Утренняя звезда» (1833), «Молодик» (1843), де друкувалися й твори, писані українською мовою.

Отже, Харків став колискою журналістики в Україні. Уже в першій половині XIX ст. тут видаються журнали, альманахи, збірники, де публікуються як художні, так і публіцистичні твори російською й українською мовами. Так, 1816–1819 рр. за ініціативи І. О. Срезневського [батька Ізмаїла Срезневського] Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. М. Філомафітський, Р. Т. Гонорський видають журнал «Украинский вестник». Сьогодні таке видання назвали б літературним і науково-публіцистичним, бо в ньому друкувалися як художні твори Г. Ф. Квітки, М. І. Гнедича, В. Н. Каразіна, переклади й переспіви з зарубіжних письменників, так як наукові статті, місцева хроніка, закордонні відомості тощо. На думку дослідників, важливе значення для виховання національної свідомості мали, зокрема, публікації П. П. Гулака-Артемовського, написані на захист української мови та літератури. Слід відзначити також публікацію О. І. Льовшина «Письма из Малороссии», де висловлювалась думка про необхідність підтримки української мови. Журнал цей не був суто локальним виданням і викликав інтерес за межами

України: він передплачувався в Архангельську, Варшаві, Іркутську, Казані, Ризі, Тифлісі. У 1819 р. він був закритий цензурою.

У 1833–1834 рр. за ініціативи все того ж невтомного Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в Харкові виходив літературний альманах «Утренняя звезда». Хоча в першому випуску були опубліковані твори харківських письменників, писані російською мовою, у ньому значне місце посідають твори української тематики, що дає підставу розглядати назву альманаху як певну алегорію світанку в українській культурі. У першому випуску опубліковані «Отрывки изъ записокъ о старцѣ Григоріѣ Сковородѣ», автором яких був Із. І. Срезневський, і «Малороссийское предание» — публікація відомого літературного критика О. М. Сомова, який підписувався псевдонімом П. Байський. Однак для українського національного відродження важливим є другий випуск альманаху (1834), де було опубліковано твори українських письменників, твори, багато з яких увійшли до скарбниці української літератури. Серед них: уривки з шостої частини «Енеїди» І. П. Котляревського та пісні з його ж «Наталки-Полтавки», «Салдацький патрет» та уривки з повісті «Маруся» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, кілька творів П. П. Гулака-Артемовського («Батько та син», «До Пархома», «Рибка»), байки Є. П. Гребінки. Цей випуск альманаху відкривається програмовою статтею Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Супліка до пана іздателя», де автор, можна сказати, теоретично обґрунтовує право українського народу на свою літературу, а отже, і літературну мову.

Помітним явищем в українському письменстві був вихід протягом 1843–1844 рр. чотирьох випусків альманаху «Молодик», який видавав відомий на той час видавець і перекладач І. Є. Бецький. Він походив із московських міщан, освіту одержав у Московському й Харківському університетах. Ця остання обставина свідчить про культурну атмосферу в Харкові, що впливала навіть на людей, які прибули в місто з центру Росії. У «Молодику» були опубліковані твори українських письменників Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. І. Костомарова, А. Л. Метлинського, а також російських поетів О. С. Пушкіна та М. Ю. Лермонтова. Харківські видання здобули високу

оцінку не тільки серед місцевої української освіченої публіки, але й у російських столичних виданнях. Так, В. Г. Белінський про «Молодик» писав: «В Україні є своя література: після «Молодика» в цьому не може бути ніякого сумніву... Харків за своєю чисельністю населення й красою... є до деякої міри столицею української літератури, української прози, особливо українських віршів»¹.

Звичайно, кожне з видань того часу, пов'язаних із публікацією творів українською мовою, було важливою подією в житті України. Тим самим поширювалося коло читачів українською мовою та створювалася передумова (створення читацької бази) для подальшого розвитку української літератури й української літературної мови. Це була трибуна для утвердження української національності, захисту її від асиміляції, тому майже кожен такий випуск заслуговує на окреме висвітлення. У цьому ж стислому огляді ми ставили завданням звернути увагу на те, що з початку ХІХ ст. Харків став осередком української журналістики і велику роль у цьому відіграв Григорій Квітка-Основ'яненко.

Хочеться привернути увагу ще до однієї важливої ознаки Харківської журналістики того часу: вона не була вузько локальною, замкненою на справах і подіях Слобожанщини. Харківські журнали й альманахи друкували твори не тільки місцевих авторів, але й охоче приймали матеріали з інших територій. Тут побачили світ твори Т. Г. Шевченка, Є. П. Гребінки, О. М. Сомова, перший в Україні переклад «Слова о полку Ігоревім», зроблений О. О. Паліциним, та ін.

Із Харковом пов'язане й виникнення першого українського професійного театру, біля джерел якого стояв Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, який був його директором із 1812 по 1817 р., до того ж дбав про збагачення репертуару — він є автором п'єс російською й українською мовами. Його «Сватання на Гонча-

¹ Тимошенко П. Д. Хрестоматія матеріалів з української літературної мови: у 2-х ч. / Петро Дмитрович Тимошенко. — Частина І. — К. : Вид-во АН УРСР, 1959. — С. 87.

рівці», «Шельменко-денщик» і досі зберігають свою художню принадність, незмінно включаються до репертуару українських театрів і викликають захоплення глядачів. А були ж у Г. Ф. Квітки-Основ'яненка ще й сентиментальна драма «Щира любов» та водевіль «Бой-жінка», які мали велике значення для розвитку українського національного театру. Про роль п'єс Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в пробудженні й підтримці національної свідомості українців свідчить листування письменника з видавцями, де він, обстоюючи необхідність писати українською мовою, зазначає: «Невелику кількість моїх театральних п'єс тільки й грають на провінційних театрах, і, здається, власники їх одержують з них зиск: суджу по тому, що просять іще п'єс»¹.

У Харкові в зв'язку з діяльністю театру вперше в Україні виникла театральна критика, одним із засновників якої слід вважати Г. Ф. Квітку-Основ'яненка, що на сторінках газет і журналів виступав із рецензіями на спектаклі. Наявність актуальної критики, безперечно, сприяла розвитку театру й театральних смаків публіки.

Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко був видатною постаттю серед культурних діячів, що своєю невтомною працею сприяла розвитку української літератури, літературної мови, українського театру, драматургії, журналістики, освіти, бібліотечної справи, що брала активну участь у всіх сферах громадського життя міста. Він яскравою зорею сяє на небі української культури, бо не тільки стояв біля витоків українського пробудження і відродження, але й сам був могутнім їх джерелом.

¹ Тимошенко П. Д. Хрестоматія матеріалів з української літературної мови: у 2-х ч. / Петро Дмитрович Тимошенко. — Частина I. — К. : Вид-во АН УРСР, 1959. — С. 178–179.

Василь Назарович Каразін. Заснування Харківського університету

Василь Назарович Каразін (1773–1842) — видатний український просвітитель, діяльність якого була спрямована на розвиток освіти й культури України. Народився він у с. Кручик нині Богодухівського району Харківської обл., і вся його діяльність була спрямована на піднесення рідного краю. Василь Назарович належав до кола харківського дворянства, яке відчуло вплив демократичних ідей Г. С. Сковороди. У листі до Олександра I в 1801 р. він пропонував здійснити цілий ряд демократичних реформ у Росії, зокрема обмежити самовладдя «непреложними законами», полегшити становище кріпаків, ввести гласність судів, розвивати народну освіту, промисловість і торгівлю. У проектах В. Н. Каразіна містилася критика деяких сторін тодішнього ладу.

В історії України взагалі й Харкова зокрема ця людина уславила себе тим, що її зусиллями був відкритий у 1805 р. перший в нашій державі університет, який відіграв важливу роль не тільки в розвитку освіти, науки й культури краю, але й в українському національному відродженні.

На початку XIX ст. В. Н. Каразін служив у м. Петербурзі в департаменті народної освіти, де брав участь у складанні плану народної освіти в Росії. Користуючись своїм становищем і близькістю до імператора, він звертається до нього з пропозицією про відкриття в Харкові університету і одержує підтримку. Як громадський діяч, науковець, праці якого з хімії, раціонального ведення сільського й лісового господарства мали практичне значення, людина з широкими культурними й науковими обряями, він передбачав виключне значення цієї події в подальшому розвитку краю. В одному з листів він писав: «Серце радіє, уявляючи вплив, який справить цей заклад на край наш у всіх відношеннях — моральних, фізичних і політичних. Харків розквітне в найстисліший час і буде мати честь поставляти найосвіченіших синів Вітчизни».

Заходи Василя Назаровича щодо створення університету не були легкими й простими. Йому доводилося долати пере-

В. Н. Каразін

шкоди не тільки в столиці, але й у Харкові. Він клопотався і запрошенням наукових кадрів, набором студентів. Саме Каразін запросив до Харківського університету професорів І. С. Рижського (першого ректора університету), С. О. Васильєва (архітектура) та ін. Він просив дозволу в уряді на слухання курсів в університеті для відповідним чином підготовленої молоді з числа випускників семінарії Харківського навчального округу.

В. Н. Каразін розумів, що для належного функціонування університету необхідна належна інфраструктура, тому він подбав про створення при університеті бібліотеки й друкарні, ботанічного саду. Він був одним із ініціаторів заснування Філотехнічного товариства (1811). Як науковець Василь Назарович опублікував близько 60 праць із різних галузей науки. Разом із М. І. Костомаровим та Із. І. Срезневським він видавав альманах «Молодик» (1843–1844), де друкувалися твори багатьох українських авторів.

У 1811 р. В. Н. Каразіна обрано почесним членом Ради університету, при цьому відзначалося: «Совет подвигнут был к выборам этого мужа, помимо выдающихся познаний, которыми он отличается, еще также чувством благодарности; ибо единственно его старанию и труду нужно приписать учреждение в Харькове университета».

Помер В. Н. Каразін 1842 р. в м. Миколаєві. Його пророцтво щодо значення університету й його ролі в розвитку краю здійснилося.

Харківський університет став важливим науковим осередком не тільки «моей любезной Южной Руси», як писав його засновник Василь Назарович Каразін, але й усієї Росії. При самому його утворенні університет був тісно пов'язаний із науковими центрами як Росії, але й так і європейських країн, зокрема Німеччини. Не маючи на перших порах достатньої кількості наукових кадрів, університет запрошував професуру з російських і німецьких наукових закладів. У доборі кадрів із Німеччини допомагав Й. В. Гете, який був удостоєний звання почесного доктора Харківського університету, диплом про що представлений в експозиції музею цієї видатної людини в Ваймарі.

Однак Харківський університет незбаром сам став донором, що постачав наукові кадри в різні міста України й Росії. Так, випускники університету М. І. Костомаров й А. Л. Метлинський стали професорами у створеному в 1835 р. Київському університеті, Із. І. Срезневський, який здобув освіту й науковий гарт у Харкові, став одним із провідних славістів у Петербурзі. Ряд видатних російських філологів формувалися й зростали в Харківському університеті та стали провідними вченими в столичних закладах.

Від самого початку в діяльності першого в Україні університету велика увага приділялася україністиці — українській мові, літературі, фольклорові, етнографії, історії, тому саме тут витокі відродження України та її самобутньої культури й зроблені важливі кроки до реалізації

*Пам'ятник В. Н. Каразіну
після відкриття в саду
імені Т. Г. Шевченка.
1904 р.*

*Пам'ятник В. Н. Каразіну
біля Університету.
Наші дні*

цієї ідеї. Проблемами української мови й культури переймалися насамперед молоді інтелігенти-українці, однак у їхньому середовищі виникала зацікавленість у цих питаннях й у студентів-росіян.

Університет завжди для харків'ян був, як сказали б тепер, «культовою» установою — інтелектуальним осередком міста, центром духовності вважався саме університет, він мав особливу притягальну силу для людей, схильних до гуманітарних наук.

Біля Харківського університету встановлено пам'ятник славетному синові України, створений скульптором І. І. Андреолетті й архітектором О. М. Бекетовим. Пам'ять про В. Н. Каразіна увічнена також у тому, що створений його заходами університет гордо носить його ім'я. А в Харківському саду імені Т. Г. Шевченка, де знаходиться Університет, ще й зараз можна знайти стежечки, прокладені ще за часів В. Н. Каразіна.

ЧАСТИНА 2

Початки формування Харківської лінгвістичної традиції

Наукові ідеї харківських мовознавців у контексті європейської лінгвістики XIX ст.

Харківські лінгвісти були не тільки на тодішньому європейському рівні, але й висловлювали в своїх працях деякі ідеї, що увійшли в науковий обіг у Європі тільки наприкінці XIX, а то й у XX ст. Так, у праці *Івана Степановича Рижського* (1759–1811) «Введение в курс словесности» (1806) мова розглядається як знакова система, що єднає думку людини й предмет, тобто позамовну дійсність.

Слово, на думку вченого, це знак думки, а думка — знак предмета. У праці *І. С. Рижського* вказується на відмінність у сприйманні й мовному вираженні явищ довкілля різними народами: теза, яку пізніше сформулював і розгорнув *В. фон Гумбольдт* і якій великого значення надав *О. О. Потебня*.

Іван Орнатовський (1783 або 1784 р. нар., дата смерті невідома) за сто років до *Ф. де Соссюра* розрізняє мову, мовну діяльність і мовлення, що дає підстави для перегляду питання про пріоритет харківського вченого в цьому сенсі. Геніальним передчуттям сформульованої на сто років пізніше *Ф. де Соссюром* фундаментальної трихотомії *Langage — Langue — Parole* можна вважати розрізнення професором *І. Орнатовським* дару слова, тобто природної необхідної здатності людини повідомляти інших про свої думки, почуття різними звукозмінами, (*Langue* у *Соссюра*); язика, тобто створеного людьми способу висловлювати свої думки різними звукозмінами, прийнятими в кожному народі окремо, або певним ужитком слів, притаманним одному лише народові (*Langage*); і мовлення, тобто висловлювання думок словами («речь» — *parole*).

І. С. Рижський

І. Ф. Тимківський

Як одну з племінних ознак народу розглядає мову *Ілля Федорович Тимківський* (1773–1853). Він вважає: історія мови й історія народу настільки тісно пов'язані, що історія народу містить також історію його мови.

Названі роботи були присвячені російській словесності, однак уже з другого десятиліття XIX ст. серед вихованців Харківського університету й осіб, причетних до цього шановного закладу, виникає гурток людей, які повернулися обличчям до проблем України й української філології. Саме в цей час і зароджується отой широкий погляд на філологію як синтетичну науку, погляд і наукові методи, що охоплювали розлоге коло проблем літератури, фольклору, мови, історії, етнографії та ін.

Розширенню кола інтересів харківських філологів сприяла не тільки наукова діяльність на теренах України, але й наукові відрядження молодих учених (спочатку Із. І. Срезневського, а пізніше О. О. Потебні) за кордон, де вони зібрали й вивчили великий матеріал із мов і культур слов'янських народів в інших країнах. Нові матеріали вчені широко використовували в своїх лекціях і в наукових працях.

Харківські видання першої половини XIX ст. — журнал «Украинский вестник» (1816–1819), «Украинский журнал» (1824–1825), літературний альманах «Утренняя звезда» (1833–1834), альманах «Молодик» (1843–1844), «Южнорусский сборник», збірники «Запорожская

старина» (1834–1838), — твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, П. П. Гулака-Артемовського, поетів-романтиків створювали джерельну базу для наукових пошуків на терені філології, зокрема української, а характер публікацій у них дає уявлення про коло зацікавлень, властивих харківським філологам і взагалі освіченим колам.

Про широкий підхід до філологічних питань, про наявність прикладного їх значення в Харкові першої половини ХІХ ст. свідчить також те, що одна й та ж особа нерідко виступала і як професор-теоретик, мовознавець, і як поет. Прикладом цього може бути діяльність *Миколи Івановича Костомарова* (1817–1885), *Амвросія Лук'яновича Метлинського* (1814–1870), які були й професорами Харківського (пізніше — Київського) університету, і відомими поетами-романтиками, і авторами наукових праць. Метлинському належить, зокрема, робота «Заметки относительно южнорусского языка», опублікована 1839 р. як передмова до збірки поезій «Думки и песни та ще дешчо».

У цій праці автор, відзначаючи найголовніші особливості української мови, висловлює цілий ряд важливих міркувань щодо неї. Актуальним ще й до нашого часу є положення про те, що достоїнство української мови полягає не тільки в її «співучості», «милозвучності» і т. ін., до чого так часто апелюють іще й наші сучасники, але й у тому, що мова ця здатна до вираження будь-яких думок і почуттів: «Но в одной лишь музыкальности, —

М. І. Костомаров

А. Л. Метлинський

пише А. Л. Метлинський, — в одном доброгласном и благозвучном течении слова и все достоинство южнорусского языка?.. При выражении какой бы то ни было страсти, какого бы то ни было чувства южнорусс не встретит недостатка в родном языке своем!» Ця невелика за обсягом праця містить і глибокі роздуми над корінням і долею української мови, і тонкі спостереження, що стосуються окремих діалектних рис, і біль за тим, що мова ця втрачається.

Ізмаїл Іванович Срезневський

Ізмаїл Іванович Срезневський (1812–1880) — видатний учений-славіст ХІХ ст., який належав до послідовників відомого німецького вченого, автора порівняльної граматики індоєвропейських мов — Ф. Боппа. Його наукові інтереси були пов'язані з лінгвістикою, фольклором, етнографією, історією та іншими гуманітарними науками.

Звичайно, коли пишуть про цього вченого, підкреслюють, що він російський філолог, чим збіднюють уявлення про цю багатосторонню особистість, адже половину свого життя, час формування широких наукових і культурних інтересів, він працював у Харкові, де мав можливість глибоко познайомитися з українською мовою й культурою, що створювало передумови для зацікавлення в славистиці взагалі.

Один із дослідників харківських філологів писав, що Із. І. Срезневський, будучи ідейним натхненником Харківської філологічної школи, виступив провісником нового напрямку в лінгвістиці й філології. У 1849 р. учений писав, що порівняльно-історичне мовознавство, «звужуючи предмет» свого дослідження, накопичує такі дані, які «стануть з бігом часу посібником для інших цілей. Одна з цих цілей — дійти до підвалин»¹.

¹ Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду / М. В. Павлюк. — Київ ; Одеса, 1978. — С. 24.

Народився майбутній учений 1812 р. в Ярославлі й того ж року з батьками переїхав до Харкова, куди батько Іван Овсійович був запрошений викладачем словесності в університет. Одержав освіту спочатку в пансіоні, а потім у Харківському університеті, куди він вступив 1826 р. на етико-політичне відділення. Після закінчення університету 1829 р. Із. І. Срезневський перебуває на державній службі, а після захисту магістерської дисертації зі статистики 1837 р. починає працювати в Харківському університеті.

Перебування й навчання в Харкові відіграли важливу роль у формуванні майбутнього вченого як креативної наукової особистості. Адже Харків на той час зі створенням університету став важливим культурним центром, що відіграв велику роль в українському відродженні. Тут працював Г. Ф. Квітка-Основ'яненко — один із перших українських прозаїків, які писали народною українською мовою, що стала основою літературної. У Харкові був театр, україномовний репертуар якого становили п'єси І. П. Котляревського й Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. З'являються початки журналістики: видаються перші журнали й альманахи, значне місце в яких приділялося українській тематиці й мові. У Харкові з'являються українські поети, творчість яких дала підстави В. Г. Белінському назвати це місто поетичною столицею. У Харкові існувало двомовне слов'янське середовище, що дало поштовх Із. І. Срезневському до вивчення слов'янських мов. Тут ще сильні були

*Із. І. Срезневський.
Літографія за малюнком
М. Ваніфатьєва. 1854*

просвітницькі ідеї Г. С. Сковороди. Усе це вплинуло на потяг Із. І. Срезневського в напрямку до зацікавлення в мовознавстві й до творчості.

Визначальним у формуванні вченого був вступ до Харківського університету. І хоча навчався Із. І. Срезневський на відділенні статистики, яке готувало до державної служби, він прилучавсь і до філології. Університет від самого початку формувався у зв'язку з російськими й німецькими філологічними колами. Залучати німецьких професорів допомагав Й. В. Гете. Зв'язок університету з європейським мовознавством розширював горизонти його вихованців, на що вказує той факт, що Й. В. Гете й В. фон Гумбольдт були обрані почесними професорами університету.

Слід відзначити, що в Харківському університеті від самого початку велика увага приділялася питанням сходознавства з вивченням не тільки древньоіндійських та авестійських пам'яток, але й сучасних східних мов. Філологія в Харківському університеті відзначалася широтою охоплення мов і літератур: ми бачимо зацікавлення вчених питаннями слов'янознавства, вивчалася польська мова, широко залучалися матеріали різних слов'янських мов, класичної спадщини античного світу, країн Сходу в лекціях і працях Із. І. Срезневського, О. О. Потєбні та ін. Останнє слід особливо підкреслити, бо традиції сходознавства в Харкові від тих часів не втрачалися. Уже 1811 р. рада університету прийняла ухвалу про вивчення тюркських і маньчжурської мов, — до речі, вивчення мов народів Далекого Сходу вперше в тодішній Російській державі було введено в Харкові. Відповідно до тодішніх наукових віянь у Європі вивчалися санскрит (тут був надрукований перший підручник із санскриту харківського професора В. І. Шерцля, на якому виховувалося кілька поколінь сходознавців Росії), перська, арабська мови. Для харківської традиції в цьому плані характерний був своєрідний погляд на предмет: східні (стародавні й нові) мови розглядалися не тільки як предмет вивчення, але й як засіб проникнення в культуру відповідного народу. Так, вивчення фольклору й етнографії українського народу привернуло увагу Із. І. Срезневського до проблем східних мов і східних культур.

Хоча Із. І. Срезневський не був спеціально сходознавцем, однак вивчення фольклору й етнографії українського народу вивело його на проблеми східних народів, їхніх мов і культур. Дослідник є автором кількох праць, присвячених культурі Індії, Персії та Єгипту. Таким чином, окреме місце в спадщині відомого філолога посідають праці в галузі східнослов'янської палеографії, серед яких «Славяно-русская палеография XI–XIV веков»¹. Вивчення східних культур дало великі можливості для вивчення етнографії й культур слов'янських. Учений став фактичним засновником діалектологічних досліджень, докладно окресливши їх завдання в роботі «Русь Угорская. Отрывок из опыта географии русского языка» (1852).

У формуванні вченого велику роль відіграло наукове відрядження за кордон (1839–1842), де він докладніше ознайомився з філологічною наукою, а також мав можливість зібрати значний матеріал із різних західно- та південнослов'янських мов. Із. І. Срезневський працював у Чехії, Моравії, Словаччині, об'їздив землі південних слов'ян і зібрав великий за обсягом матеріал, що послужив у його подальшій науковій та педагогічній роботі. У Празі дослідник близько зійшовся з діячами чеського відродження, зокрема з В. Ганкою й П. Шафариком, діяльність яких була певною мірою співзвучна з працею діячів української культури в Харкові. У Відні Із. І. Срезневський познайомився з видатним славістом — сербом Вуком Караджичем. У «Путевых заметках» (1839–1842) й звіті Міністрові народної освіти вчений схарактеризував ряд українських говірок, заклавши підмурівок української діалектологічної традиції. Після повернення з наукового відрядження Із. І. Срезневський працює професором слов'янознавства в Харківському університеті.

¹ Срезневский И. И. Славяно-русская палеография XI–XIV вв. Лекции, читанные в Императорском Санкт-Петербургском университете в 1865–1880 гг. / И. И. Срезневский. — СПб. : Тип. В. С. Балашова, 1885. — 261 с.

Харківська філологічна традиція складається вже від створення університету. Уже в перші роки після його заснування виходять праці професорів І. Ф. Тимківського й І. Орнатовського (останній викладав, зокрема, теорію словесності й науку красномовства). Професору І. С. Рижському належало кілька праць зі словесності, риторики, віршування, за якими навчалися не тільки в Харківському, але й у Московському та Казанському університетах. Його книга з теорії словесності багаторазово перевидавалася. Ці факти дають уявлення про середовище, у якому формувався як майбутній учений Із. І. Срезневський.

Під впливом харківської інтелігенції, що захоплювалася українською старовиною, Із. І. Срезневський поринув у світ історії козацтва й Слобожанщини, українського фольклору, культури взагалі. Як людина креативна, з юних років схильна до наукового пошуку, Із. І. Срезневський захоплюється збиранням фольклорних матеріалів, їхньою обробкою, систематизацією, творчим аналізом. Його захоплення не було пасивним: усе, що він здобував, Із. І. Срезневський публікував, щоб зробити надбанням широкого кола читачів. На підставі зібраних ним і його товаришами І. Розковшенком та О. Шпигоцьким матеріалів уже 1831 р. дев'ятнадцятилітній Із. І. Срезневський видає «Український альманах». Але справді помітним для тодішньої української громадськості явищем була публікація Із. І. Срезневським шести випусків «Запорожской старины» протягом 1833–1838 рр., що сприяло посиленню в освічених колах інтересу до історії України та української старовини.

Це видання подавало історію запорозького козацтва через історичні пісні та думи XVI–XVIII ст.ст., а також через матеріали козацьких літописів та «Історії русів». Зміст видання подається вже на титульній сторінці: «Запорожская старина. Пѣсни и думы о лицахъ и событіяхъ до Богдана Хмельницкаго». Сам Із. І. Срезневський так характеризував роботу: «Издавая въ свѣтъ мое собраніе пѣсенъ и думъ, я имѣю въ виду оказати услугу, хотя и маловажную, не однимъ любителямъ народной поэзіи, но преимущественно любопытствующимъ

знать старину Запорожскую — быть, нравы, обычаи, подвиги этого народа воиновъ, который своею храбростію и смѣлостію, своимъ вліяніемъ на весь юго-востокъ Европы и даже малую Азію особенно въ XVII столѣтіи, своимъ страннымъ составомъ, и образомъ жизни, и характеромъ, будучи отличенъ отъ всего, его окружавшаго, заслужилъ мѣсто въ памяти потомства»¹.

Ми майже не згадуємо про те, що в «Запорожской старине» Из. І. Срезневський подає коментар щодо вживання транскрипції для відтворення особливостей української фонетики: «До сего времени появилось очень много мнѣній и правилъ относительно правописанія для языка Украинскаго; но большая часть сподвижниковъ на семь поприщѣ отличались или любовію къ чумацкой грубости выговора, или чопорностію и многообразіемъ своихъ правилъ. Болѣе другихъ любопытны мнѣнія Максимовича, изложенныя въ Предисловіи къ его собранію Малороссійскихъ пѣсень. Видно, Макчимовичъ вѣрно подслушалъ мѣстные выговоры; но его правописаніе, будучи совершенно противно общему мнѣнію и употребленію, заведенному издавна, и притомъ неполно выражено въ правилахъ, не можетъ быть употребляемо вездѣ и всегда. Надобно было сохранить правильность выговора, не отдаляясь отъ общественнаго употребленія, — и между тѣмъ, для пользы самага же языка не оставить безъ вниманія этимологію. Я нарочно пересматривалъ всѣ лѣтописи, бумаги, письма, — словомъ все, что попадалось мнѣ подъ руки писаннаго на Украинскомъ языкѣ; прислушивался къ различнымъ мнѣніямъ; и наконецъ, сообразивши все, вывелъ для себя свои правила правописанія Украинскаго. Я почитаю ихъ самими лучшими; но, будучи подверженъ возможности ошибаться, отдаюся на судъ и толки знатоковъ. <...> И такъ:

1. Согласныя буквы я пишу всегда слѣдую выговору народному, исключая буквъ *ф* и *хв*: Украинцы выговариваютъ *ф* какъ *хв*, а *хв* какъ *ф*.

¹ Срезневский И. И. Запорожская старина. Пѣсни и думы о лицахъ и событіяхъ до Богдана Хмельницкаго / И. И. Срезневский. — Ч. 1. — Харьков : Университетская типографія, 1833. — С. 5–6.

2. Полугласныя буквы также пишутся по выговору, исключая одинъ случай, когда должно показать корень, напр. въ словѣ *військо* (войско) *й* не выговаривается, но его должно писать, ибо не видно будетъ происхожденія слова; *ь* в семь словѣ хотя и не нуженъ по происхожденію, но его требуетъ выговоръ.

3. Гласныя буквы. Между ними различить должно твердыя отъ мягкихъ:

Твердыя: *а, е, и, ы, о, у.*

Мягкія: *я, ё, ѝ, ѹ, Ѻ, ё, ю.*

Твердыя: *а, о, у*, — выговариваются и употребляются какъ и въ Русскомъ языкѣ; *е*, употребляясь также какъ въ Русскомъ языкѣ, выговаривается твердо, какъ Русское э, или Французское *è*; *и, ы*, — употребляются тамъ же гдѣ и по Русски, но выговариваются иначе, обѣ какъ Польское или Богемское *у*, т. е. не много мягче Русскаго *ы*, имѣя срединный звукъ между Русским *ы* и *э*.

Мягкія вообще выговариваются какъ и по Русски, съ тою разницею, что предъ каждою изъ нихъ слышится полугласная *ь*; напр.: *люди* — какъ *людицѣ*; *ѣхать*, по Укр. *ѣхати*, выговар. *ыхати*. Буквы: *я, е, ю*, — употребляются тамъ-же, гдѣ по Русски; буквы: *ё, ѹ*, — тамъ гдѣ твердыя *е, и* — выговариваются мягко; *ѝ, ѹ*, — гдѣ коренная буква измѣнилась въ звукъ мягкаго *и*.

Изъ твердыхъ гласныхъ буквъ слѣдующія: *е, і, и, ы* — выговариваютъ мягко, если предъ ними стоитъ другая гласная буква»¹.

Цей коментар можна розглядати в контексті формування української азбуки як одну зі спроб, хоча сам Із. І. Срезневський такого завдання перед собою не ставив, а чинив відповідно до ситуації.

«Запорожская старина» одержала високу оцінку М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, П. О. Куліша та інших і стала джерелом натхнення для багатьох письменників.

¹ Срезневский И. И. Запорожская старина. Пѣсни и думы о лицахъ и событіяхъ до Богдана Хмельницкаго / И. И. Срезневский. — Ч. 1. — Харьков : Университетская типография, 1833. — С. 19–24.

Відлуння «Запорожской старины» відчуваємо в «Історії України» М. М. Аркаса. Зацікавлення в історії відчувається й у наукових дослідженнях Із. І. Срезневського. 1839 р. дослідник опублікував розвідку «Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины от времени заселения до преобразования ее в Харьковскую губернию». Із лінгвістичного погляду цікавими є подані в ній місцеві антропоніми й топоніми. Автор тлумачить деякі татарські назви та характеризує етнічний склад населення Слобожанщини.

Проте вже на початку 30-х рр. ХІХ ст. молодий тоді вчений головну увагу зосереджує на українській словесності й українській мові, яка «...є мовою, а не наріччям російської або польської». Одна з його перших мовознавчих праць «Мысли и замечания» (1831) стала програмовою й лягла в основу славнозвісної праці «Мысли об истории русского языка», яку О. О. Потебня, за його власними словами, знав чи не напам'ять. Праця стала важливою віхою в становленні Харківської лінгвістичної школи не як регіонального явища, а цілком оригінального напрямку в світовій науці: автор створив синтезуючу мовознавчу концепцію. Добре обізнаний із здобутками німецького порівняльно-історичного мовознавства, Із. І. Срезневський створив таку пояснювальну лінгвістичну концепцію, яка ще й досі чекає на своє остаточне осмислення та впровадження в наукові дослідження.

Велику роль у формуванні вченого як славістамовознавця відіграла його наукова подорож по західно-й південнослов'янських етнічних територіях, про що ми вже писали. Літературне середовище Харкова вплинуло на власне літературну діяльність ученого. Наприкінці 20-х рр. ХІХ ст. навколо Із. І. Срезневського виникає гурток романтично настроєних студентів, деякі з них (І. Розковшенко, О. Шпигоцький) та й сам Із. І. Срезневський роблять поетичні спроби українською мовою. Його романтична балада «Корній Овара», хоч і не відзначається оригінальністю, була одним із перших літературних творів, написаних українською мовою. Літературна діяльність членів цього гуртка справила помітний вплив на розвиток романтичної поезії в Харкові й Україні.

Із часом романтичні захоплення українофільством та слов'язнознавством змінюються заглибленням в історію, особливо давньоруської та старослов'янської мов. Схильність до цього властива була Із. І. Срезневському й раніше. Учений багато зробив для вивчення й видання стародавніх пам'яток. Не випадково він знайшов та опублікував стародавній рукопис «Савина книга», який відкрив ще одну сторінку історії давньоруської мови, оприлюднив «Листки Ундольського» та низку інших рукописів. Це мало важливе значення, бо в широкій науковий обіг вводилися нові джерела.

Із. І. Срезневському належить праця про видатного діяча української культури, філософа й поета Григорія Савича Сковороду «Отривки ізъ записокъ о старцѣ Григоріѣ Сковородѣ», що містять багато фактів із життя цього діяча культури, так би мовити, з перших рук. У наші дні майже не згадується, що саме Із. І. Срезневському належить перше повне видання «Енеїди» І. П. Котляревського, зроблене за рукописами та матеріалами, які молодому вченому вручив уже недужий автор цього твору (видано в Харкові 1846 р.).

Таким чином, у творчому доробку вченого виявляються кілька аспектів наукових зацікавлень: 1) загальнотеоретичні питання мовознавства; 2) питання порівняльно-історичного вивчення російської й української мов; 3) етнокультурні пошуки в дусі тодішніх проблем етнолінгвістики; 4) питання української лінгвокультурології; 5) питання слов'язнознавства.

Із переходом до Петербурзького університету (1847) наукові інтереси Із. І. Срезневського зосереджуються на вивченні пам'яток давньоруської мови й укладанні її словника — праці, якій учений присвятив сорок років своєї творчої діяльності. У 1863 р. Із. І. Срезневський видає працю «Давні пам'ятки руського письма X–XIV ст.ст.», що включала 693 пам'ятки давнього письма, які відбивали як проторосійські, так і протоукраїнські тексти. Відсутність диференціації пам'яток за цією ознакою пояснюється не недоброю волею дослідника, який, звичайно, був політично ангажований середовищем, а недостатньою вивченістю на той час мови текстів, історії наших народів.

У Петербурзькому університеті Із. І. Срезневський проводив велику не тільки наукову, але й педагогічну роботу, зокрема під його керівництвом були створені та видавалися видання «Известия» та «Ученые записки» цього закладу.

Одним із перших у вітчизняному мовознавстві Із. І. Срезневський почав тлумачити мову як невід'ємну ознаку народу, як продукт колективної свідомості, що постійно зазнає змін і перебудов. Дослідник звертається також до питання про зв'язок мови та свідомості: «...зміни, що відбуваються в розумі й діяльності народу, також відбиваються в мові. Таким чином, змінюються народи, змінюються й мови їхні»¹, «розум і діяльність народу відбиваються в мові»². Для вченого охопити сутність мови, пояснити її природу означало розглянути її історію, еволюцію. Цей дослідницький принцип був пізніше застосований О. О. Потебнею й видатним польським ученим І. О. Бодуеном де Куртене³. Із. І. Срезневський був упевнений, що «нерухомих, неорганічних мов немає»⁴, що всі зміни в мові відбуваються не хаотично, а «законно»⁵, тобто еволюція мови йде шляхом «природної змінності», що найголовніше, «спільність перебігу змін», може спостерігатись у мовах «без умови безпосередньої спорідненості»⁶, чим український учений підтримав гумбольдтівське розмежування генеалогічних і типологічних співвідношень мов. Заклавши підвалини еволютивної моделі мови, Із. І. Срезневський запропонував оригінальне пояснення її походження й розвитку.

¹ Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка / Читано на акте императорского Санкт-Петербургского университета 8 февраля 1849 г. / И. И. Срезневский. — М. : Учпедгиз, 1959. — С. 17.

² Там само, с. 17.

³ Baudouinde Courtenay, J. O języku polskim. — Warszawa, 1984. — S. 453.

⁴ Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка / Читано на акте императорского Санкт-Петербургского университета 8 февраля 1849 г. / И. И. Срезневский. — М. : Учпедгиз, 1959. — С. 97.

⁵ Там само, с. 25.

⁶ Там само, с. 28.

Та найбільший слід в історії слов'янського мовознавства залишила праця Із. І. Срезневського «Материалы для словаря древнерусского языка», яку він не завершив через великий обсяг роботи. Тому дослідження було видано його наступниками, в т. ч. й І. О. Бодуеном де Куртене, не як словник, а як матеріали для словника. Ця праця на століття стала важливим джерелом для вивчення мовного світу східних слов'ян, їхнього мовного образу світу. (Із цього погляду вона ще не вивчалася, але містить великі можливості для дослідження.) У «Материалах» немає чітких дефініцій окремих лексичних значень, але представлений семантичний аналіз у вигляді варіантів значень, підтверджених відповідними текстами. «Материалами» як джерельною базою для лінгвістичних досліджень користувалися кілька поколінь учених, у т. ч. при укладанні історичних словників української й російської мов.

На наш погляд, в Україні мало користуються науковою спадщиною Із. І. Срезневського із позалінгвістичних мотивів. А даремно! Учений формувався з широкими науковими інтересами, із методологією широких філологічних досліджень, із поглибленням інтересів від української мови й культури до слов'янських і східних культур у їхньому історичному вимірі в Харкові та вплинув на формування й тенденції розвитку Харківської філологічної школи. Здобутки цієї школи він приніс і в нове середовище, де працював. Закладені в романтичній юності паростки Із. І. Срезневський розвинув у своїх працях, що мали вплив і на сучасників, і на послідовників. Наукові зв'язки з Харковом, зокрема своїм видатним учнем О. О. Потебнею, він не поривав. Із. І. Срезневському належить також праця «Заметки о работах проф. А. А. Потебни», написана на підтримку кандидатури професора при обранні його до Петербурзької Академії Наук.

Із. І. Срезневський незмінно цікавився питаннями української мови. Хоча його погляди на місце української мови змінювалися від визнання української окремою мовою (1839) до погляду на неї як на наріччя, він незмінно вивчав її та залучав матеріали української мови до своїх лекцій і наукових розвідок. У праці «Мысли об истории русского языка» він визначив

найголовніші відмінності між українською й російською мовами, що дає підстави стверджувати, що вчений розрізняв дві мови. Його вагання можна пояснити й невиробленістю в тодішньому мовознавстві чіткого розуміння відмінностей між поняттями «мова» та «наріччя», до того ж — різним обсягом часового й мовно-історичного простору в різних дослідників.

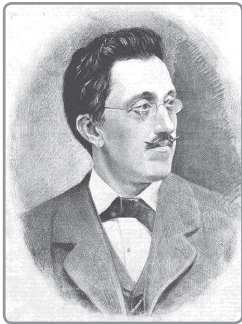
Сходознавство на Харківщині

У зв'язку з розвитком у Європі порівняльного мовознавства з кінця XVIII ст. великий інтерес дослідників викликає історія стародавнього східного світу й пам'ятки культури східних народів. Тому обов'язковим елементом майже всякого порівняльно-історичного дослідження мов протягом XIX ст. було залучення санскриту, перської та деяких інших мов. Невипадково й у Харкові знаходимо певне зацікавлення в сходознавстві уже починаючи з Харківського колегіуму XVIII ст. Свідченням цього є наявність словників і граматик східних мов у бібліотеці Харківського колегіуму, деякі з яких до останнього часу зберігалися в наукових бібліотеках міста. Наявність таких видань свідчить, що серед викладачів і слухачів були люди, що цікавились мовами й культурами народів Сходу.

Наукове вивчення східних мов і культур починається в Харкові з відкриттям університету. Уже 1811 р. Радою університету була прийнята ухвала про вивчення тюркських і маньчжурської мов (перша в Російській державі спроба включити до університетської програми вивчення однієї з далекосхідних мов). Починаючи з цього часу в університеті більш-менш систематично вивчалися східні живі й мертві мови (санскрит, перська, арабська тощо). Серед сходознавців Харкова в першій половині XIX ст. слід відзначити професора *Бориса Андрійовича Дорна* (Йоганна Альбрехта Бернгарда) (пізніше — академіка Російської академії наук), який викладав санскрит, початкові курси арабської та перської мов, староврейської мови і вперше в Росії — ефіопської. Б. А. Дорн (1805–1881) — автор ряду розвідок порівняльно-історичного спрямування. Його праця

Б. А. Дорн

В. І. Шерцль

«Про спорідненість слов'янської та санскритської мов» вийшла раніше за відому порівняльну граматику ряду індоєвропейських мов Ф. Боппа. Б. А. Дорн чи не першим залучив до порівняльно-історичного вивчення (хоч і на рівні окремих слів серед матеріалу російської мови) дані української мови, наприклад слова *кажу, казати, важу, важити, пан, ятрівка*.

Наш видатний земляк Із. І. Срезневський не був спеціально сходознавцем, однак вивчення фольклору й етнографії українського народу привернуло його увагу й до проблем східних народів, їх мов, їх культури. Він є автором кількох праць, присвячених культурі Індії, Персії та Єгипту¹.

У другій половині XIX ст. філологічні студії зі сходознавства в Харкові пов'язані з ім'ям професора Харківського університету *Вікентія Івановича Шерцля* (1843–1906), який очолював кафедру порівняльної граматики індоєвропейських мов. Видатний компаративіст й орієнталіст, він не тільки читав курс санскриту, але є автором першої в тодішній Російській державі «Сравнительной грамматики славянских и других родственных языков» (1 ч., Харьков, 1871; 2 ч., 1873), а також «Санскритської граматики» (Х., 1873), «Синтаксиса древнеиндийского языка» (Х., 1883) та інших праць.

¹ Общие основания Зенд-Авесты // Телескоп. — М., 1835, т. XXVIII; Сближение религии персидской с египетской // Журнал Министерства народного просвещения. — 1839. — Ч. XXII.

У цей же час у Харківському університеті працював і другий відомий дослідник Авести — однієї з давніх писемних пам'яток, що містить зібрання священних книг зороастризму (релігії, яка в стародавні часи була поширена в багатьох країнах Сходу), а також знавець старовірменської й живої вірменської мов та історії професор *Еміль Діллон* (Діллен) (1854–1933), який після В. І. Шерцля очолив викладання в університеті порівняльного мовознавства й санскриту.

Е. Діллон

Серед плеяди сходознавців, розквіт діяльності яких був пов'язаний із Харковом, можна назвати також видатного лінгвіста й літературознавця *Дмитра Миколайовича Овсянико-Куликовського*, якому в царині мов і культур Сходу належать праці «Розгляд ведійського міфу про сокола, що приніс квітку Сомі» («Разбор ведийского мифа о соколе, принесшем цветок Сомы») (М., 1882), «Культ божества Soma у стародавній Індії в епоху Вед» («Культ божества Soma в древней Индии в эпоху вед») (Одеса, 1884, дисертація маг.), «До питання про «бика» в релігійних уявленнях стародавнього Сходу» (Одеса, 1885), «Ведійські етюди» (Журнал Министерства Народного Просвещения, 1891–1892 рр.) тощо. Якщо в попередній період дослідники вивчали стародавні пам'ятки як джерело для вивчення мови, то Д. М. Овсянико-Куликовський застосовує методологічно новий підхід: для нього вивчення санскриту є джерелом для кращого розуміння культури стародавньої Індії.

Д. М. Овсянико-Куликовський

П. Г. Ріттер

Продовжував і розвивав дослідження з орієнталістики в Харкові учень Д. М. Овсянико-Куликовського *Павло Григорович Ріттер* (1872–1939), який іще на студентській лаві захопився індіаністикою. Якщо Б. А. Дорн, В. І. Шерцль, Е. Діллон були іноземцями (німецького, чеського й ірландського походження відповідно), то Д. М. Овсянико-Куликовський, П. Г. Ріттер і походженням, і освітою були пов'язані з Україною. Удосконалювали свої знання з санскриту та індоєвропеїстики вони за кордоном.

П. Г. Ріттер був відомим дослідником стародавньої й середньовічної літератури й мови Індії, перекладачем художніх творів. Він зробив перший переклад на українську мову творів Калідаси, Рабіндраната Тагора¹, упорядкував антологію перекладів творів давньої індійської літератури в перекладах із санскриту й мови палі на українську.

Окрім віршів Тагора, П. Г. Ріттер зробив науковий переклад зі вступною статтею «Огляд літератури про Схід, що вийшла на Україні 1924–1932 рр.» та примітками староіндійського роману Дандіна — «Походження десяти юношей»², а також «Хмари-Вістуна» — староіндійської елегії

¹ Тагор Р. 8 віршів. Ріг-Веда. 4 гімни / Пер. з бенг. і санскритської мови П. Ріттер. — Х. : Пролетарій, 1927. — 8 с. (Відбиток з журналу «Сх. Світ» (№ 1 за 1927 р.).

² Дандин. Походження десяти юношей. (Староіндійський роман) / Перекл., вступна частина й примітки проф. Ріттера. — Х., 1928. — 168 с.

Калідаси, віршований переклад якої українською мовою дає читачеві один з найкращих зразків стародавньої індійської літератури¹.

Про широту знань та поглядів на культуру Сходу свідчить спогад про П. Г. Ріттера його колеги по Харківському університеті А. П. Ковалевського: «Він в однаковій мірі знав багато мов і літератур Заходу та Сходу, був видатним знавцем музики, музичним критиком і виконавцем, а в перекладах виступив як поет, що тонко відчуває красу європейських мов і мов давньої, середньовічної та нової Індії».

У 1966 р. Харківський університет підготував і видав покажчик праць П. Г. Ріттера з додатком найповніших біографічних відомостей та огляду його наукових праць і перекладів (текст видрукувано тиражем 200 примірників на ротапринті). Подано тут і кілька сторінок спогадів учнів Ріттера, із яких він постає як глибокий учений-ерудит і душевна людина. За словами доцента О. Г. Розенберга, Павло Григорович «ніколи нарочито не прагнув догодити аудиторії, завоювати популярність інакше, як викладаючи послідовно й з необхідною проникливістю наукові істини». А професор А. П. Ковалевський у своїй згадці відзначив широту інтересів П. Ріттера, серед яких знайшлося місце й музиці (наприклад, одне з досліджень називалось «Рабіндранат Тагор — музика» (1927). «Його улюбленим музикантом, — твердив Ковалевський, — був Шопен...»

Збірник «Професор П. Г. Ріттер» через свій обмежений тираж не одержав належного поширення, але значення його не можна недооцінити: він є надійною основою для видання всіх праць видатного індіаніста. Адже в збірнику подано бібліографію не лише друкованих наукових праць та перекладів П. Г. Ріттера, але й список його неопублікованих рукописів, серед яких і такі, як «Антологія індійської літератури».

У перші пореволюційні роки десятиліття Харків стає справжнім осередком сходознавства й культурних зв'язків із народами

¹ Ріттер П. Хмара-Вістун. (Megha-Duta). Староіндійська елегія Калідаси. — Х., 1928. — 48 с.

Сходу в Україні і в цілому в СРСР. У цей час поряд із дослідженням стародавнього Сходу, стародавніх мов посилюється інтерес до проблем сучасності. Так, 10 січня 1926 р. шляхом об'єднання харківського та київського товариств сходознавців було створено Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства (ВУНАС), серед фундаторів якої були П. Г. Ріттер, П. Г. Тичина, А. П. Ковалевський та ін. Згідно зі статутом завдання організації полягали у вивченні країн і народів Сходу, підготовці досвідчених науковців, виданні наукової та просвітницької літератури, зміцненні наукових і культурних зв'язків з цими країнами. Мала політично-економічне та історико-етнологічне відділення, які поділялися на секції (економіки та політики радянського Сходу, економіки та політики зарубіжного Сходу, права східних країн, історії мов та літератур, мистецтва й археології). До її складу входили також спец. комісії: тюркологічна, семітологічна, українсько-турецьких відносин. ВУНАС мала три філіали — Харківський, Київський та Одеський (створені 8 березня 1926 року). На початку 30-х рр. XX ст. асоціація налічувала 193 дійсних члени. Упродовж 1926–1929 рр. вони виголосили 224 доповіді з актуальних питань сходознавства, відвідали з науковими цілями Туреччину, Нахічеванську Автономну СРР та Абхазьку Автономну СРР, Азербайджанську СРР, здійснили лінгвістичне дослідження мови греків Південної України. За час існування ВУНАС провела два з'їзди в Харкові (травень 1927-го та листопад 1929 року), що набули характеру всесоюзних.

1926 р. створено курси сходознавства, на яких, окрім вивчення турецької та перської мов, що було традиційним, запроваджено також вивчення мов народів Середньої Азії (узбецької, туркменської, таджицької), практику з яких слухачі курсів проходили у відповідних республіках. На базі цих курсів 1930 р. в Харкові було створено Український вечірній технікум сходознавства та східних мов.

Про авторитетність орієнталістів Харкова у той час може свідчити участь професора О. С. Федоровського в Міжнародному конгресі орієнталістів в Оксфорді у 1928 р.

Сходознавці Харкова у 20–30-х рр. XX ст. мали свої періодичні органи — журнал «Східний світ» (наприкінці 1930 —

«Червоний Схід», загалом 12 номерів) та «Бюллетень ВУНАС» (1926–1927 рр. вийшло всього п'ять номерів). (Після ліквідування видання радянською владою 1931 р. разом із ВУНАС журнал відновлено в 1993 р. Інститутом сходознавства імені А. Ю. Кримського АН України та Академією наук України).

1930 р. в Харкові було створено Український науково-дослідний інститут сходознавства, при якому відкрито аспірантуру. Як уже було зазначено, у цей період вивчення Сходу повертається від давнини до сьогодення. Це виявляється, зокрема, у тому, що діячі культури Харкова встановлюють контакти з народами Сходу як в самому СРСР, так і за його межами. Відбувається обмін делегаціями, посилюються творчі контакти між творчими та громадськими організаціями та окремими діячами культури¹. Здійснюється значна перекладацька робота як на українську мову зі східних, так і навпаки. Так, Гнат Хоткевич зробив переклад на українську драми Калідаси «Шякунтала» і написав ряд музичних творів на її сюжети, М. П. Бажан розпочав переклад на українську мову славнозвісної поеми Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» та ін. У цей же час у Харкові проводиться значна лексикографічна робота, зокрема зі складання вірмено-українського словника (за ред. П. Г. Тичини) та грузино-українського (за ред. Г. А. Наморадзе).

На жаль, виправдане піднесення до соціально-економічних проблем Сходу поступово витиснуло філологічні пошуки в цій галузі. Сподіваємося, що зміна умов спрямує наших учених, особливо молодих, до нових сходознавчих студій.

¹ У нарисі не торкаємося діяльності крупних харківських дослідників історії Сходу, таких як професори М. М. Лунін, М. Н. Петров, М. М. Плохінський, М. С. Дрінов, А. П. Ковалевський та ін., хоча їхній внесок в історичну науку незаперечний.

ЧАСТИНА 3

Формування психологічного напряму в мовознавстві: Олександр Опанасович Потебня

**Олександр Опанасович Потебня —
основоположник Харківської філологічної школи**

Основоположником Харківської філологічної школи як напрямку в мовознавстві цілком заслужено вважається *Олександр Опанасович Потебня* (1835–1891). Хоч були й голоси, що він, мовляв, не створив своєї школи, бо в нього не було учнів. Це положення хибне, по-перше, тому, що в нього були учні, хоча й не такі визначні, як учитель, а по-друге, тому, що наукова школа — це не тільки безпосередні учні, але й послідовники, які переймали й розвивали ті чи ті положення О. О. Потебні. А в оточенні вченого було чимало талановитих філологів, що зазнали його впливу.

О. О. Потебня належить до вузького кола мовознавців і лінгвофілософів, наукові ідеї яких випереджали свій час і певною мірою можуть бути поціновані в наш час. До його ідей зверталося багато дослідників, однак у залежності від провідного аспекту своїх наукових інтересів робили спроби ревізії поглядів видатного вченого: одні докоряли йому за психологізм, другі — за те, що він «підійшов до матеріалізму», але ж так і не став матеріалістом, тощо. При цьому психологізм розумівся як ідеалізм, виходячи з народноетимологічного розуміння останнього.

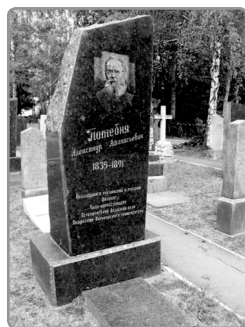
Після того як мовознавство пройшло кілька етапів вивчення феномену мови в різних напрямках — граматичному, структурному, схематичному, синхронічному й діяхронічному та ін., з'явилася можливість розглядати мову в її цілості й оцінювати діяльність кожного мовознавця, враховуючи різні її сторони, не перекладаючи на плечі великих попередни-

ків виправдану рівнем лінгвістики того чи іншого часу однобічність їхніх поглядів. Тож і на постать Потебні поглянемо «з погляду вічності».

Народився О. О. Потебня 10 (22) жовтня 1835 року в селі Гаврилівка колишнього Роменського повіту Полтавської губернії (нині — село Гришине Роменського району Сумської області) у сім'ї збіднілих дворян (батько був відставним офіцером). У 1835 р. він закінчив Радомську класичну гімназію в Польщі та вступив до Харківського університету на юридичний факультет. У Харкові вже існували традиції української філології, що виявлялися в працях А. Л. Метлинського, у лекціях Із. І. Срезневського, який присвятив чимало часу збиранню фольклорних матеріалів і публікації «Запорожской старины», а після закордонного відрадження й відвідування слов'янських країн широко використовував у своїх лекціях із словесності зроблені там записи (див. статтю «Ізмаїл Іванович Срезневський»). Велике значення для розвитку української культури й літературної мови мала в цей час творчість харківських романтиків, П. П. Гулака-Артемовського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, театральна діяльність, поява перших на Україні журналів, що друкували художні твори українською мовою, а також публікації, присвячені історії України, українській етнографії та фольклористиці. Тому не дивно, що юний Потебня разом із гуртком студентської молоді захопився проблемами україністики. І цьому замилюванню та науковому інтересові до української мови

О. О. Потебня

*Могила О. О. Потебні
на Харківському 13-му
міському кладовищі —
пам'ятка історії*

й культури він не зраджував протягом усього життя. Тема його магістерської дисертації — «О некоторых символах в славянской народной поэзии», кандидатської — «Первые годы войны Богдана Хмельницкого» (1856).

Отже, наукова діяльність Потебні розпочалась із зацікавлення проблемами українознавства, що було прикметною рисою тодішніх харківських філологів. Професором словесності в Потебні був поет Амвросій Метлинський, якого, за словами сучасників, як професора Потебня не надто високо поцінював, але був дуже вдячний учителеві за те, що прищепив любов до української культури.

Уже перші наукові студії О. О. Потебні свідчать про широту його філологічних зацікавлень, і уже в перших роботах виявляється своєрідність, властива Харківській філологічній школі, яка органічно поєднувала лінгвістику, літературознавство, психологію, історію, фольклор, етнографію. Усі ці риси були притаманні й науковій творчості О. О. Потебні.

О. О. Потебня народився в рік, коли помер В. фон Гумбольдт, і був молодшим (на 12 років) за Г. Штейнталя. Саме праці цих німецьких учених справили великий вплив на розвиток мовознавства, зокрема лінгвософії XIX та XX ст.ст. Їхній молодший сучасник О. О. Потебня був глибоким дослідником, який, як молодший, не використовував критично здобутки попередників не міг. Однак при цьому він створив самобутню лінгвософську теорію, яка не просто «розвивала ідеї В. фон Гумбольдта й Г. Штейнталя», але й була оригінальним ученням, яке ми й досі не досягнули в його складності й цілості. Говорячи про О. О. Потебню, ми ніби підкреслюємо вторинність його ідей порівняно з названими його сучасниками. Насправді ж лінгвософські погляди О. О. Потебні є не наслідуванням, а власною творчістю, яка відштовхується від теоретичних положень сучасників, інколи поглиблює, а часом спростовує їх.

На жаль, у нас і досі немає фундаментальної праці про філологічну спадщину самого О. О. Потебні і хоча б статей, які містили б ґрунтовний порівняльний аналіз поглядів вченого з його попередниками. Маємо лише аналіз окремих положень у ряді праць, присвячених більше загальним питанням. Більш

пощастило вченому щодо праць, присвячених його біографії, та праць, де О. О. Потебня формулює положення про зв'язок мови й нації.

Історико-лінгвістичні дослідження О. О. Потебні відрізняються від попередників також методологією й методикою аналізу: якщо мовні студії компаративізму першої половини ХІХ ст. ґрунтувалися в основному на матеріалі мертвих мов і були спрямовані до минулого, до пошуків найдавніших форм, то О. О. Потебня змінив вектор дослідження від минулого до сучасних мов, до історичного пояснення явищ мови сучасної. Учений уважав, що в сучасній мові зберігаються залишки різних епох і їхнє вивчення має бути предметом історичного мовознавства. Із цього приводу з О. О. Потебнею полемізував П. Ф. Фортунатов, який уважав, що сучасна мова не може містити давніх форм, що всі вони становлять сучасну систему. Однак така контрверза була зумовлена різними підходами вчених до проблеми — тим, що сьогодні б ми назвали діахронічним і синхронічним аспектами.

Пізнання мови в її цілості й розвитку висунуло перед Потебнею проблему створення синтезуючого методу, який він назвав «історичним», але який докорінно відрізняється від порівняльно-історичного, що випрацьовувався, наприклад, Московською школою П. Ф. Фортунатова. Закономірні зміни мовних підсистем у ході історичних перебудов учений виявив на матеріалі індоєвропейської мовної будови, простежив наступний розвиток тенденцій у формуванні системи слов'янських і особливо східнослов'янських мов.

Одним із важливих досягнень О. О. Потебні є те, що він одним із перших піддав критиці логіцизм у мовознавстві, який панував від часів античності. Критикуючи ототожнення явищ мови з явищами логічними, учений твердив, що мова й мислення — це два тісно пов'язані, але не тотожні явища. Цю думку він не просто постулював, але й довів, аналізуючи в роботі «Из записок по русской грамматике» (1874, докторська дисертація) зміну мовних форм вираження думки при збереженні логічного змісту. Однак і після О. О. Потебні логіцистичний підхід у синтаксисі зберігався аж до останнього

часу, коли було запропоновано розрізнення статичної й динамічної структур речення й його актуальне членування.

Для розуміння бачення мови цим ученим передусім слід зупинитися на питанні про його усвідомлення мови як явища. Своєрідність потєбнянського погляду на мову полягає в тому, що мова розглядається не як самодостатнє явище, а в її зв'язках із культурою в широкому розумінні — з літературою, фольклором, міфологією, етнокультурою, історією, філософією, особливо психологією. Таким чином, для мовно-філософської теорії Потєбні була характерною єдність підходу до творчих явищ, які традиційно поділяються на мовні та літературні. В основі цього підходу лежала естетична спрямованість його концепції, яка знаходить паралелі, зокрема у філософських ідеях його попередників Д. Віко та Г. С. Сковороди. У цьому плані надзвичайно цікавив Потєбню фольклор, і насамперед фольклор український, як вияв народного світосприймання. Утім зацікавлення «всім українським» не було даниною етнічному походженню вченого, воно природно впливало з сукупності його наукових пошуків і становило їх невід'ємну частину.

Майже у всіх працях вченого лунає думка, що мова є надбанням колективу, народу. Це виявляється в багатьох висловлюваннях, наприклад: «...галузь мовознавства народно-суб'єктивна. Вона дотична, з одного боку, до галузі чисто особистої, індивідуально-суб'єктивної думки, а з іншого, — з думкою науковою, що являє найвищий на цей час ступінь об'єктивності»¹.

Уже в цьому уривку відбивається потєбнянське розуміння єдності об'єктивного й суб'єктивного в мові, яка являє собою складне за природою й функціями явище. Ми не завжди бачили, що вчення О. О. Потєбні, зокрема, про сутність мови, незважаючи на час творення та ступінь наукових знань, більш діалектичне, ніж у покоління його наступників, бо він не протиставляє індивідуальне й соціальне, об'єктивне й суб'єктивне, а доводить їхні глибокі зв'язки та взаємодію.

¹ Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков; [сост. В. А. Звегинцев]. — М. : Учпедгиз, 1956. — С. 128.

Характеризуючи виключну роль мови в житті людини, О. О. Потебня пише: «Людина переважає тварину, з одного боку, словом, тобто знаряддям, яке вона створила собі для вдосконалення думки, з іншого, — машиною, тобто тим, що, крім органів своїх, даних їй від природи, вона створює для дій своїх нові органи, знаряддя, починаючи з палки, важелів»¹.

У такий спосіб визначаючи роль мови в розвитку людини, учений визнає життєву необхідність слова для людей і роль праці в їхньому становленні. Ця ж думка звучить і в таких рядках ученого: «Хід об'єктування предметів може бути інакше названий процесом утворення погляду на світ, він не витвір окремих голів, різні його ступені помітні в колосальних розмірах історії людства...»².

У сучасному мовознавстві плідно розвивається антропоцентричний підхід до мови, що виражається в посиленій увазі до такого феномена, як мовна картина світу (МКС). З'явилося чимало праць, присвячених цій проблемі, як у зарубіжному, так і у вітчизняному мовознавстві. Однак при огляді літератури згадуються переважно близькі до нашої сучасності зарубіжні дослідники й хіба мимохідь (у переліку ряду імен) згадується О. О. Потебня. Проте цей учений стояв біля джерел антропоцентризму в мовознавстві й розробляв проблеми, із якими прямо корелюють сучасні дослідження мовної картини світу. Одним із провідних лінгвософських аспектів у спадщині О. О. Потебні є вчення про зв'язок мови й мислення, що значною мірою зумовлювалося розвитком психології, яка давала багатий матеріал для постановки такого питання. У різних наукових школах торкаються різних сторін і різних зв'язків мови та мислення. Однак у працях нашого вченого ці питання набули не тільки загальнометодологічного значення, але й із їхнім розв'язанням були пов'язані тією чи іншою мірою всі його лінгвістичні

¹ Потебня А. А. Слово и миф / Потебня Александр Афанасьевич. — М. : Правда, 1989. — С. 133.

² Потебня А. А. Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потебня. — Одесса : Государственное изд-во Украины, 1992. — С. 140.

пошуки. Відповідно й теоретичні погляди вченого висловлюються, формулюються, підкріплюються не тільки в праці «Мысль и язык» (1862), сама назва якої свідчить про спрямування, але й в інших наукових розвідках, зокрема в «Из записок по русской грамматике» та «Из записок по теории словесности» (1905). Уже назва останніх двох праць підкреслює широту й глибину наукових поглядів, що склалися в Харківській філологічній школі від початку XIX ст., набули особливої повноти у творчості О. О. Потебні і передалися від нього його сучасникам і наступникам.

Ряд ідей О. О. Потебні, які в наші дні видаються очевидними кожному студентіві-філологу, учений формулював і доводив чи не вперше у своїй науці. До таких належить його положення про те, що мова розвивається не шляхом занепаду форм (як це вважалося в мовознавстві ще від праць А. Шлегеля з кінця XVIII ст.), а шляхом удосконалення її можливостей, у тому числі за рахунок скорочення кількості форм. Учений довів, що з розвитком і удосконаленням людського мислення кількість форм може зменшуватися, бо відпадає потреба в окремому ярлику для кожного значення, виникають інші, більш економні способи вираження відповідних значень і зв'язків. Отже, вчений довів, що, незважаючи на спрощення та зменшення кількості форм, мова розвивається шляхом удосконалення. Отже, історія мови — безперервний еволюційний шлях, а не два періоди.

О. О. Потебня блискуче поєднав у своїй науковій спадщині теорію й практику лінгвістичних досліджень. Його глибокий аналіз мовної системи часто був наслідком і підтвердженням його теоретичних висновків, і навпаки, теоретичні положення робіт ученого спливали з роздумів над результатами емпіричних спостережень. Так, практично аналізуючи ототожнення мови й мислення у В. фон Гумбольдта, він доводить на прикладі розвитку лінгвістичної категорії присудка й логічного предиката (у праці «Из записок по русской грамматике»), що форми присудка й мовні засоби його вираження кардинально змінювалися протягом століть, у той час як структура логічного судження зазнала порівняно незначних змін.

Таким же відкриттям О. О. Потебні було положення про мову як про систему знаків, значення яких залежить не тільки

від їхньої кореляції з позамовним рядом, але й від місця в системі мови. О. О. Потебня одним із перших у мовознавстві визначив, що мова не проста сукупність явищ, а система взаємопов'язаних одиниць, значення яких зумовлюється названими в цій одиниці об'єктивними явищами й місцем одиниці в мовній системі. Форму пишу, вважав він, сприймаємо як першу особу однини тому, що в системі існують форми другої й третьої особи.

Лінгвістична концепція Потебні була пов'язана з тогочасними здобутками європейського мовознавства, зокрема з філософською лінгвістикою Гумбольдта, а також із вітчизняною традицією Із. І. Срезневського. Потебня був певний у тому, що сутність мови є об'єктивною, тобто належить їй самій, а не накладається дослідником. На думку Потебні, розвиток мови зумовлений причиново, тобто такими змінами, які сприяють її ефективному функціонуванню. Наслідком такої не випадковості є, наприклад, те, що «по одній формі можна зробити висновок про властивості якщо не всіх, то багатьох інших» і при цьому роздивитись спрямованість перебудов у мові, «принаймні у головному вказати нахил того, що відбувається»¹. Пізнання ж сутності можливе лише в становленні мови, тому вона має постати перед дослідником «з боку свого вияву в дійсності»². Тим самим учений одним із перших став на практиці розглядати мову як систему.

Термінами «знак» і «система» користувався ще В. фон Гумбольдт, однак в останнього вони не мали певного окреслення й визначення. О. О. Потебня, на відміну від свого великого попередника, не тільки дав достатньо чітке для свого часу визначення, але й розкрив сутність цих понять. При розгляді питання про поняття «знак» і «система» в мовознавстві апе-

¹ Мельников Г. П. Системная лингвистика Гумбольдта — Срезневского — Потебни — Бодуэна и современная системная типология языков // Проблемы типологической, функциональной и описательной лингвистики. — М., 1986. — С. 214.

² Потебня А. А. Эстетика и поэтика / Александр Афанасьевич Потебня. — М. : Искусство, 1976. — С. 73.

люють до вчення Ф. де Соссюра, який справді відкрив новий напрямок у мовознавстві й визначив систему його фундаментальних понять. Однак не варто при цьому забувати, що геніальним попередником Ф. де Соссюра був саме О. О. Потебня.

У мовознавстві першої половини ХІХ ст. одним із важливих було поняття про «дух» народу, виразником якого є мова. Це поняття й цей термін набували різного тлумачення, через що наші сучасники не завжди розуміють, про що ж мовилося в ХІХ ст. Відштовхуючись від ідеалістичних тенденцій цього фундаментального для першої половини ХІХ ст. поняття, О. О. Потебня подає своє визначення, із яким і сьогодні в основному слід погодитись: «Мова — це засіб не стільки виражати готову істину, як відкрити раніше невідоме; стосовно того, хто пізнає, вона становить щось об'єктивне, а стосовно світу, що пізнається, — суб'єктивне... Дух без мови неможливий, тому що сам створюється за допомогою мови, і мова в цьому є перша в часі подія»¹.

Щодо останнього твердження дозволимо собі не погодитися з ученим: у світлі наукових подій останнього століття виявляється, що ставити питання дух або мова, функція комунікативна чи експресивна (виражальна), тобто або/або, недоцільно, бо поняття діалектично пов'язані й не можуть існувати одно без одного. У питанні про пріоритет у цих антиноміях можна встановлювати зв'язки не часової послідовності, а причинно-наслідкової: потреба в комунікації викликала до життя й адекватний цій потребі засіб вираження — мову.

В останні десятиліття знову повернулися до кола актуальних питань антропоцентричної лінгвістики, що виявляється, зокрема, в посиленні уваги до поняття картини світу, яке по-різному тлумачиться в різних науках, крізь призму знань яких розглядається світ. Так, виникли терміни «філософська», «художня», «релігійна», «фізична» тощо картини світу. Однак кожна з цих частин є частковою, бо пов'язана з обмеженнями,

¹ Потебня А. А. Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потебня. — Одесса : Государственное изд-во Украины, 1992. — С. 37.

що містяться в назві (художня, фізична й т. ін.). Універсальною є концептуальна картина світу (ККС), пов'язана з усім континуумом знань про світ, і МКС як засіб експлікації цих знань. Обидві ці картини світу є лише відображенням у взаємопов'язаних формах — формі пізнавальної діяльності й формі мови — об'єктивної дійсності. До концептуальної картини можна було б ужити термін «об'єктивна картина світу», однак це було б неправомірним, бо картина — це вже певна інтерпретація, а об'єктивний світ є реальністю, яка не залежить від суб'єкта та його інтерпретації. Тому, гадаємо, слід розрізняти світ і картини світу, пов'язані з його відображенням у свідомості людини й вираженням цього відображення в мові.

Нерідко в літературі спостерігається, хоча й не виражене явно, ототожнення домовної, мовної, концептуальної картин світу, тобто ототожнення категорій мови й мислення. Оскільки ми дотримуємося погляду, що мова й мислення — це два діалектично пов'язаних, але не тотожних явища, то схильні поділяти думку, що мовна картина світу розвивається, відбиваючи зміни в пізнанні світу: зміни в домовній картині світу відбиваються в концептуальній картині (термін «концептуальний» у даному разі вживаємо в загальноприйнятому значенні) і неминуче призводять до відповідних змін у картині світу мовній. При цьому в кожній мові поруч із загальними засобами збагачення мовної картини існують і свої, специфічні, зумовлені типологічними й структурними особливостями мов.

О. О. Потебня, характеризуючи відмінність конструювання, за сучасною термінологією, МКС в російській і німецькій мовах, писав: «Є, припустимо, тема для речового значення спасти. Щоб утворити *nom. agentis* спаситель, треба до цієї теми приєднати людина (*retten — mensch*). Так, додання матеріального слова вещь створює ім'я дії (спаси — вещь, *retten + sache* = спасенне), додання слів место, орудне — імена місця «знаряддя»¹.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Александр Афанасьевич Потебня. — Т. 1–2. — М. : Учпедгиз, 1958. — С. 139.

Учений показав, що ті елементи картини, які в українській, російській та інших слов'янських мовах передаються словотвірними афіксами, у німецькій виражаються переважно основоскладанням. Ці структурні особливості мов виявляються у внутрішній формі слова та відбивають специфіку мовного бачення світу.

У мовній картині світу поєднуються три явища, тісно пов'язані між собою: людина — світ — мова, — хоча з погляду реальних відношень на першому місці мали б поставити світ як основу основ, на другому — людину як творця й носія мови, а на третьому — власне мову. Однак для характеристики мовної картини світу з антропоцентричного погляду вихідною точкою є людина, яка пізнає незалежний від неї світ і створює засоби фіксації та передачі знань про нього іншим людям, а також для самопізнання. Відповідно до такого розкладу для побудови мовної картини світу ключовою є постать людини. У мовознавстві розрізняють картину світу концептуальну й мовну. Першій як одиниці відповідають поняття, другій — значення слова. Однак для розуміння явищ і процесів, що відбуваються саме в мовній картині, важливим є ще третій складник — домовна (ментальна) картина світу, уявлення про світ, що, на противагу поняттям (навіть «наївним»), не має мовного вираження словом, але є джерелом для нього. Цей аспект лежить на межі між лінгвістикою й психологією та як факт і фактор мовної картини світу особливо плідно розпрацьовується в останні роки, хоч у психології на нього звертали увагу віддавна. Так, Л. С. Виготський писав: «Відношення мислення й мови можна було б схематично позначити двома перехресними колами, які показали б, що певна частина процесів мовлення й мислення збігається. Це так звана сфера «мовного мислення». Але це мовне мислення не вичерпує ні всіх форм думки, ні всіх форм мовлення. Є велика галузь мислення, яка не буде мати безпосереднього відношення до мовного мислення»¹.

¹ Выготский Л. С. Мышление и речь : психологические исследования / Л. С. Выготский ; под ред. и со вступ. ст. В. Колбановского. — Москва ; Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1934. — 323 с.

Тим самим визнається існування домовного мислення, де відбуваються складні психічні процеси, у результаті яких виникають узагальнені образи — поняття, що стають основою значення мовних одиниць — слів.

На те, що в основі значення слова як мовного явища можуть бути не тільки поняття, але й уявлення, звертав увагу ще О. О. Потебня. І справді, наші вербально не виражені (домовні) уявлення створюють широкі можливості для різноманітної інтерпретації знань про світ і зумовлюють різноманітне домінування його одиниць, різних мовних способів вираження зв'язків і відношень між ними (згадаймо хоча б відмінності мов різних морфологічних та синтаксичних типів). Отже, для структури мовної картини світу є важливим її перебування в тричленній парадигмі картин світу: домовної (ментальної), концептуальної (логічної), мовної — власне лінгвальної.

Про три рівні парадигми МКС, як уже зазначалося, перебувають у тісній взаємодії та впливають один на одного, говорив ще В. фон Гумбольдт, відзначаючи, що мова не тільки відбиває й виражає дух народу, але й впливає на його формування.

Трьом рівням відповідають і три наукових терміни: концепт як домовне уявлення про явище, який супроводжується у свідомості певними ознаками й асоціаціями; поняття як мовно-логічна одиниця, що є наслідком узагальнення найсуттєвіших із погляду мовця рис (або риси) концепту та супроводжується мовним вираженням; значення слова, яке містить поняттєву основу та ускладнюється певними ознаками (значеннєвий ореол), пов'язаними у свідомості носіїв мови з цим концептом та з внутрішньомовними зв'язками.

Сучасне розрізнення трьох рівнів МКС було закладене в працях О. О. Потебні, присвячених питанням значення слова.

У науковій концепції О. О. Потебні визначаються й разом із тим поєднуються ментальні й лінгвальні сутності мови, суб'єктивне й об'єктивне в ній. «У слові, — пише він, — є два змісти, один, який ми назвали об'єктивним, а тепер можемо назвати найближчим етимологічним значенням слова, яке завжди включає в себе тільки одну ознаку; другий —

суб'єктивний зміст, у якому ознак може бути багато. Перший є знак, символ, що заступає для нас другий»¹.

О. О. Потебня відповідно до своєї психолінгвальної теорії виділяв у структурі значення знак як зовнішній вияв поняття про предмет (позначуване), значення як зміст, в основі якого лежить одна з ознак предмета, і значимість як додаткові семантичні ознаки, що виявляються в належності знака до системи, за місцем у ній. У відповідності з висловлюванням Потебні, наведеном вище, знак є надбанням колективним, а значеннєвий ореол — індивідуальним. Значимий «ореол» має, з одного боку, спільну для всіх носіїв мови частину, а з іншого — суб'єктивний набір ознак, властивих індивідуальній картині світу. Характеризуючи співвідношення об'єктивного й суб'єктивного в мові, О. О. Потебня зазначає, що через існування в мові таких двох сутностей «...у розмові кожен розуміє слово по-своєму, але зовнішня форма слова проникнута об'єктивною думкою, незалежно від розуміння окремих осіб»². У цьому судженні вченого проглядають наші сьгоднішні уявлення про лексичне значення, яке виражає зміст, спільний для всіх носіїв мови, і ментальний концепт, у якому містяться численні суб'єктивні уявлення про явище.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що лінгвістична спадщина О. О. Потебні була важливим етапом у розвитку мовознавчих ідей. Учений науково обґрунтовано подолав дух великих наукових забобон ранньої компаративістики: що мова у своєму розвитку пережила два періоди — органічний і неорганічний, що неорганічний період — період занепаду форм, що явища мови однозначно корелюють з явищами мислення.

У працях видатного вченого в згорнутому, а то й у розгорнутому вигляді були сформульовані основні ідеї, що в інших наукових школах з'явилися тільки в ХХ ст., а деякі аж на по-

¹ Хрестоматія по истории языкознания XIX–XX веков; [сост. В. А. Звегинцев]. — М. : Учпедгиз, 1956. — С. 120.

² Там само, с. 119.

розі ХХІ ст. До таких належить розуміння мови як складного явища, що за природою є знаковою системою, пов'язаною з духовною діяльністю індивідуума, а також суспільства (мовного колективу). О. О. Потебня стояв біля джерел антропоцентризму в мовознавстві, був предтечею нинішнього вчення про мову як картину світу, що виявилось в його вченні про найближче й віддалене значення, у його положеннях про суб'єктивне й об'єктивне в мові та ін.

О. О. Потебня досліджував не тільки філософію мови. Широке коло наукових зацікавлень ученого, що впливало з синтезуючого характеру його методу, включало в себе питання народнописенної творчості, діалектології, етнографії, літературознавства. Професор займався проблемами словесності, національного шкільництва й літературними перекладами.

Велике місце в творчому доробку вченого посідають праці з україністики. Наукова діяльність О. О. Потебні розпочалася із зацікавлення в проблемах українознавства, що було прикметною рисою тодішніх харківських філологів.

Проблемі української мови Потебня присвятив такі класичні праці, як «Заметки о малорусском наречии» (1870), рецензії на «Нарис звукової історії малоруського наріччя» Житецького (1876) і на «Народні пісні Галицької й Угорської Русі, зібрані Я. Ф. Головацьким» (1880), «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень» (1883). Матеріали з української мови широко представлені й у його класичних лінгвістичних працях «Из записок по русской грамматике», «Из записок по теории словесности» та ін. Праці О. О. Потебні про українські діалекти стали основою для історичної діалектології та історичної граматики української мови, а монографія «Из записок по теории словесности» (1905) прогнозувала стилістичний аспект дослідження мови — стилістику як галузь мовознавства.

Зацікавленість у україністиці не покидала вченого все життя. Йому належить дослідження про символи в слов'янській етнокультурі — праця, до якої звертаються й нинішні слов'янознавці. О. О. Потебня цікавився й українською діалектологією, причому вчений може вважатися засновником історичної діалектології, даючи історичну інтерпретацію діа-

лектних явищ. О. О. Потебня виявив велику зацікавленість у нових записах діалектологічного, етнографічного, фольклорного матеріалу, які широко використовував у своїх наукових працях, у тому числі в «Записках по русской грамматике» й «Записках по теории словесности». Праці О. О. Потебні з діалектології спонукали й інших його колег і учнів до роботи в цій царині (М. М. Дурново, О. В. Ветухів, Д. І. Яворницький та ін.).

Наукова подорож за кордон дала молодому вченому можливість познайомитися з думками А. Шлейхера, у якого навчався санскриту, а також з філософією мови В. фон Гумбольдта та психологізмом Г. Штейнтала. Це дало поштовх для теоретичних роздумів над проблемами мовознавства, наслідком чого стала праця «Мысль и язык», яку вважають однією з основоположних у психологічному напрямку в мовознавстві. Свої теоретичні висновки учений передавав у своїх конкретних дослідженнях. Різні його думки розвиваються й у сучасному мовознавстві.

Праці О. О. Потебні поглиблюють харківську традицію поєднуванням вивчення системи мови й теорії словесності як лінгвістичного явища. Це бачимо насамперед у його глибокій, але поки що мало вивченій праці «Из записок по теории словесности», а також в аналізі окремих літературних пам'яток та в перекладах.

Із такої складної й багатоманітної наукової діяльності вченого вимальовуються його найсуттєвіші наукові засади. Торкнувшись деяких аспектів величезної наукової спадщини О. О. Потебні, бачимо, наскільки вчений випередив не тільки своїх сучасників, але й кілька наступних поколінь філологів.

Послідовники наукових ідей О. О. Потебні

Ідеї О. О. Потебні знайшли плідний розвиток у працях наступних поколінь філологів, причому не тільки його безпосередніх учнів, але й уже зрілих учених. Цілий ряд дослідників, здобувши науковий гарт у Харкові, працювали пізніше в інших університетах, столичних наукових центрах, стали академіками, продовжували традиції Харківської школи О. О. Потебні.

Плідна творча атмосфера гуртувала навколо О. О. Потебні вчених, студентів, учителів, тобто всіх, хто цікавився проблемами мови, поетики, культури та історії краю. Цьому сприяли і педагогічна діяльність ученого, і своєрідні «домашні семінари» вченого, і діяльність Харківського історико-філологічного товариства, у становленні якого Потебня брав активну участь. Метою товариства, яке проіснувало з 1877 по 1919 рік (діяльність цієї установи була поновлена в 90-х рр. ХХ ст., про що більш детально буде йтися в наступному розділі), було поширення історико-філологічних надбань, розробка проблем філософії, психології, логіки, історії, літератури в її зв'язках із народною поезією, мовознавством, археологією та історією мистецтв. Велика увага приділялась також проблемам методики викладання лінгвістичних дисциплін у середніх та вищих навчальних закладах, постійними були спроби подолати розрив між науковими здобутками та шкільним викладанням мови.

Серед учнів і послідовників Потебні були яскраві й талановиті вчені. Це насамперед Олександр Васильович Попов (1855–1880). Він закінчив Харківський університет із золотою медаллю за роботу «Синтаксические особенности винительного в санскрите» (1879), видав фундаментальне дослідження «Сравнительный синтаксис именительного, звательного и винительного падежа в санскрите, зенде, греческом, латинском, немецком, литовском, латышском и славянском наречиях» (1881). Попов створив свою концепцію генезису речення, відмінну від поглядів свого вчителя: він намагався довести, що в давнину домінуючими в мові були односкладні речення

дієслівного та іменникового типу, які, поступово розвиваючись, породили більш складні двочленні синтаксичні конструкції.

Дмитро Миколайович Овсянко-Куликовський (1853–1920) — видатний український і російський мовознавець та літературознавець — посідає чільне місце серед однодумців і послідовників наукових ідей Потебні. Він закінчив Одеський університет, у якому потім деякий час працював. У 1888–1905 рр. його наукова й педагогічна діяльність була пов'язана з Харківським університетом, де він познайомився з Потебнею та перейнявся його науковими ідеями, які творчо розвивав, працюючи в Харківському, потім у Казанському й Петербурзькому університетах.

Д. М. Овсянко-Куликовський, як і О. О. Потебня, займався вивченням не тільки суто лінгвістичних чи літературознавчих проблем, але й проблем взаємодії мовотворчості й художньої творчості, існування певної аналогії між образним змістом слова та художнім текстом, між науковим і художнім мисленням та психологією творчості. За його безпосередньої участі було започатковано видання наукових збірників «Вопросы теории и психологии творчества» в Харкові, із яким він ніколи не поривав зв'язків.

Учений написав роботи з синтаксису в традиціях Потебні: «Практический курс русского языка», «Синтаксис русского языка». Його можна назвати пропагандистом української культури в Росії. Так, у 50-і роковини від дня смерті Т. Г. Шевченка Овсянко-Куликовський виступив на засіданні Петербурзької АН з доповіддю «Національні й загальнолюдські елементи в поезії Шевченка».

Овсянко-Куликовський виявив себе в Харківському університеті і як видатний орієнталіст, знавець санскриту й стародавньої індійської культури. Він застосував принципово нову методологію вивчення стародавніх пам'яток: якщо раніше пам'ятки вивчалися для побудови граматики відповідних мов, то вчений розглядав вивчення санскриту як джерело для дослідження культури стародавнього світу, що відповідало традиціям Харківської філологічної школи.

Яскраву сторінку в філологічну науку в Україні вписав професор Харківського університету *Микола Федорович Сумцов* (1854–1922) – видатний учений-філолог, який багато зробив для розвитку української фольклористики, етнографії, літературо- та мовознавства. Його наукова спадщина пов'язана з вивченням матеріалів українистики, зокрема слобожанської, однак це не звужує й не обмежує його наукового виднокола.

М. Ф. Сумцов народився в Петербурзі, основну свою наукову діяльність пов'язав із Україною, зокрема з Харковом. Цей зв'язок виявлявся в проблематиці наукових досліджень: він став одним із найвишніших українців кінця XIX ст. – двох перших десятиліть XX ст. Учений належав до Харківської філологічної школи, інтереси якої виявлялися в синкретизмі: займався проблемами фольклору, етнографії, літератури та мовознавства, йому належать як загальнотеоретичні дослідження (наприклад, «Культурні переживання», сама назва свідчить про зв'язок із психологічним напрямом, започаткованим Потебнею та продовженим Овсяннико-Куликовським), так і дослідження окремих культурних явищ, зокрема роботи про творчість українських (І. П. Котляревський, Т. Г. Шевченко, І. І. Манжура) та російських (М. Гоголь, А. Чехов) письменників.

Праці Сумцова слугують важливим джерелом для народознавства й краєзнавства Харківщини. У 1907 р. він почав читати в Харківському університеті курс

М. Ф. Сумцов

Б. Д. Грінченко

Б. М. Ляпунов

«Історії малоруської словесності», а в 1918 р. опублікував працю «Начерк історії української літературної мови», яка до певної міри стала програмою діяльності мовознавців-україністів.

Похований учений у Харкові на кладовищі, що на вул. Артема, недалеко від церкви (майже поруч із Потебнею). Зараз його прах, як і прах О. О. Потебні, перезахоронено на меморіальному кладовищі № 13 м. Харкова (по вул. Пушкінській).

Відомим пропагандистом наукових ідей Потебні був *Іван Белорусов*, якому належить одна з перших праць, присвячених аналізу наукового доробку видатного вченого, — «Синтаксис русского языка в исследованиях Потебни» (1901). Белорусов став автором одного з найпопулярніших підручників «Учебник по русской грамматике», який витримав 18 видань і був відзначений премією Петра Великого, що для того часу було високою оцінкою. Підручник ґрунтувався на лінгвістичній концепції Потебні.

Вплив ідей О. О. Потебні відчутний у роботах видатного російського й українського вченого-славіста *Бориса Михайловича Ляпунова* (1862–1943), який певний час працював у Харківському університеті (1892–1897). Ученим написано праці з порівняльної граматики, діалектології, історії праслов'янської й окремих (у тім числі української) слов'янських мов. Ляпунову належить одна з перших посмертних статей, у якій наведено аналіз постаті Потебні (текст цієї роботи наводимо в додатках).

Із розвитком освіти в Харкові та за його межами пов'язана й діяльність видатного українського лексиколога *Бориса Дмитровича Грінченка* (1863–1910). Одержавши освіту в реальній школі м. Харкова і тут же склавши екзамен на народного вчителя, він учителював на Харківщині, Катеринославщині, Луганщині, де черпав матеріал для своєї різнобічної творчості — педагога, письменника, лексикографа, етнографа, публіциста. Пізніше він працював у Чернігові й Києві. Б. Д. Грінченко увійшов в історію мовознавства як упорядник одного з найгрунтовніших на початок ХХ ст. «Словаря української мови» в 4-х томах (1907–1909), що неодноразово перевидавався й досі є цінним джерелом для вивчення історії української мови. За цю працю Б. Д. Грінченко був нагороджений Петербурзькою академією наук другою премією М. І. Костомарова. Велике значення мали і його статті на захист чистоти літературної мови на наддніпрянській основі. Він є автором ряду підручників і посібників з української мови (наприклад, «Українська граматики до наук читання й писання» (1907), «Рідне слово. Українська читанка» (1912) та ін.), які мали велике значення для впровадження української мови в навчальний процес.

Причетним до укладання «Словаря української мови» був і відомий український історик та мовознавець *Дмитро Іванович Яворницький* (1855–1940), харків'янин за місцем народження, випускник історико-філологічного факульту-

Д. І. Яворницький

тету Харківського університету. 2500 слів, зібраних ним, увійшли до «Словаря» Б. Д. Грінченка, ще 4500 слів він видав 1920 року як перший том Словника української мови. На жаль, доля другого тому не відома. Д. І. Яворницький є автором ряду статей про українських письменників, зокрема про мову Т. Г. Шевченка. Працював у Харківському, Московському, Дніпропетровському університетах, під час роботи в останньому виступив засновником Дніпропетровського історичного музею.

Значення наукової спадщини О. О. Потебні не обмежується впливом його ідей на учнів, вони знайшли продовження в працях багатьох учених як в Україні, так і за її межами. Так, синтаксична теорія Потебні набула подальшого розвитку в роботах О. М. Пешковського, В. В. Виноградова, М. С. Поспелова, О. М. Сухотіна та ін., семасіологічний та етимологічний його доробок дістав розвиток у працях О. І. Соболевського, Б. М. Ляпунова, А. С. Будиловича, Г. А. Ільїнського, а пізніше насамперед у дослідженнях Л. А. Булаховського.

Вплив наукових ідей Потебні відчули на собі видатний болгарський учений *Мартин Степанович Дринов* (1836–1906); професор слов'янознавства Харківського університету, відомий фінський славіст, професор Гельсінського університету, член усіх слов'янських академій *Йосиф Міккола* (1866–1946); відомий спеціаліст з балтійських мов, литовської та латиської літератур, етнографії, професор Каунаського університету *Едуард Вольтер* (1856–1941).

У сучасному мовознавстві ідеї О. О. Потебні активно використовуються в функціональній лінгвістиці, у працях психолого-лінгвістів; найбільш плідно розвиваються в світовій лінгвістиці ідеї вченого, пов'язані зі складною семантичною структурою художнього тексту. Творчий доробок ученого не тільки не втратив актуальності, а навпаки, можна спостерігати зростання інтересу до його самобутніх ідей. Про це свідчить проведення в Лондонському університеті міжнародної конференції «Лінгвістика і поезика — спадщина О. Потебні» (жовтень 1991 р., робочі мови — англійська й українська), одна з секцій якої — «Когнітивна теорія літератури» — довела безпо-

середній зв'язок між ідеями, висловленими харківським професором у XIX ст., і новітніми когнітивними підходами до аналізу художнього тексту.

Таким чином, на початок XX ст. в Харкові була сформована на підмурівках потєбнянської теорії лінгвістики школа, що увібрала в себе кращі вітчизняні та європейські національні традиції та змогла дати, незважаючи на величезні соціально-політичні зміни в житті України, значний науковий поштовх до розвитку лінгвістики в нові історичні часи.

ЧАСТИНА 4

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ XX — ПОЧАТКУ XXI СТ.СТ.

Харків на початку XX ст. — це крупний культурний центр України й у цілому Російської держави. У цей час після тривалого періоду революційних потрясінь і громадянської війни нарешті була створена українська демократична держава УРСР. Однією з вимог борців цього періоду була вимога рівноправності української мови в усіх сферах суспільного життя, для реалізації якої в українській державі були створені політичні умови. Мова як суспільне явище потребувала прискореної нормалізації, збагачення лексичними засобами, стильової диференціації, оскільки в дожовтневий період не всі функціональні стилі української мови розвивалися рівномірно через владні обмеження в її застосуванні. «Нова доба нового прагне слова», — писав поет. Доба поставила нові важливі завдання й перед дослідниками української мови. Проголошення Української Народної Республіки, а трохи пізніше — Української Радянської Соціалістичної Республіки як національної держави зумовило докорінну зміну статусу української мови, яка набула всіх суспільних функцій, та української культури. Розв'язання проблеми вдосконалення та збагачення української мови було поставлене перед мовознавцями як державне замовлення. До виконання цих програм були покликані й представники Харківської філологічної школи — найпотужнішої в Україні та в усій Росії.

У пореволюційні роки зі створенням УРСР роль Харкова як провідного наукового центру значно зростає, що зумовлене, по-перше, великими науковими традиціями міста, а по-друге, тим, що Харків став столицею Української держави. Наука, різні її галузі продовжують розвиватися в загально-

європейському контексті, спираючись на попередні надбання й досягнення. Не було винятком у цьому й мовознавство, що виростало на підмурівках, закладених О. О. Потебнею, і вбирало в себе кращі європейські наукові традиції. Такий стан мовознавчих студій дав змогу вченим нашого міста зберегти цілісність наукового процесу, уникнути розриву зв'язків у традиціях між різними поколіннями науковців (незважаючи на величезні соціально-політичні зміни: світова та громадянська війни, утворення нової держави й т. ін.). Це виявлялося в збереженні широти поглядів, різноманітності напрямів та аспектів вивчення мови.

ТЕОРЕТИЧНЕ ТА ПРАКТИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО 20–30-Х РР. ХХ СТ.

Незважаючи на те що філологія в Харкові першої половини ХІХ ст. була науково синкретичною (один учений був і лінгвістом, і фольклористом, і етнографом, і поетом), домінуючим складником у ній відповідно до тодішньої європейської практики була лінгвістика, або, як її в побутовому спілкуванні називають і досі, граматики. Поступово нагромаджувався досліджений матеріал, виявлялися нові аспекти вивчення й відбувалася диференціація складників філології в окремі науки — насамперед лінгвістики та літературознавства, були визначені предмет і методи дослідження кожного з них.

У перші десятиліття ХХ ст. в філологічній науці відбувається більш чітка диференціація літературознавства й мовознавства. Тому стосовно цього періоду можна говорити вже окремо про лінгвістичні та літературознавчі студії. Другою ознакою цього часу є виділення україністики в окрему галузь філологічної науки та бурхливий розвиток теоретичного й практичного мовознавства, особливо в галузі української мови та літератури.

Починаючи з 20-х рр. ХХ ст. над поглибленим науковим вивченням проблем української мови та її державного функціонування працювали як україністи, так і традиційні дослідники

російської мови та літератури. Це створювало творчу атмосферу, яка сприяла розширенню горизонтів лінгвістичної науки. Думка про необхідність роботи в цьому напрямку звучить у спогадах академіка АН УРСР, заслуженого діяча науки, професора І. К. Білодіда про навчання в Харківському педінституті: «Я вчився на філологічному факультеті Харківського університету в 1928–1932 роках, тобто тоді, коли він, зазнаючи організаційних перетворень, звався Інститутом педпрофосу. Літературно-лінгвістичний факультет (так він тоді звався) був одним із найбільших; склад його студентів був різноманітний, не так, як тепер, коли майже всі студенти — це випускники десятирічок. У ті роки на першому курсі літературно-лінгвістичного факультету ви могли побачити й солідного тридцятирічного учителя семирічки, що вступив у вуз для підвищення своєї кваліфікації, і сімнадцятирічного юнака, який у профшколі дістав лаври визнаного поета (у масштабі профшколи, звичайно) і прибув у столицю, щоб відразу ж охопити всю філологію та стати поряд з П. Г. Тичиною та В. М. Сосюрою; були тут і люди, що вже мали певний досвід на ділянці культосвітньої роботи, діяльності в радянських установах і под. Усіх їх, звичайно, привела на факультет любов до мови й літератури — предметів, яким вони вирішили присвятити своє життя.

Я й досі не забуду і часто ставлю в приклад своїм студентам те глибоке зосередження інтересів студентів філологічного факультету тих років навколо питань мови і літератури. Звичайно, цікавились ми і багатьма іншими речами, але головними питаннями були мова і література. І в перервах, і в гуртожитках (ми жили на Клочківській, 1, тепер цього будинку немає, а потім на Толкачівці, я особисто — у 24 корпусі, кімната 691) ми жваво обговорювали нові наукові праці, нові художні твори, неологізми Тичини, правопис...»¹. Дозволимо собі від-

¹ Спогади І. К. Білодіда про навчання в Харківському педінституті (1952–1957 рр.). Машинопис. — Національна бібліотека імені В. І. Вернадського, Київ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/ia/show/show_004/08.htm.

хилитися від теми й навести ще один цікавий факт із біографії видатного мовознавця: у студентські роки Івана Костьовича Білодіда ледве не виключили з університету по доносу, що він «куркульський син». А цей куркульський син із перших днів Вітчизняної війни пішов на фронт і закінчив цей похід військовим комендантом Порт-Артура.

Завдання мовознавства щодо вивчення української мови були визначені вже 1918 р. в програмовій за змістом і популярній за викладом роботі М. Ф. Сумцова «Начерк розвитку української літературної мови»: ішлося про необхідність розробки наукової мови, мови публіцистики, централізованої розробки термінологічних систем у різних галузях діяльності, ретельного вивчення вже сформованої художньої мови¹. Тоді ж виходить друком книга О. Н. Синявського «Короткий нарис української мови», що являла собою збірник лекцій, прочитаних автором 1917 р. на вчительських курсах у Харкові. Дослідник питання історії української мови О. Н. Синявський не тільки створив ряд посібників з української мови для шкіл різного рівня, але й був автором розвідок з історії української мови, серед яких «Спроба наукової характеристики літературної української мови» та «Наукова контроверза».

У 1919 р. з'являється праця проф. С. М. Кульбакіна «Український язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии», в основі якої був курс, прочитаний ним у травні того ж року на підготовчих курсах для інструкторів із викладання української мови. Пізніше виходить «Український язык у минулому і тепер. Підручна книга для усвідомлення фактів українського язика» К. Т. Німчинова (1925). Автор її розвиває вчення А. Ю. Кримського про появу і розвиток української мови, про її місце серед слов'янських мов, дає характеристику праруській мові, мовним змінам.

¹ Сумцов М. Ф. Начерк розвитку української літературної мови / М. Ф. Сумцов. — Х. : Союз, 1918. — С. 6–16.

Загалом в Україні в цей період проблемам загального мовознавства приділяється незначна увага, що пояснюється різними причинами. Харків був у цьому питанні щасливим винятком, мабуть, тому, що неможливо було зруйнувати чи просто відмовитися від досягнень попередників, їхніх почи-нань і незавершених досліджень. Тому й перший посібник українською мовою з загального мовознавства був створений у Харкові Л. А. Булаховським та І. Завадовським (1929). Чи не першим на той час було й дослідження З. М. Веселовської про мову письменника XIX ст. «Мова Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Синтаксис українських оповідань» (1927).

Значна увага лінгвістами Харкова в 20–30-ті рр. XX ст. приділяється питанням перекладу, чому сприяло створення навчальних закладів з іноземних, зокрема східних, мов. Тут же виходить «Теорія і практика перекладу» О. М. Фінкеля (1929), у якій аналізуються найзагальніші теоретичні питання пере-кладу, розглядаються жанрові особливості перекладу прозо-вих нехудожніх, прозових художніх і віршованих творів.

У той час молоді літератори одержували відрядження в республіки Середньої Азії й Кавказу для вивчення культур і мов народів цих регіонів, що відповідало державній політи-ці дружби народів. Це зумовило появу численних перекладів поетичних творів народів Кавказу, зокрема була перекладена на українську мову поема Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі» (1937; переклад М. П. Бажана). Під враженням від по-баченого в цих відрядженнях було написано ряд високохудож-ніх творів, одним із яких був «Роман Міжгір'я» Івана Ле (1935). Пізніше, уже в 50–60-ті рр. XX ст., великий внесок у перекла-дацьку діяльність зробив Микола Лукаш — автор одного з най-кращих перекладів «Фауста» Й. В. Гете.

Переклади не тільки збагачували українську мову новими словами, але й були одним із важливих стимуляторів лінгвіс-тичних пошуків у цій галузі. Перекладацька діяльність вво-дила в культурний простір України нові імена письменників і поетів та нові культурні реалії, а знайомство з традиціями й мовами інших народів вносило новий шар культурологічної лексики в українську літературну мову.

Велику роботу в 20–30-ті рр. ХХ ст. харківські лінгвісти виконували з практичного впровадження української мови в публіцистику (газети, журнали), в офіційно-ділову комунікацію. Для цього були створені довідники та словники, як загальномовні, так і для потреб окремих галузей спілкування. Ця сторона діяльності харківських мовознавців докладно розглядається в монографії О. В. Тихоненко «Становлення норм офіційно-ділового стилю української мови в 20–30-ті рр. ХХ ст.» (2011), створеній на матеріалі словників ділової мови й документів перших десятиліть ХХ ст. У цій суголосній часові роботі здійснено цілісний аналіз лексичних, фразеологічних та граматичних норм офіційно-ділового стилю української мови в їх діахронічному вимірі, виявлено закономірності інтралінгвальної та екстралінгвальної основи становлення норм означеного стилю в 20–30-ті рр. ХХ ст.

Науково-дослідна кафедра мовознавства імені О. О. Потебні. Щоденні клопоти практичного мовознавства не тільки не перешкоджали науковим пошукам, але й сприяли останнім. Із метою координації зусиль лінгвістів у 20-х рр. ХХ ст. при Харківському інституті народної освіти імені О. О. Потебні була створена науково-дослідна кафедра мовознавства, що також носила ім'я цього вченого. Ця організація стала одним з авторитетних осередків, ініціаторів пошуку шляхів розв'язання наукових проблем, своєрідним координатором лінгвістичних досліджень і мала окреме наукове видання, де публікувалися наукові розвідки харківських філологів. Певною мірою кафедра була прообразом майбутнього інституту мовознавства АН України.

Харківське історико-філологічне товариство. У 1876 р. при Імператорському Харківському університеті філологами Харкова — викладачами університету й інших шкіл та місцевої інтелігенції, зацікавленої краєзнавством, була створена наукова громадська організація — Харківське історико-філологічне товариство (ХІФТ). На початку 1900-х рр. товариство мало 130 членів, серед яких видатні вчені-філологи

Д. І. Багалій, В. П. Бузескул, Д. П. Міллер, Д. І. Яворницький, Д. М. Овсяннико-Куликовський, М. Ф. Сумцов, О. І. Білецький, Л. А. Булаховський та ін. Особливо активними були історик Дмитро Іванович Багалій та етнограф і фольклорист Микола Федорович Сумцов, які доклали багато праці до вивчення історії, етнографії й культури Слобожанщини.

Головами товариства в різні часи існування ХІФТу були В. К. Надлер (1877–1878), О. О. Потебня (1878–1890), М. С. Дринов (1890–1897) і М. Ф. Сумцов (1897–1918).

Організація ставила перед собою два основних завдання: по-перше, консолідація філологічних і дотичних до філології наукових сил; по-друге, поширення наукових знань серед учителів-словесників і залучення останніх до наукової діяльності.

Товариство проводило значну просвітницьку роботу, спрямовану на поширення знань з історії України, української мови та літератури серед населення; читалися курси лекцій для жінок, робітників; для вчителів сільських шкіл надавалася допомога з питань організації викладання української мови в початкових школах і недільних школах. О. О. Потебня створив український буквар для недільних шкіл (виданий 1899 р.). Крім того, товариство заснувало архів, етнографічний музей, дві бібліотеки.

Результати досліджень членів товариства видавалися в серійних виданнях: «Сборник Харьковского историко-филологического общества» (1886–1914; 21 вип. за редакцією Д. І. Багалія; у т. ч. 8 томів (1896), присвячених Г. С. Сковороді, та 18 томів (1909), виданих на пошану М. Ф. Сумцова), «Труды» (1893–1902; 7 вип.) і «Вестник» (1911–1914; 5 вип.).

Після Жовтневої революції у зв'язку з бурхливими перетвореннями в суспільстві Харківське історико-філологічне товариство тимчасово припинило своє функціонування й тільки наприкінці 80-х рр. ХХ ст. з ініціативи харківських учених-гуманітаріїв, зокрема за сприяння проф. Л. А. Лисиченко, діяльність цієї громадської організації було поновлено й започатковано нову серію видання.

Сьогодні активну участь у роботі ХІФТу бере нова генерація вчених: І. Л. Михайлин, С. В. Вакуленко, А. М. Нелюба,

А. І. Даниленко, М. І. Філон, І. О. Оржицький та ін. Із 1993 р. поновлено й видання наукового збірника товариства. Задля того щоб відрізнити збірник товариства після його відновлення від дореволюційного видання його було названо «Збірник ХІФТ (Нова серія)».

Забезпечуючи зв'язок між дослідниками, розпорошеними по різних установах Харкова, та маючи статус загальнохарківського координатора досліджень, товариство водночас підтримує щільні контакти з ученими з інших міст України та світу.

Відкриття на філологічних факультетах університетів відділень української мови й літератури потребувало створення фахових підручників і посібників з української мови та її історії. Цю потребу задовольняли харківські лінгвісти. Одним із перших посібників була праця О. Н. Синявського (1887–1937) «Норми української літературної мови» (1931), яка стала підсумком як досліджень самого автора, так і теоретичних пошуків інших учених, які плідно працювали над проблемами сучасної української літературної мови. Ця робота й досі являє науковий інтерес для фахівців.

Із запровадженням у шкільну освіту семирічного навчання, у тому числі й української мови, харківські вчені Л. А. Булаховський, О. І. Білецький, О. Парадиський, М. Ф. Сулима створили підручник української мови для старшого концентру трудових шкіл (для підвищеної школи п'ятого, шостого та сьомого років навчання)¹. Чи не найвагоміший внесок у цю роботу вніс Л. А. Булаховський, якому належить найбільший розділ «Граматика», а також розділ, присвячений стилістичним аспектам мови. Розроблена харківськими вченими структура курсу української мови збереглася й до нашого часу. Ця колективна праця була високо поцінована, витримала кілька видань (1927, 1828 і 1929 рр.) і певною мірою стала основою наступних навчальних посібників з української мови.

¹ Білецький Ол. Українська мова. Підручник для старшого концентру трудових шкіл. П'ятий рік / Ол. Білецький, Л. Булаховський, Ол. Парадиський, М. Сулима. — Вид. друге, стереотипне. — К.: Державне видавництво України, 1928. — 108 с.

Окремими виданнями виходили лекції з різних розділів української мови. М. Ф. Сулима (1892–1955) видав брошуру «З історії української мови» — варіант лекції для студентів, лекторів і вчителів, яку пізніше було повністю включено до посібника «Українська мова» для трудових шкіл, про який ішлося раніше. Виданий М. Ф. Сулимою в 1928 р. конспект лекцій «Історія української літературної мови» став частиною колективного посібника для студентів-філологів «Історичний курс української мови (від початків формування до 20-х рр. ХХ ст.)».

Для викладання історії української мови велике значення мала названа раніше книга з історії української мови професора ХДУ С. М. Кульбакіна, у передмові до якої автор схарактеризував тогочасний стан вивчення історії мов та чітко визначив ті обставини й чинники, що наштовхнули його на створення наукової розвідки з питань історії української мови. Наводимо текст передмови до видання, написаної С. М. Кульбакіним 13 грудня 1918 р.: «Задуманный мною еще въ 1911 году планъ выпустить рядъ научныхъ грамматикъ словянскихъ языковъ, которыя бы могли служить пособіемъ въ университетскомъ преподаваніи, силою внѣшнихъ обстоятельствъ задерживается осуществленіемъ и видоизмѣняется въ смыслъ порядка выпускковъ. Послѣ выхода пособій по древне-церковно-словянскому и сербському языкамъ на очереди стояла польская грамматика. Но событія послѣднихъ лѣтъ, отразившіяся въ университетскомъ преподаваніи учрежденіемъ каедръ украиновѣднія, выдвинули на первую очередь въ моемъ планѣ тему, которая первоначально стояла отъ меня дальше всѣхъ другихъ.

Какъ ни смотрѣтъ на вопросъ объ украинскомъ языкѣ съ политической стороны, но интересъ к этому языку, несомнѣнно, возросъ необычайно; языкъ этотъ сталъ предметомъ спеціальнаго преподаванія въ высшей и средней школь и въ то же время предметомъ вниманія со стороны извѣстныхъ круговъ образованнаго общества.

Вмѣстѣ съ тѣмъ оказалось, что намѣченная самой жизнью тема едва ли не наименѣ разработанная въ кругу другихъ подобныхъ темъ науки словянскаго языкознанія.

Наши лучшие научные труды по истории русского языка не выдвигают вопросов украинского языка в особый предмет». И далее автор пишет: «Объемистый труд Шахматова можно рассматривать как историю русского языка, или же как сравнительную грамматику трех русских языков; но если понадобится указать хотя бы краткое пособие к университетскому курсу, посвященному специально украинскому языку, — мы окажемся в затруднении. Мы вынуждены будем выбирать между почтенным, но неоконченным трудом Крымкаго, в высшей степени неудобным со стороны плана, порядка и характера изложения (на русском языке), и грамматикой на немецком языке Смаль-Стоцкаго и Гартнера, трудом также почтенным, но имеющим в своей основе совершенно неверную точку зрения на украинские языковые явления и так их освещением незнание общеизвестных фактов, или же тенденциозное их игнорирование.

Между тем отсутствие подходящего пособия к университетскому преподаванию отражается не только на нем самом, но и на качествах преподавания предмета в средней школе и на учебниках, которые составляют для этой последней.

При таких обстоятельствах я решился обработать и издать свой краткий курс, читанный в мае этого года на подготовительных курсах для инструкторов по преподаванию украинского языка»¹.

Из 20-х гг. XX ст. в мовознавстві відбувається диференціація не тільки за мовами, але й за певними їх галузями (фонетика, граматики, історія, стилістика та ін.). Питання української мови, окрім уже згаданого видання С. М. Кульбакіна, знаходяться в полі зору К. Т. Німчинова в роботі «Український язык у минулому і тепер. Підручник для усвідомлення фактів українського языка» (1925). На відміну від праці проф. С. М. Кульбакіна, робота К. Т. Німчинова торкається питань історії української

¹ Кульбакин С. М. Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. — Харьков: типография «Печатное дело», 1919. — С. 2–3.

літературної мови. Автор її розвиває вчення А. Ю. Кримського про появу й розвиток української мови, про її місце серед слов'янських мов, дає характеристику праруській мові.

В окреслений період розгортається діалектологічна робота, у якій активну участь беруть мовознавці-харків'яни. Так, О. Н. Синявський очолював діалектологічну комісію Всеукраїнської академії наук (ВУАН), йому належали теоретичні праці з діалектології, зокрема присвячена застосуванню в ній фонематичного принципу. М. Ф. Наконечним була укладена «Програма з української діалектології» (1941) для збирання діалектних матеріалів.

Перша половина ХХ ст. ознаменувалася у вітчизняному мовознавстві появою великої кількості словників, серед яких: правописний словник О. Ізюмова (1931); перший із перекладних словників цього періоду «Німецько-український словник» І. Шаровольського (1929); «Практичний словник російсько-української мов», укладений М. Г. Йогансенем, М. Ф. Наконечним, К. Т. Німчиновим, Б. Д. Ткаченком (1926) (стрімке розширення сфер функціонування української мови в той період зумовлювало потребу в словниках); словники, точніше, словнички, призначені для окремих галузей функціонування української мови. З'являються навіть зовсім незвичні словнички — для передплатників газет, що були призначені для полегшення розуміння газетних текстів українською мовою.

Словники та підручники спиралися на різні засади (інколи різко протилежні), відрізнялися підходами й тенденціями в доборі та викладі матеріалу. Крім того, випуск такої літератури відзначався масовістю, стихійністю, інколи непрофесійністю. Але саме в цей період у Харкові розроблялися й формувалися основні принципи укладання підручників, навчальних посібників, словників.

У зв'язку з виконанням українською мовою нових функцій у 20-ті рр. ХХ ст. на передній план виходить практичний аспект мовознавчих досліджень, унаслідок чого посилюється увага до видання навчальної літератури. Великий внесок у розробку посібників, підручників, теоретичних матеріалів для підвищення кваліфікації вчителів, службовців тощо зробили лінг-

вісти — співробітники Харківського інституту народної освіти імені О. О. Потебні. Серед ряду таких видань варто виділити «Загальний курс української мови» (1932; автори М. Г. Йогансен, М. Ф. Наконечний, К. Т. Німчинов, Л. А. Булаховській та ін.), який уперше подавав українську літературну мову у вигляді окремих розділів, а також містив матеріал про українську лексику та фразеологію. 1926 р. виходить друком підручник для вищої та середньої шкіл П. Горецького та І. Шалі «Українська мова. Практично-теоретичний курс» (за 1926–1929 рр. він витримав вісім видань) і «Українська мова» М. Ф. Наконечного, потім колективний «Підвищений курс української мови» (автори Б. Д. Ткаченко, М. Г. Йогансен, М. Перегінцев, М. Ф. Наконечний, Л. А. Булаховський, К. Т. Німчинов). Посібник був призначений для вищої школи й характеризував тогочасну українську літературну мову. Він уперше містив розділи про лексику й фразеологію. Активну участь у підготовці підручників брав і О. Я. Петренко.

У 20–30-ті рр. ХХ ст. в Харкові складається школа фонетистів, до якої належали О. Н. Синявський, В. П. Бесєдіна-Невзорова, М. Г. Йогансен, З. М. Веселовська, М. Ф. Наконечний, І. Троян. За порівняно невеликий час харківські фонетисти формують нові принципи й методики фонетичних досліджень, запроваджують методи експериментальної фонетики (наукова увага В. П. Бесєдіної-Невзорової в той час була спрямована на досліди української літературної вимови експериментально-фонетичними методами та з використанням техніки експериментально-фонетичного дослідження, що проводились у Харківському Інституті народної освіти¹), що пізніше знайшло узагальнення в написаному М. Ф. Наконечним розділі «Фонетика» в «Курсі української літературної мови» (1951).

¹ Бесєдіна-Невзорова В. П. Експериментально-фонетичне дослідження української літературної вимови в Харківському ІНО / В. П. Бесєдіна-Невзорова // Записки Харківського інституту народної освіти імені О. О. Потебні. — Т. III. — Х., 1928. — С. 38–48.

Микола Федорович Наконечний (1900–1981), випускник аспірантури при науково-дослідній кафедрі мовознавства Харківського педінституту професійної освіти, яка пізніше стала філією Інституту мовознавства АН УРСР, а з організацією в Харкові університету співробітник, а згодом завідувач кафедри української мови, є гідним продовжувачем славнозвісної школи харківських мовознавців. Цей дослідник мови належить до того типу креативних людей, для яких творчий процес важливіший за оформлення результату. М. Ф. Наконечний завжди знаходився в постійному пошуку. Як композитор постійно слухає й аналізує музику або спів, так вчений слухав українську мову: десь в іншому кутку аудиторії хтось сказав: «Панська яєшня не вешня». Микола Федорович почув і стрепенувся: «Що це означає? Де так говорять?» Студенти й любили лекції М. Ф. Наконечного за багатство думок і свіжість матеріалу, який він видобував із, здавалось би, бездонного портфеля і з запалом компонував. Продовжуючи традиції О. О. Потебні, Л. А. Булаховського, учений спирався в своїх наукових дослідженнях на величезний фактичний матеріал, зібраний з різноманітних джерел (діалектологічні записи, усне літературне мовлення, художні, публіцистичні, сучасні дослідникові наукові тексти, історичні пам'ятки).

Ті друковані наукові праці, що М. Ф. Наконечний залишив, мало використовуються, хоча заслуговують на велику увагу, адже характеризуються оригінальністю наукових думок і культурою викладу. Ученому належить розділ «Фонетика» в двотомному «Курсі сучасної української літературної мови» (1951, Київ), де для характеристики вимови звуків української мови, у т. ч. орфоепічних норм, використані результати експериментальної фонетики, зокрема методу палатограми. М. Ф. Наконечний є автором розділу «Орфоепічні норми та їх значення» у виданні «Курсу сучасної української літературної мови» 1969 р. Крім того, з питань фонетики вченим була написана дисертація, яку він, на жаль, не встиг захистити перед війною.

Цікаві роботи М. Ф. Наконечного з історії фонетики української мови «До вивчення становлення й розвитку україн-

ської мови» (вид-во Харків. ун-ту, 1962) та «Про основні етапи історичного розвитку української мови» (1962; у співавторстві з Ф. П. Медведєвим та П. А. Моргуном) можуть служити прикладом справді наукового в такому випадку методу відносної, а не абсолютної хронології, що дозволяє визначити хронологічну послідовність, а не періодизацію фонетичних явищ. На жаль, у пізнішій захопленні експериментальними характеристиками звуків сучасної мови сьогодні рідко використовуються праці М. Ф. Наконечного.

М. Ф. Наконечний виступив науковим редактором «Російсько-українського словника», що друкувався в журналі «Прапор», а окремим виданням вийшов у Харківському видавництві «Прапор» лише в 2001 р., а також редактором «Російсько-українського фразеологічного словника» І. Виргана й М. Пилинської (1959–1971).

Не менш плідно розвивається в Харкові з утворенням Української держави й русистика. Особливістю філологічної науки цього часу є те, що одні й ті ж учені займалися проблемами як української, так і російської мов, і тільки наприкінці 30-х рр. ХХ ст. відбулася спеціалізація інтересів. Так, Л. А. Булаховський, В. П. Бесєдіна-Невзорова, О. М. Фінкель, М. М. Баженов займалися проблемами як української мови (про що сказано раніше), так і російської.

Олександр Мойсейович Фінкель (1899–1968), доктор філологічних наук, професор, протягом ряду років завідував сектором художньої мови й стилістики Харківської філії інституту мовознавства АН УРСР, очолював відділ перекладознавства науково-дослідної кафедри мовознавства імені О. О. Потебні. Він є автором праць, присвячених мовній майстерності українських і російських письменників.

Микола Михайлович Баженов (1885–1968), професор, працював у Харківському університеті й Харківському педагогічному інституті, написав підручник з російської літературної мови (у співавторстві з О. М. Фінкелем), що витримав цілий ряд перевидань і служив кільком поколінням студентів-русистів не тільки в Україні, але й за її межами. Традиції цих науковців продовжив їх учень професор Георгій Іванович Шкля-

ревський, чий посібник з історії російської літературної мови¹ використовувався, окрім альма-матер — Харківського університету, — у багатьох вузах Радянського Союзу.

Соціальні перетворення в суспільстві, запровадження обов'язкової початкової освіти в країні, залучення до навчання широких кіл населення (лікнепи, школи для дорослих, робітфаки та інші форми навчання) потребували нових типів підручників і посібників із російської мови. У цей період М. М. Баженов, Кудоковцев і О. Я. Петренко видають підручник із російської мови для п'ятого, шостого, сьомого класів середньої школи (1932–1933), виходить «Курс русского языка для заочников» О. Я. Петренка.

У ці роки з'являються посібники й підручники «Первые шаги», «Рабочая книга по русскому языку» М. М. Баженова, багато інших праць навчального спрямування. Помітним явищем у русистиці був підручник із російської мови для вищих педагогічних закладів М. М. Баженова й О. М. Фінкеля, який видавався багаторазово. Ним користувалися студенти не тільки в Україні, але й у Росії, а для шкіл Молдавії та Азербайджану вчені підготували окремі видання, у яких урахувалася специфіка місцевих національних мов.

Для різних рівнів і типів навчальних закладів, науково-технічних працівників з'являються підручники іноземних мов: О. та Ж. Бургардтів «Підручник німецької мови (для робфаків, профшкіл і технікумів)», П. Глезер, Є. Пецольд «Підручник німецької мови», В. Попиковського «Практический учебник английского языка» та ін.

¹ Шкляревский, Георгий Иванович. История русского литературного языка. Первая половина XVIII в. : цикл лекций / Георгий Иванович Шкляревский. — Харків : Издательство ХГУ, 1968. — 120 с.; Шкляревский, Георгий Иванович. История русского литературного языка. Вторая половина XVIII-XIX в. : цикл лекций / Георгий Иванович Шкляревский. — Харків : Издательство ХГУ, 1967. — 199 с.; Шкляревский, Георгий Иванович. История русского литературного языка. Советский период : цикл лекций / Георгий Иванович Шкляревский. — Харьков, 1973. — 118 с.

Під час репресій 1937 р. філологічна наука Харкова зазнала великих втрат. Із кінця 30-х і до початку 50-х рр. ХХ ст. наукові публікації харківських учених-філологів пригальмовуються, що було зумовлене спочатку відомими політичними причинами й побоюванням друкованого слова, а потім подіями Великої Вітчизняної війни. Однак наукові пошуки не припинялися й при першій нагоді знайшли відбиття в нових наукових всеосяжних щодо проблематики та науково вартісних працях харківських мовознавців-україністів.

Повоєнне відродження харківської лінгвістики

Великим випробуванням і для викладачів, і для студентів стала Велика Вітчизняна війна, із фронтів якої не повернулося багато воїнів — студентів і викладачів, у тому числі Харківського університету та Харківського педагогічного інституту.

Під час війни філологічна наука Харкова зазнала значних втрат у матеріальному плані: зруйновані приміщення університету, бібліотеки, втрачений значний книжковий фонд, картотеки. Але найбільш відчутні були втрати кадрів: дехто не повернувся з війни, дехто емігрував, дехто залишався на окупованій території та скомпрометував себе співробітництвом з окупаційними установами, через що на певний час був позбавлений права викладання у вищій школі, ряд учених, у тому числі провідних, були відражені в Київ та інші міста з метою організації там філологічної науки.

Ще не закінчилася війна, а університет і педінститут розгортають свою навчальну й наукову роботу. Брак викладацьких кадрів зумовлював те, що ряд викладачів працювали в обох навчальних закладах. Незважаючи на тяжкі руйнування під час війни, старіший в Україні університет зберіг високий науковий потенціал кафедр і провідних учених, які в 30-ті рр. ХХ ст. «тривожили стратосферу, атомне ядро і сферу». Тут зберігались і розвивались наукові школи в галузі математики, фізики, хімії, біології. І хоча невігласи часом оголошували їхні досягнення то буржуазними, то антинауковими, а то й антипартійними чи ідейно шкідливими,

учені продовжували свої пошуки, які зрештою виявилися досягненнями в світовій науковій парадигмі. Так було, наприклад, із досягненнями в галузі генетики, інформатики й т. ін.

Філологічна наука продовжувала класичні традиції Харківської лінгвістичної та літературної шкіл у діяльності учнів академіків Л. А. Булаховського та О. І. Білецького. Самі ці вчені після визволення України від фашистських загарбників разом із невеликою групою учнів були переведені в Київ, де вони очолили інститути мовознавства та літературознавства АН УРСР. Натомість по війні повертаються з фронту і включаються в активну навчальну й наукову роботу викладачі університету, зокрема мовознавці Ф. П. Медведєв, О. М. Фінкель, літературознавець П. П. Вербицький. Ряд учених повернулися з евакуації, як і багато студентів, що починали навчання до війни.

Одразу після визволення міста розпочинається робота з відновлення університету: виділяються й ремонтуються нові приміщення, збираються кадри, формується контингент студентів: для молоді, яка не завершила в силу різних обставин середньої освіти до війни, створюються підготовчі курси, де працюють провідні викладачі університету.

У другій половині ХХ ст. в Харкові сформувалося два лінгвістичних центри — у Харківському державному університеті (ХДУ, нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) і в Харківському державному педагогічному інституті (нині Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди), наукова діяльність яких особливо активізується з кінця ХХ ст. Ці два центри продуктивно працюють в умовах сучасної наукової практики.

Після війни формуються лінгвістичні кафедри в Харківському державному університеті імені О. М. Горького й у Харківському державному педагогічному інституті, який у цей час одержує ім'я Г. С. Сковороди. Незважаючи на скрутні часи, які переживав Харківський педагогічний інститут у 50-ті рр. ХХ ст., мовно-літературний факультет зберіг свій науково-педагогічний потенціал. У цей період на факультеті працювали, зокрема, мовознавці О. Я. Петренко, Н. Я. Дніпровська, фронтовик А. В. Майборода (випускник Харківського університету).

За браком кадрів на кафедрах працювало багато вчителів, які добре вели навчальну роботу, але не брали активної участі в роботі науковій. Тому від самого початку поновлення кафедр перед науковцями кафедр стояло питання підготовки науково-педагогічних кадрів через аспірантуру. Відповідну роботу проводили переважно науковці ХДУ, мовознавців-україністів готували в університеті — доцент Ф. П. Медведєв, який очолював у повоєнний період кафедру української мови, у педагогічному інституті — доцент О. Я. Петренко. Кадри мовознавців-русистів готувалися кафедрою російської мови ХДУ (доценти В. П. Бесєдіна-Невзорова, О. М. Фінкель, М. М. Баженов).

У другій половині ХХ ст. лінгвістичні дослідження в Харкові розвиваються в кількох напрямках. Одним із них було призибування й вивчення діалектологічних матеріалів. Другим важливим напрямком було вивчення пам'яток української мови в різних аспектах. На цій ниві в Харківському університеті під керівництвом Ф. П. Медведєва було написано й захищено ряд кандидатських дисертацій про мову українських грамот і особливості розвитку системи української мови (Л. А. Лисиченко, Л. І. Коломієць, Л. Г. Венєвцева, А. О. Сващенко, А. П. Ярещенко та ін.). На жаль, роботи цього напрямку не знайшли дальшого розвитку, хоча й містили значний матеріал для наступного поглибленого вивчення й узагальнення. Новому поколінню дослідників варто повернутися до цього питання, особливо зважаючи на те, що інтерес до питань історичної граматики останнім часом підупав.

Професор Ф. П. Медведєв спрямовує молоду генерацію лінгвістів на виконання комплексних програм, однією з яких було створення словника творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. У цій роботі, що завершилася виданням великого тритомного словника творів письменника (1978–1979; відповідальний редактор М. А. Жовтобрюх), брали участь великий гурт учених. Хоч до словника висловлювались певні зауваження (наприклад, чому він підготований не за першодруками, а за новітнім шеститомним виданням), ця робота має важливе значення для вивчення історії української мови й літератури та культурного середовища початку ХІХ ст.

Ф. П. Медведєв

Федір Пилипович Медведєв (1912–1977) належав до того покоління, про яке Павло Тичина свого часу сказав: «Чорнозем піднявся й дивиться в очі». Із того чорнозему вийшло багато прекрасних учителів, лікарів, учених, інженерів, які споруджували унікальні будівлі, зросло кілька поколінь інтелігенції. Професор Медведєв завжди пам'ятав, чий він син, і завжди підтримував обдарованих хлопців і дівчат: спочатку — фронтовиків, пізніше — із селян.

Ф. П. Медведєв народився в слободі Семенівці на Воронежчині в селянській родині. У 1929–1931 рр. навчався в педагогічному технікумі (м. Павлівськ Воронежської обл.), протягом 1931–1936 рр. — у Харківському університеті. Кандидатська дисертація «Система сполучників в українській мові» була написана під час навчання в аспірантурі під керівництвом акад. Л. А. Булаховського (1936–1939). Повернувшись із фронту в рідний університет, Федір Пилипович очолює кафедру української мови. 1965 р. Ф. П. Медведєв захистив докторську дисертацію на тему «Дослідження з історії української мови. Питання становлення та історичного розвитку граматичної системи мови».

Навчальна й наукова діяльність Ф. П. Медведєва була пов'язана з викладанням і дослідженням історичної граматики та історії української літературної мови, він викладав ряд спецкурсів зі слов'янського мовознавства. Ф. П. Медведєв працював у вищих навчальних закладах Харкова: Всеукраїнському інсти-

туті комуністичної освіти (1933–1935), педагогічному інституті (1935–1941), інституті іноземних мов (1946–1947), університеті, де завідував, як уже було сказано, кафедрою української мови (1947–1975). Протягом 1957–1959 рр. викладав у Варшавському університеті.

Маючи недостатню довузівську підготовку й втративши майже п'ять років наукової діяльності під час Великої Вітчизняної війни, Федір Пилипович багато працював над науковими проблемами, публікував статті, підручники, монографії. Він видав чи не перший у пореволюційні часи підручник з історичної граматики української мови¹. Ф. П. Медведєв — автор численних праць з історії української мови, діалектології, сучасної української літературної мови, зокрема фразеології, серед яких: «Історія української мови» (1950), «Грамматика сучасної української мови» (1951), «Історична грамматика української мови» (1955), «Лексика “Енеїди” І. П. Котляревського» (1955, у співавторстві), «Українські грамати XIV–XVI ст.ст.» (1962), «Система сполучників в українській мові» (1962), «Нариси з української історичної граматики» (1964), «Вступ до курсу історії української мови» (1967), «Українська фразеологія. Чому ми так говоримо?» (1977, 1978, 1982) та ін.

Проблеми історії мови та фразеології стали предметом дослідження учнів проф. Ф. П. Медведєва. Ним була започаткована велика колективна праця «Словник мови творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка», що була виконана співробітниками кафедри української мови ХДУ і видана в трьох томах у 1978–1979 рр. Під керівництвом професора Ф. П. Медведєва був започаткований напрямок із вивчення фразеології української мови, у якому було виконано цілий ряд дисертацій його учнями. Дальший розвиток цей напрямок одержав у Харківському педагогічному інституті (керівник професор Л. А. Лисиченко) та Луганському університеті (керівник професор В. Д. Ужченко).

¹ Медведєв Ф. П. Історична грамматика української мови. Короткий нарис / Ф. П. Медведєв. — Х. : Харківський ордена трудового червоного прапора Державний університет імені О. М. Горького, 1955. — 215 с.

Ф. П. Медведев був прекрасним організатором наукової й навчальної роботи, багато уваги приділяв підготовці наукових кадрів вищої кваліфікації. Так, одразу після війни за браком кадрів на кафедрах працювало багато вчителів, які добре вели навчальну роботу, але не брали активної участі в роботі науковій. Тому від самого початку перед науковцями кафедр стояло питання підготовки науково-педагогічних кадрів через аспірантуру. Відповідну роботу проводили переважно науковці ХДУ, мовознавців-україністів готували в університеті — доцент Ф. П. Медведев, у пединституті — доцент О. Я. Петренко. Серед учнів професора Ф. П. Медведева — цілий ряд науковців, у майбутньому докторів наук, професорів: В. С. Калашник, Л. А. Лисиченко, В. Д. Ужченко, О. С. Юрченко, а також ціла плеяда кандидатів наук.

* * *

Харківська філологічна школа через своїх співробітників і вихованців була пов'язана з філологічною наукою в Україні й за її межами. І в такому співставленні одними з найвідоміших представників наукової традиції харківських мовознавців є Л. А. Булаховський та Ю. В. Шевельов.

Леонід Арсенійович Булаховський

Відомому мовознавцю-славісту Леоніду Арсенійовичу Булаховському (1888–1961) належить найпомітніше місце в історії Харківської філологічної школи в ХХ ст. Булаховський, якого часто позиціонують як російського мовознавця, насправді в традиціях Харківської школи визначався значними здобутками й в україністиці, і в славистиці взагалі. Учений належав до того покоління мовознавців, на долю яких після Революції 1917 р. й створення Української держави випало активне впровадження української мови в громадсько-політичну й освітню сфери життя: у державне управління, науку, середню й вищу освіту. Це вимагало значної роботи харківських лінгвістів над нормалізацією й кодифікацією української літературної мови¹. Для цього потрібні були наукові розробки в питаннях унор-

мування літературної мови, підготовки підручників та посібників для середньої й вищої школи, розробки правописних норм, зокрема створення словників різного типу, методики викладання української мови в школі та ін. Актуальними лишалися питання історичної граматики, нового імпульсу набули праці з історії української літературної мови. У всіх цих починаннях активну участь брав та очолював ряд наукових проєктів Л. А. Булаховський.

Л. А. Булаховський

Леонід Арсенійович у ХХ ст. вносив у Харківську філологічну школу традиції класичної вітчизняної філології. Народився він у Харкові, науковий вишкіл пройшов у Петербурзі, де зберігалися ще традиції І. О. Бодуена-де-Куртене. Значну роль у лінгвістичній підготовці вченого відіграв відомий славіст М. Р. Фасмер, який завжди зберігав добру пам'ять про Булаховського. Під час навчання на історико-філологічному факультеті Харківського університету викладачами Л. А. Булаховського були відомі мовознавці С. М. Кульбакін, Я. М. Ендзелін, Г. А. Льїнський та ін.

Ще до революції Л. А. Булаховський одержав звання професора. На відміну від багатьох наступників, учений був широким науковим інтересів не тільки в сенсі обмеженості вивченням однієї мови,

¹Тихоненко О. В. Становлення норм офіційно-ділового стилю української мови у 20–30-ті рр. ХХ ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Тихоненко Олена Василівна ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Х., 2011. — 20 с.

але й у науковій проблематиці взагалі. Як і представники Харківської філологічної школи XIX ст., великого значення Л. А. Булаховський надавав як емпіричному вивченню окремих питань, так і теоретичним питанням мовознавства й теоретичним узагальненням результатів аналізу. Це дало йому можливість виявити деякі закономірності історичних процесів російської й української мов, відбиті, зокрема, у працях «Исторический комментарий к русскому литературному языку» (1936) та «Питання походження української мови» (1953).

Леонід Арсенійович не поступався своїми науковими принципами навіть у складних обставинах. Так, у часи засилля «нового вчення про мову» академіка М. Я. Марра він, за словами сучасників, публічно заявив, що як учений не може визнати науковим це вчення (із листа І. Я. Журби — колишньої аспірантки Булаховського): «Пам'ятаю похмурий осінній день 1933 року. У цей день проводилася лінгвістична дискусія про вчення Марра. Потебнянська аудиторія Харківського університету. У президії Л. А. Булаховський, деякі викладачі університету, аспіранти. Прихильники Марра виступали за “нове вчення” Марра, нападали на Л. А. Булаховського за критику, за невизнання цього вчення науковим, марксистським. Леонід Арсенійович спокійно вислуховував несправедливі, подекуди грубі антинаукові виступи...

Наприкінці слово було надано професору Л. А. Булаховському. Він підвівся, зовні спокійний, обвів уважним поглядом аудиторію й сказав: “Совість радянського вченого не дозволяє мені визнавати праці Марра за наукове вчення про мову”. І сів, не сказавши більше ні слова. Ні слова.

Розходилися ми з почуттям болю, глибокої пошани до вчителя. Леонід Арсенійович учив нас бути чесними, незламними.

30-ті роки були для проф. Л. А. Булаховського нелегкими. Пам'ятаю, у день його народження я виступила в газеті “Укіжовець” з привітанням, поздоровленням. Написала, скільки добра він робить людям, молоді, який він чуйний, справедливий, добрий.

Через кілька днів я побачила Леоніда Арсенійовича в університеті. Він швидко йшов назустріч мені. Зупинився й, видимо

схвилюваний, подякував за поздоровлення й добрі побажання. І раптом запитав: “Як же Ви не побоялись?” Цим, я думаю, сказано все...»¹.

Лінгвістична дискусія 1950 р. мала передісторію, пов’язану з теоретичною спадщиною М. Я. Марра. Цей учений був видатним дослідником середземноморських і передньоазійських мертвих мов і культур та відбиття їхніх наслідків у живих мовах. Після Жовтневої революції, коли виникла потреба в інтерпретації філософських питань мовознавства у світлі марксистсько-ленінської філософії, М. Я. Марр зробив спробу створити «нове вчення про мову», основою якого стали цитати з праць класиків марксизму-ленінізму. У вченні М. Я. Марра був ряд суперечливих, ряд неправильних положень, із приводу яких і виникла дискусія. Однак справа була не тільки в цьому, а більшою мірою в діяльності «учнів» академіка, які, як це часто водиться, визнавали філософію мови вченого та його лінгвістичну методологію, пов’язану зі стадіальністю розвитку мов, їхнім схрещуванням, із розумінням мови як класового явища і т. д., єдино правильними, а всі інші напрямки вважались антимарксистськими. Таким чином, у мовознавстві виник культ особи М. Я. Марра, що призвело до певного «застою» в лінгвістиці. У дискусії взяли участь провідні мовознавці Радянського Союзу. У результаті були сформульовані методологічні положення мовознавства, що достатньою мірою враховували й тенденції світової науки. Сьогодні псевдомарксистські положення теорії акад. М. Я. Марра вийшли з наукового обігу, однак його лінгвістичні методи й підходи, пов’язані з теорією «єдиного глотогонічного процесу», зберігаються.

У 1950 р. під час наукової дискусії з приводу вчення академіка Марра Л. А. Булаховський виступив із великою науково-критичною статтею «На путях материалистического

¹ Лукінова Т. Б. Академік Леонід Арсенійович Булаховський (до 50-річчя від дня смерті) / Т. Б. Лукінова // Мовознавство. — К. : Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 2011. — № 6 (262). — С. 10–11.

язикознавства» на сторінках газети «Правда»¹. У своєму виступі вчений не тільки й не стільки критикував учення академіка М. Я. Марра, скільки аналізував стан лінгвістики в СРСР, окреслював роль історичного методу, його значення та перспективи подальшого використання. У цій критичній статті виявляється толерантність і навіть делікатність справжнього науковця, який уміє не тільки висловити критичні міркування, але й оцінити позитивне значення робіт свого опонента. Л. А. Булаховський намагався не тільки виявити негативне в роботах Марра та його послідовників, але й визначити, що було позитивного. Критикуючи деякі теоретичні положення тогочасного мовознавства, Л. А. Булаховський накреслює конкретні завдання до вивчення, серед яких: граматику мов генеалогічно між собою не зв'язаних систем (спираючись на роботи акад. І. І. Мещанінова); проблема двомовності в лінгвістичному плані (формування двомовності в мові дитини; форми двомовності в родині; вигляд двомовності під час живого спілкування та при впливі школи тощо); тенденції зближення живих мов між собою; стан лексикології та тісно пов'язаної з нею лексикографії та ін.²

Після дискусії Л. А. Булаховському було доручено підготувати підручник, що вийшов 1953 р. російською мовою як «Введение в языкознание», а пізніше вчений підготував відповідний посібник «Нариси з загального мовознавства» українською (1955). Останній факт свідчить, що Леонід Арсенійович, будучи на той час директором Інституту мовознавства АН УРСР, опікувався вивченням не тільки російської, але й укра-

¹ Булаховский Л. А. На путях материалистического языкознания / Л. А. Булаховский // Мовознавство. — К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Укр. мовно-інформаційний фонд НАН України, 2010. — 4/5. — С. 5–13.

² Булаховский Л. А. На путях материалистического языкознания / Л. А. Булаховский // Мовознавство. — К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Укр. мовно-інформаційний фонд НАН України, 2010. — 4/5. — С. 5–13.

їнської мов, розвитком як російського, так і українського мовознавства, розгортанням теоретичних досліджень в Україні взагалі.

Багато з названих вище завдань були виконані в останні 50 років. Ці завдання були програмою й для роботи керованого ученим у повоєнні роки Інституту мовознавства АН УРСР. Тоді керівництвом були поставлені та втілені в життя значні наукові проекти, розгорнута велика лексикографічна робота: укладено однотомний російсько-український словник, започатковані академічні видання — шеститомний «Українсько-російський словник», одинадцятитомний «Словник української мови», тритомний «Російсько-український словник», «Етимологічний словник української мови» та ін. 1951 р. вийшов двотомний академічний «Курс сучасної української літературної мови», підготовку якого разом зі своїми колегами академік розпочав іще в передвоєнні роки. Одразу після війни було розгорнуто роботу зі збирання матеріалів для діалектологічного атласа України (ДАУ) та наукового дослідження зібраного.

Із запровадженням у шкільну освіту семирічного навчання, у тому числі й української мови, харківські вчені Л. А. Булаховський, О. І. Білецький, О. Парадиський, М. Ф. Сулима створили підручник української мови для старшого концентру трудових шкіл (для підвищеної школи п'ятого, шостого та сьомого років навчання)¹. Чи не найбільший внесок у цю роботу вніс Л. А. Булаховський, якому належав найбільший розділ «Грамматика», а також стилістичні аспекти. Розроблена харків-

¹ Білецький Ол. Українська мова. Підручник для старшого концентру трудових шкіл. П'ятий рік / Ол. Білецький, Л. Булаховський, Ол. Парадиський, М. Сулима. — Вид. друге, стереотипне. — К. : Державне видавництво України, 1928. — 108 с.; Білецький Ол. Методичні уваги для вчителя старшого концентру трудшколи. Додаток до підручника «Українська мова» / Ол. Білецький, Л. Булаховський. — К. : Державне видавництво України, 1927. — 77 с.

ськими вченими структура курсу української мови збереглася й до нашого часу. Цей посібник витримав кілька видань і певною мірою став основою інших навчальних посібників з української мови.

У традиціях класичного мовознавства XIX — початку XX ст.ст. Л. А. Булаховський приділяв значну увагу історичним студіям. Його праця «Исторический комментарий к руському языку» (1936) витримала кілька видань і була настільною книгою кількох поколінь славістів. В «Историческом комментарии» академік Булаховський запроваджує потєбнянський метод історичного аналізу мови — від фактів сучасності до їхньої історичної інтерпретації, що є проявом принципу наступності в методології порівняльно-історичних методів дослідження мови.

Розуміючи потребу аналогічної праці в україністиці, у традиціях Харківської філологічної школи Леонід Арсенійович серйозно зайнявся історичним коментарем до української мови, аналізуючи важливі процеси її розвитку. Ученому належить ряд розвідок з історичної граматики української мови¹, у яких він дав наукове пояснення ряду фонетичних явищ. Так, він відкрив і пояснив особливості чергування етимологічних *o* та *e* в новоутворених закритих складах, наявність паралельних закінчень *-a* та *-y* в родовому відмінку іменників другої відміни та деякі інші.

Л. А. Булаховський є автором великої синтезуючої монографії «Питання походження української мови» (1956), де розглядаються важливі аспекти історичної граматики та історії української літературної мови з погляду її становлення та формування: «постання української літературної мови»; питання про мову стародавнього Києва та Київщини; мова в документальному письменстві XIV і пізніших століть; майбутні українські риси в стародавніх пам'ятках (до XIV ст.). Монографія

¹ Булаховський Л. А. Вибрані праці в 5 т. / Ред. кол. І. К. Білодід, Ю. Л. Булаховська, Т. Б. Лукінова, О. С. Мельничук, О. М. Трубачів. — Т. 1. Загальне мовознавство. — К. : Наукова думка, 1975.

масштабно охоплює процеси походження й формування українського етносу та його мови, мовні явища й процеси від найдавніших пам'яток.

Праці Л. А. Булаховського відзначаються доказовістю, що ґрунтується на властивій цьому вченому методології творчого пошуку та великому фактичному матеріалі. Ця риса властива й більшості учнів і послідовників ученого. У роботі розглядаються, зокрема, деякі питання, що й сьогодні не мають однозначного розв'язання.

У традиціях Харківської філологічної школи учений значну увагу приділяв дослідженню мови художньої літератури — від «Слова о полку Ігоревім» до мовотворчості Т. Г. Шевченка, О. С. Пушкіна та сучасників дослідника.

Л. А. Булаховському належить велика розвідка з історії російської літературної мови першої половини ХІХ ст., де за тогочасними творами характеризуються стан і динамічні процеси в російській мові названого періоду, що впливали на становлення літературних норм російської мови. У двотомній монографії «Русский литературный язык первой половины ХІХ века» (т. 1. — К., 1941, т. 2. — К., 1948), виданій як посібник для студентів-філологів, створений на основі систематизованих спостережень над мовою творів письменників відповідного часу (як класиків російської літератури, так і менш відомих її представників), було запроваджено системний підхід до аналізу мови, що виявляється в розгляді фактів за рівнями (розділами) мови.

Високо поцінував цю роботу академік В. В. Виноградов за широту захвату різнобарвного матеріалу, за прагнення диференціювати стиль різних художньо-літературних жанрів, за пильну увагу та глибокий інтерес до індивідуальних художніх манер видатних російських письменників, за характеристику граматичних якостей та лексичних особливостей російської літературної мови першої половини ХІХ ст.: «У дослідження Булаховського залучено величезний матеріал. Багато характеристик гострі й захопливі. Багато лексичних особливостей російської літературної мови ХІХ ст., наприклад діалектизми, професійні та жаргонні елементи, уперше

виступили перед нами у такому різноманітті, у такому повному ансамблі»¹.

Л. А. Булаховський належить до тих мовознавців, що поєднували глибокі наукові дослідження з активною науково-педагогічною діяльністю, що також було традицією Харківської філологічної школи, яка від початку становлення й донині активно пов'язана з діяльністю Харківського національного та Харківського національного педагогічного університетів. Працюючи в названих навчальних закладах, учений сприяв підготовці науково-педагогічних та наукових кадрів і лінгвістів-русистів, і українців, і славистів широкого профілю. Важко переоцінити внесок ученого в розробку наукових принципів викладання російської й української мов, у підготовку вчителів із цих дисциплін. Його наукове оточення рясніє значним колом відомих і видатних учнів і послідовників.

Вплив ученого на наукову діяльність філологів відчувався безпосередніми контактами з колегами, а також через аспірантуру. Його студентами були І. К. Білодід, І. Є. Грицютенко, Ф. П. Медведєв, Ю. В. Шевельов. Три останніх були його аспірантами. Крім того, учнями Л. А. Булаховського визнають себе такі відомі лінгвісти, як академік О. С. Мельничук, членкореспонденти НАН України О. Б. Ткаченко й А. П. Непокупний, доктори філологічних наук А. Й. Багмут, М. О. Карпенко, Л. Л. Гумецька, В. Т. Коломієць та ін.

Науково-організаційна робота Л. А. Булаховського плідно виявилася й у Харкові, і пізніше — у Києві, де він, як уже було зазначено, тривалий час (із 1944 р. до кінця життя) очолював Інститут мовознавства АН УРСР.

Л. А. Булаховський був натхненником цілого ряду наукових проєктів з української мови. Це й «Український правопис» 1946 р., який хоч подекуди й намагаються дискредитувати, але

¹ Виноградов В. В. История русских лингвистических учений: Учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов / Сост. Ю. А. Бельчиков; Предисл. Ю. В. Рождественского. — М. : Высш. школа, 1978. — С. 333.

суттєвих змін внести неспроможні, це й перший академічний «Російсько-український словник», редагований ученим разом із М. Я. Калиновичем і М. Т. Рильським. Під орудою Л. А. Булаховського був підготовлений шеститомний «Українсько-російський словник» (1953–1963), який хоч і не був позбавлений огріхів, однак відіграв і відіграє важливу роль у розвиткові української літературної мови та україністики.

Наукова, науково-педагогічна, організаційна діяльність Л. А. Булаховського виводять його постать далеко за межі Харківської філологічної школи й тим самим цю школу вводять у коло важливих наукових осередків у лінгвістичному співтоваристві.

Юрій Володимирович Шевельов

Як учня Л. А. Булаховського до Харківської філологічної школи слід віднести також Юрія Володимировича Шевельова (1908–2002), який народився в Харкові в 1908 р. Батько його мав високий військовий чин генарал-майора в Російській імператорській армії й був німцем за походженням (прізвище — Шнайдер, у російському правописі — Шнейдер), що на початку війни 1914 р. зумовило офіційну зміну прізвища на російське. Ці два факти — соціальне становище й батькова національність — наклали відбиток на все життя Ю. В. Шевельова в тих історичних умовах, що склалися в світі в першій половині ХХ ст.

Після Революції 1917 р. Юрій Володимирович разом із матір'ю залишається в Харкові, де одержує вищу освіту в Харківському інституті народної освіти (ХІНО) 1931 р. Певний час викладає українську мову в школі, потім працює викладачем в Інституті журналістики в Харкові, пізніше — у Харківському університеті, де проходив наукову підготовку в аспірантурі під керівництвом професора Л. А. Булаховського. У цей час він написав і захистив кандидатську дисертацію, у якій аналізувалися мовні особливості поетичної збірки Павла Тичини «Партія веде».

На лінгвістичну дискусію на сторінках газети «Правда» Ю. В. Шевельов відгукнувся працею з питання про діалектну

Ю. В. Шевельов

основу української літературної мови. Спростовуючи положення про полтавсько-київський діалект як основу літературної мови, він структуровано (у своїй творчій манері) відшукує сліди інших діалектів, акцентуючи особливу увагу на елементах південно-західного наріччя.

Під час війни Ю. В. Шевельов залишився в окупованому Харкові, де працював викладачем і займався журналістикою. Згодом він покидає Харків й опиняється в еміграції, займається викладацькою й науковою роботою — певний час у Мюнхені (Німеччина, 1945–1949), у Люнді (Швеція, 1950–1952) і нарешті в Гарварді (США, 1952–1954), згодом він став професором слов'янської філології в Колумбійському університеті та працював там протягом 24 років.

Перебування в Німеччині позначилося для Ю. В. Шевельова знайомством із В. Сімовичем, якого він вважав своїм учителем і який увів його в коло інтересів Празької фонологічної школи. Це викликало інтерес ученого до проблем фонології, що втілювалося пізніше в кількох фундаментальних дослідженнях, серед яких «Історична фонологія української мови» (Гайдельберг, 1979).

Попередніми студіями до цієї праці були характеристика сучасної української літературної мови («Нарис сучасної української літературної мови», 1951), взаємодії її з діалектами Чернігівщини й Галичини (підсумовано в «Die ukrainische Schriftsprache», 1966), розмежування української й білоруської мов («Problems

in the Formation of Belorussian», 1953), пробні етимологічні студії («A Prehistory of Slavic» — «Праісторія слов'янських мов: історична фонологія спільнослов'янської мови», 1964, 1965), серія статей про окремі пам'ятки (Реймське Євангеліє, Кодекс Ганкенштайна, Ізборник 1076 р., Підпис Анни Ярославни, Мірило праведне, Інтермедії Гаватовича, Хрест Євфросинії Полоцької та ін.). Цими працями Ю. В. Шевельов заявив про себе зарубіжній громадськості як про лінгвіста-україніста.

Поза тим — студії з історії української мови («Українська мова в першій половині двадцятого століття 1900–1941», 1987), історичної морфології, синтаксису й лексикології української мови, студії з інших слов'янських мов (російської, білоруської, словацької, польської, сербсько-хорватської, чеської, староцерковнослов'янської), антропонімічні студії й низка рецензій на відповідні наукові появи (найважливіші з цих статей до 1970 року зібрано в книзі «Teasers and Appeasers», 1971). Ю. В. Шевельов був редактором багатьох наукових і літературних журналів і серій, зокрема серії «Historical Phonology of the Slavic Languages».

У 1991 р. в м. Гайдельберзі (Німеччина) вийшла нова книга тепер уже академіка НАН України Ю. В. Шевельова — збірник статей, присвячених історії української, польської та інших слов'янських мов, об'єднаних назвою «У і навколо Києва» («In and around Kiev»).

Ю. В. Шевельову належить також ряд монографій про видатних українських мовознавців: О. О. Потєбню, К. П. Михальчука, В. М. Ганцова, О. Б. Курило, В. І. Сімовича та деяких інших¹.

Протягом свого тривалого творчого шляху академік Ю. В. Шевельов гідно репрезентував українське мовознавство у світовій науці. Видатний лінгвіст був також талановитим критиком і літературознавцем, що ріднить його з традиціями Харківської філологічної школи.

¹ «Портрети українських мовознавців» (К. : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2002); «Покоління двадцятих років в українському мовознавстві» (Париж, Чикаго); «Кость Михальчук» (Вінніпег, 1952); «Всеволод Ганцов, Олена Курило» (Вінніпег, 1954) та ін.

Генерація харківських лінгвістів 60–70-х рр. ХХ ст.

У 60-ті рр. ХХ ст. не стало Л. А. Булаховського, який у післявоєнний час працював в Академії наук України, але залишилися його наукові ідеї й погляди. Тож протягом наступних 20 років на основі здобутків Харківської філологічної школи й досягнень світової лінгвістики формується генерація вчених-лінгвістів, передові ідеї яких створили підвалини для формування нових наукових шкіл і напрямків.

Із 60-х рр. ХХ ст. в харківських лінгвістичних колах розпочинається активне вивчення питань фразеології, що було актуальним не тільки для українського, але й усього радянського мовознавства. Дослідження цього шару мовної системи в підсумку дало ряд кандидатських дисертацій, присвячених питанням взаємодії лексико-семантичного й граматичного рівнів української мови (докторська дисертація з лексикології Л. А. Лисиченко, витоки якої були пов'язані з попередньою зацікавленістю її автора в фразеології; О. А. Олексенко «Іменники з конструктивно зумовленим значенням у сучасній українській мові (генітивна конструкція)» (1987), за результатами якої в 1999 р. було видано наукову монографію «Типологія граматично зв'язаних значень слів»), системної організації окремого фрагмента мовної картини світу в фразеології (П. О. Редін «Фразеологізми з просторовим і часовим значенням у сучасній українській мові» (1989)), мотивації фразеологічного значення (І. В. Тимченко «Структурно-семантичний аналіз фразеологічних одиниць з компонентами-соматизмами голова, вухо, ніс, язик» (1990)), окремих фразеологічних груп і полів (О. М. Карауця «Фразеологізми з компонентом душа в українській мові» (2000)). У цей же час були підготовлені й захищені докторські дисертації В. С. Калашника та В. Д. Ужченка.

Доктор філологічних наук *Віктор Дмитрович Ужченко* (1935–2007), знаний український філолог, спеціаліст у галузі фразеології й діалектології, належить до вихованців Харківської лінгвістичної школи. Він закінчив філологічний факультет Харківського державного педагогічного інституту, а згодом аспірантуру при кафедрі української мови, захистив

кандидатську дисертацію в Держуніверситеті. Пізніше В. Д. Ужченко очолив кафедру української мови в Луганському національному університеті, де під його керівництвом сформувались оригінальний фразеологічний напрямок і наукова школа фразеологів і діалектологів.

У 60-ті рр. ХХ ст. на філологічному факультеті ХДУ починається формування актуального напрямку, пов'язаного з новітніми методами дослідження лінгвістичних об'єктів, — прикладної лінгвістики. Велика заслуга в консолідації молоді навколо цього напрямку належить *Валерію Вікторовичу Акуленкові* (1925–2007) (професор, доктор філологічних наук, член-кореспондент НАН України, керівник Центру досліджень іноземних мов при Президії НАН України), який започаткував у ХДУ дослідження проблеми співвідношення національного та універсального в мовах світу, підготовку спеціалістів з інформатики та прикладної лінгвістики, що справило значний вплив на рівень комп'ютеризації інформаційного обслуговування, проектування та управління на багатьох підприємствах та в установах Харківщини, а також сприяло розвитку або формуванню численних центрів інженерно-лінгвістичних досліджень у Харкові. Під керівництвом проф. В. В. Акуленка в Харківському університеті імені О. М. Горького розпочинаються дослідження в галузі прикладної й математичної лінгвістики, відкривається відповідна кафедра, що стає осередком, довкола якого організується наукова робота

В. Д. Ужченко

В. В. Акуленко

А. П. Яреценко

не тільки філологів, але й спеціалістів технічних, соціологічних, гуманітарних наук, які запроваджують у свої дослідження методи математичної лінгвістики. Протягом двох років професор В. В. Акуленко працював на Кубі, де брав активну участь в організації Інституту російської мови, що став важливим опорним центром для розвитку в країні філологічної науки взагалі. У цьому напрямку на той час також працював доктор філологічних наук, професор ХДУ Леонід Феоктистович Тарасов, якому належить одна з найцитованіших свого часу праць — «Поэтическая речь: (Типологический аспект)» (1976), яка справила помітний вплив на подальше вивчення поставленої вченим проблеми.

В українській лінгвістиці кінця XIX — початку XX ст.ст. особливо посилюється увага до питань етнолінгвістики у взаємодії з культурологією — властивість, що для Харківської філологічної школи характерна від початку XIX ст. (у цьому плані в Харкові працював ряд дослідників: згадаймо хоча б видатного дослідника Слобожанщини М. Ф. Сумцова). У другій половині XX ст. цими питаннями переймається кандидат філологічних наук, професор *Артур Петрович Яреценко* (1930 р. нар.) (професор кафедри управління якістю освіти КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»), якому належить низка праць із лінгвокраїнознавства, етнолінгвістики, культурології та інших суміжних наук, а також з історії української мови (виникнення дієслівних форм імператива в українській мові),

діалектології, топоніміки Слобожанщини (переважно Харківщини). Коло зацікавлень ученого виразно ріднить його праці з роботами харківських філологів XIX ст. і продовжує в сучасній лінгвістиці ті традиції, що були закладені Із. І. Срезневським, М. Ф. Сумцовим та О. О. Потебнею.

У 70-ті рр. XX ст. майже одночасно виходять три ґрунтовні наукові розвідки, що започаткували відповідні лінгвістичні традиції: праці зі структурно-семантичного синтаксису (С. І. Дорошенко про безсполучникові складні речення української мови й Г. Ф. Калашникова із синтаксису російської мови), із структурно-семантичної й когнітивної лексикології (Л. А. Лисиченко про багатозначність віддієслівних іменників в українській мові), з історії української лексики (О. Г. Муромцева).

Як зазначають науковці, *Лідія Андріївна Лисиченко* (1928 р. нар.) є одним із найбільш цитованих дослідників-філологів Харківської історико-філологічної школи з її традицією енциклопедичності, широкої проєкції мовознавчого знання в пошукові та фактологічні простори гуманітаристики, дослідницького синкретизму, який дозволяє панорамно, глибоко, інтелектуально ємно аналізувати мову, її природу й функції¹.

Л. А. Лисиченко

¹ Шевченко Л. І. Мовна картина світу в інтерпретації професора Л. А. Лисиченко / Л. І. Шевченко // Лінгвістичні дослідження : Зб. наук. праць ім. Г. С. Сковороди. — 2011. — Вип. 31. — С. 217–223.

За науковими працями професора Л. А. Лисиченко можна простежити розвиток української лінгвістичної думки. Уже в студентські роки вона бере активну участь у збиранні діалектних матеріалів на Харківщині для діалектологічного атласу України: після жаху війни, коли було винищено багато людей і культурних цінностей, хотілося зберегти духовні надбання українського народу. Аналогічна робота проводилася й в інших слов'янських (і не тільки) країнах. Робота Л. А. Лисиченко зі збирання діалектних особливостей уже в аспірантурі завершилася кандидатською дисертацією «Особливості говірок східних районів (Куп'янського й Дворічанського) Харківської області» (1955) — однією з небагатьох, присвячених діалектам Харківщини (у 2014 р. ці наукові спостереження узагальнено й систематизовано в монографії «Говірки Східної Слобожанщини: поліаспектний аналіз»).

Пізніше увагу дослідника привертають питання лексичної семантики, що розв'язувалися з залученням методів структурної лінгвістики. Пошуки в цьому напрямку завершилися виходом наукової монографії «Лексикологія української мови. Семантична структура слова» (Х., 1977) і захистом в Інституті мовознавства НАН України 1978 р. докторської дисертації «Семантична структура слова в українській мові».

Питання семантики постійно в полі зору вченого протягом усієї наукової творчості, зокрема у виході праці «Лексико-семантична система української мови» (Х., 1997; 2006), що викликала великий інтерес і має попит серед фахівців, адже містить ряд цікавих наукових спостережень і узагальнень, які дають підґрунтя для дальших досліджень.

Аналіз мовного матеріалу, зокрема мовних світів поета, а також подолання в мовознавстві однобічності структуралізму й звернення до антропоцентризму покликали до життя монографію проф. Л. А. Лисиченко «Лексико-семантичний вимір мовної картини світу» (Х., 2009), де розглядається мовна картина світу не з погляду трансцендентальності, а як складне явище, яке перебуває в тісних зв'язках із всесвітом, із людиною, з її ментальним світом і світом мовних знаків, психічним й інтелектуальним світом. У цьому складному явищі

виявляється структура, що складається з психоментального домовного рівня, логіко-ментального концептуального та власне лінгвального. Кожному рівневі відповідають одиниці: першому — концепт; другому — поняття; третьому — значення. Перспективний аспект для подальших досліджень відкриває теза, що взаємодія рівнів мови є більш складною, ніж від одного рівня до другого. Так, абстрактні поняття й назви, що виникають у взаємодії концептуального й лінгвального рівнів, виробляють уявлення — психоментальний рівень.

Любов до красного письменства, до поетичного слова спонукала Л. А. Лисиченко до вивчення мовного світу поетів, особливо в роботі з молодими вченими. А схильність до встановлення всебічних зв'язків мови письменника, зокрема до зв'язку з психічним складом автора, дала поштовх до нового напрямку. Ця ідея була оприлюднена в ряді розвідок, серед яких найбільш помітними є: «Психологический портрет писателя в его поэтической картине мира», «Мова і психологічний тип поета», «Психологічна детермінованість художнього мовлення». Проблема викликала інтерес у наукових колах, і до поставленого питання дедалі частіше звертаються дослідники мовотворчості письменників.

Людина енциклопедичних знань, що здобувалися з дитинства, проф. Л. А. Лисиченко має широке поле для зіставлення й порівняння мовних явищ із явищами інших наук. У своїх лекціях професор завжди підкреслює, що мовознавство розвивається не ізольовано, а в контексті інших наук і взаємодіє з ними. Цю взаємодію бачить і вона сама. Сьогодні професор Л. А. Лисиченко заглиблена в аналіз досвіду Петербурзької лабораторії генетики, де вивчають засоби орієнтації генома в часі й просторі, їхніх гіпотез про подібність засобів гена до мови, зокрема її синтаксису. Але це ще тільки гіпотеза, хоча й небезпідставна.

Багаторічна наукова праця Л. А. Лисиченко з дослідження української мови з погляду структурно-семантичного розгляду лексичної системи створила умови не тільки для розгляду вченим статичної структури (лексико-семантична система, певне лексико-семантичне явище, мовний світ окремого письменника

чи навіть твору), але й до погляду на мову та мовну картину світу як на явище, що безперервно розвивається: ціла мовна система від давнини до сучасності, певний сегмент мови, мова окремої художньої особистості в її становленні та розвитку.

Справжньою творчою лабораторією, де опробовувалися й творчо розвивалися результати наукових знахідок професора Л. А. Лисиченко, були аспірантура й докторантура. Під керівництвом цього науковця написано й захищено понад тридцять кандидатських дисертацій, вона консулює докторантів, п'ять із яких (К. Ю. Голобородько, О. О. Маленко, Л. М. Пелепейченко, В. П. Сімонок, О. С. Таран) стали зрілими науковцями. І жодна тема не повторюється, постійно відбувається творчий пошук керівника й усіх, хто до нього дотичний.

Із особливою пошаною ставиться Л. А. Лисиченко до рідного краю й до його видатних діячів. Це виявилось й у її роботі з редагування двох колективних монографій — «Рідний край» та «Харків — моя мала батьківщина» (до яких і сама написала чимало сторінок), і в увазі до постаті О. О. Потебні й представників Харківської філологічної школи. Не обійшла увагою дослідниця й харківських письменників (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, М. І. Костомаров, М. М. Петренко, М. В. Семенко, В. Л. Поліщук), які не тільки пропагували українське слово, але й виховували українського читача, прищеплюючи йому смак до української літератури, відстоюючи місце української мови й літератури у світовому літературному просторі.

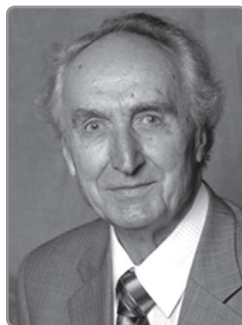
Ідеї Л. А. Лисиченко знаходять подальше втілення й логічний розвиток у науковій діяльності широкого кола українських мовознавців.

Вихованець Харківського державного педагогічного університету, відомий мовознавець *Сергій Іванович Дорошенко* (1924 р. нар.) пройшов великий шлях від сільського школяра до студента, а пізніше — усі сходинки викладацького життя (учитель, викладач, старший викладач, доцент, професор) та наукової ієрархії (кандидат філологічних наук, доктор філологічних наук, Заслужений діяч науки й техніки). Вихованець Харківського державного педагогічного університету, С. І. Дорошенко з 1967 р. працює в рідному вузі, продовжуючи

навчальні й наукові традиції одного з найстаріших педагогічних навчальних закладів України.

Як і в кожного викладача вищої педагогічної школи, у С. І. Дорошенка є два крила, на яких тримається його науково-педагогічна діяльність. Одне з них науково-методичного, друге — науково-теоретичного спрямування.

Праця в школі вчителем дала йому можливість не тільки відчувати радість результативної навчальної та виховної роботи з учнями, але й зрозуміти, що методи й прийоми, які застосовуються у викладанні шкільних навчальних дисциплін, не завжди ефективно діють. Є потреба в пошуках нових підходів до навчання школярів української мови. Цей науково-методичний напрямок було започатковано під час роботи в Сумському педінституті опублікуванням брошури на тему, актуальність якої визначила потреба в допомозі словесникам Сумщини, — «Боротьба за грамотність і культуру мови учнів в умовах діалектного оточення в школах Сумської області» (1956). На час її написання молодий учений уже захистив кандидатську дисертацію, предметом якої стали говірки Путивльського і Буринського районів Сумської області і яка лягла в основу наукової монографії, що вийшла друком у 2014 р.¹ Дослідження

С. І. Дорошенко

¹ Дорошенко С. І. Українські говірки Путивльського і Буринського районів Сумської області ; Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. — Х. : видавець Іванченко І. С., 2014. — 228, [4] с.

говорів цього регіону передбачало обстеження й інших говірок Сумщини. Знання їх особливостей дозволило авторів брошури давати вчителям української мови шкіл Сумської області обґрунтовані поради. Це й визначило практичну цінність пропонувананих у роботі рекомендацій.

Разом із цим у брошурі була сформульована думка, до якої в подальшому її авторів не один раз доводилось повертатися. Вона зводилась до методичного застереження: перш ніж учити дітей грамотно писати, необхідно навчити їх правильно вимовляти звуки й слова відповідно до прийнятої норми. Вимога ця знайшла втілення в настановах і рекомендаціях, представлених у брошурі «Викладання фонетики української мови в школах з російською мовою навчання» (1959). У ній наголошено: щонайперше необхідно звертати увагу на вироблення в молодших школярів артикуляційної бази української літературної мови. Ця ідея С. І. Дорошенка значно пізніше була успішно втілена в шкільну практику його аспіранткою Р. І. Черновол-Ткаченко, яка захистила кандидатську дисертацію, присвячену навчанню російськомовних першокласників української мови як першої. Розроблена нею навчальна програма з української мови для трирічної школи з українською мовою викладання передбачає освоєння російськомовними учнями орфоепічних норм української мови з першого ж уроку вивчення української мови. Назване дисертаційне дослідження виконувалось у час, коли С. І. Дорошенко керував кафедрою методики викладання дисциплін у початкових класах. У ці роки під його керівництвом була написана й захищена кандидатська дисертація С. П. Олійник «Осміслене письмо за зразком як засіб формування правописних навичок у першокласників».

Працюючи на педагогічному факультеті як керівник кафедри методики викладання філологічних дисциплін у початкових класах, С. І. Дорошенко не стояв осторонь розв'язання важливих проблем підготовки майбутніх класоводів як у системі педагогічних училищ, так і в структурі педагогічних інститутів. У 80–90-х рр. ХХ ст. навчання учнів педучилищ української мови й методики її викладання, а та-

кож проведення державного екзамену з цих предметів здійснювалося за програмами, розробленими С. І. Дорошенком. Крім цього, ним написано розділ «Методика читання» в колективно підготовленому навчальному посібнику «Методика викладання української мови» для учнів педучилищ і студентів педінститутів зі спеціальності «викладання у початкових класах».

Перу вченого належить посібник «Основи культури й техніки усного мовлення», виданий 1997 р. й адресований студентам педагогічних факультетів. Помітний внесок С. І. Дорошенка та в підготовку майбутніх учителів-словесників. Прагнення допомогти студентам філологічних факультетів в оволодінні мовознавчими курсами виявилось в тому, що вчений став автором ряду навчальних посібників, за якими до цього часу майбутні філологи освоюють лінгвістичну теорію. Коли в навчальних планах філологічних факультетів педагогічних інститутів з'явився навчальний предмет «Стилістика української мови», С. І. Дорошенко відгукнувся «Практикумом з курсу стилістики української мови» для студентів заочної форми навчання з спеціальності «українська мова та література» (1967).

Цим посібником захоплення науковця стилістикою не обмежалося. Він склав програму до вузівського курсу стилістики української мови, відгукнувся рецензіями на публікації, присвячені стилістиці української мови, зокрема на книгу А. П. Коваль «Практична стилістика української мови» й на академічний том «Сучасна українська літературна мова: Стилістика», а також видав книгу для учнів «Прагматична стилістика української мови» (1985).

1974 р. першокурсники відділень української мови та літератури університетів і педагогічних інститутів одержали змогу знайомитись з проблемами загального мовознавства за посібником «Вступ до мовознавства», написаним у співавторстві з П. С. Дудиком. Потребу в такому виданні викладачі вузів відчували кілька десятків років — із часу опублікування в 1947 р. книги академіка М. Я. Калиновича «Вступ до мовознавства», яка давно стала бібліографічною рідкістю. «Вступ

О. Г. Муromцева

до мовознавства» проф. С. І. Дорошенка й викладачі, і студенти цінують за зрозумілість викладу, що дає можливість першокурсникам після шкільної програми переключитись на розуміння абстрактної лексики, уперше почутих понять і явищ.

Однак робота над навчально-методичною проблематикою — лише одна сторона наукової творчості вченого. Друге крило його науково-педагогічної діяльності становлять наукові зацікавленості. Вони пов'язані передусім із вивченням безсполучникових складних речень у сучасній українській мові. Цьому типу складних речень присвячена докторська дисертація, монографія й десятки статей. Теоретична вагомість опублікованої 1980 р. книги «Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові» не тільки в тому, що названі речення вперше в україністиці, та й у російському мовознавстві були піддані монографічному вивченню, але й у тому, що в ній висловлені аргументовані докази їх граматичності, що суттєво для їх розуміння як не залежних від сполучникових складних структур (традиційний погляд: безсполучникові складні речення — це ті ж сполучникові, тільки без сполучників) і для усвідомлення їх реченнєвого, не текстового характеру.

Поряд із цим С. І. Дорошенко виявляє серйозний інтерес до окремих проблем фонетики української мови (оглушення дзвінких у кінці слова як орфоепічна норма української мови, необґрунтованість використання терміна «напів-

пом'якшені приголосні» у шкільній програмі, звуки чи фонемми вивчають учні й т. ін.), а також бачить необхідність продовжувати розпочатий його учнями аналіз функціонування безсполучникових складних речень в усіх стилях і підстилях української мови.

До кола названих проблем певною мірою дотичні праці професора *Ольги Георгіївни Муромцевої* (1938–2008), випускниці філологічного факультету Харківського державного університету імені О. М. Горького та аспірантури Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР, присвячені характеристиці мовних особливостей творів українських письменників останньої третини (точніше 70–80-х рр.) XIX ст. (монографія «Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX — першій половині XX ст.ст.» (1985), у якій ґрунтовно розглянуто процеси розвитку лексичного складу української літературної мови й простежено внесок видатних представників українського слова в збагачення української літературної лексики).

Аналіз діяльності вчених Харківської філологічної школи в повоєнні час доводить, що зусиллями викладачів і науковців О. М. Фінкеля, М. М. Баженова, В. П. Бесєдіної-Невзорової, Ф. П. Медведєва, О. Я. Петренка та інших харківських лінгвістів і педагогів було підготовлене нове покоління мовознавців, яке успішно продовжило традиції Харківської лінгвістичної школи. У Харківському університеті й Харківському педагогічному університеті сформувалися наукові колективи, які нарівні з традиційними напрямками дослідження в галузі сучасної української та російської мов, історії мов та діалектології почали розвивати нові напрямки, використовуючи здобутки передової наукової думки. Із діяльністю вже цих учених пов'язані роботи наступного покоління харківських лінгвістів, зокрема в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди.

Нові обрії (кінець 70-х рр. XX ст. — початок XXI ст.)

Лінгвістика в Харкові, як було відзначено, виникла й розвивалася у взаємодії зі світовим мовознавством і відповідала на виклики кожного нового етапу цієї науки. Поруч із новими науковими проблемами, поставленими в щойно названих працях, досліджуються й питання, що розроблялися на попередньому етапі, але з застосуванням новітніх методик і з залученням нових аспектів дослідження. Серед таких слід назвати дослідження, що раніше проводилися як мовностилістичний аналіз мови художніх творів. Інтерес до цього аспекту дослідження мови виник іще на початку XX ст. (у вітчизняній лінгвістиці — праці О. О. Потебні «Из записок по русской грамматике» та «Из записок по теории словесности», у Європі — загальнотеоретичні праці Карла Фослера, що привертала увагу до проблеми індивідуальної мови як творчості (зокрема стаття «Мова як творчість і як розвиток»), але особливо посилювався всередині минулого століття й викликав у 60-х рр. наукову дискусію з питань стилістики на сторінках журналу «Вопросы языкознания», дискусію, що визначила основні поняття й терміни стилістики, як буває в подібних ситуаціях. Найвідомішим теоретиком із питань стилістики в радянському мовознавстві був академік АН СРСР, доктор філологічних наук, іноземний член багатьох зарубіжних академій В. В. Виноградов («О языке художественной литературы» (1959), «Проблема авторства и теория стилей» (1961), «Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика» (1963) та ін.).

Ця дискусія активізувала дослідження мови майстрів слова вже не тільки на лексичному та граматичному, але й на лінгвофункціональному й лінгвоестетичному рівнях. З'являються праці, присвячені стилістичним особливостям мови окремих письменників та окремих творів, особливо Наддніпрянщини та Слобожанщини, яку ще Іван Франко вважав зразковою. Однак не цуралися харківські лінгвісти й надбань письменників південно-західного й північного регіонів, що сприяло виробленню єдиної для України традиції.

Розпочавшись окремими статтями й кандидатськими дисертаціями, присвяченими лексико-семантичному й фразеологічному аналізу окремих творів, стилістичні дослідження ускладнюються й поглиблюються до аналізу цілого художнього тексту як системи, граматичної стилістики тощо. У Харкові дослідження в цьому напрямку з україністики пов'язані передусім із працями проф. Володимира Семеновича Калашника, з русистики — професорів Анатолія Тихоновича Гулака й Івана Івановича Степанченка.

Володимирові Семеновичу Калашнику (1936 р. нар.), докторові філологічних наук, професорові, завідувачу кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (1986–2015 рр.), академіку АН вищої школи України, члену Національної правописної комісії, належить докторська дисертація з лінгвопоетики української поезії, присвячена дослідженню функціонування фразеології в українському поетичному мовленні ХХ ст., поєднує зацікавлення науковця в поезиці й фразеології.

У колі наукових інтересів професора В. С. Калашника — питання теорії та практики перекладу, лексикології, фразеології, лінгвопоетики, соціолінгвістики, термінології, фоностилістики й культури мови. Цим проблемам присвячено численні наукові розвідки (бібліографія вченого налічує близько 200 позицій). Серед робіт, які мають вплив на розвиток

В. С. Калашник

лінгвістичної науки та методики вивчення української мови сьогодні, слід відзначити монографію «Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду: семантико-типологічний аспект» (1985), навчальний посібник «Особливості слововживання в поетичній мові» (1985), підручник «Фразеологія сучасної української мови» (1977, у співавторстві з Л. Г. Авксентьевим, В. Д. Ужченко), «Самоучитель украинского языка» (1989, 1990, 1993, у співавторстві з Ю. А. Ісіченком, А. О. Свашенко). Плідною є праця науковця в галузі кодифікації української мови: «Українсько-російський словник наголосів» (1997, у співавторстві з Л. Г. Савченко), «Словник фразеологічних антонімів української мови» (2001, 2004, 2006; у співавторстві з Ж. В. Колоїз), «Українсько-російські синтаксичні паралелі: Труднощі перекладу» (2003, у співавторстві з Ж. В. Колоїз) та ін.

Володимир Семенович Калашник очолює кафедру української мови ХНУ імені В. Н. Каразіна понад двадцять років на межі тисячоліть. Інтереси його та його учнів знаходяться в галузі історії української літературної мови, зокрема стилістики поетичного мовлення, фразеології, термінології. Із новою хвилею впровадження української мови в державне мовлення В. С. Калашник разом із учнями проводить роботу зі створення умов для цього процесу, організує публікацію кількох словників, посібника для самостійного вивчення української мови. Проблемам, що вивчає професор В. С. Калашник, присвячені теми наукових досліджень вихованих ним аспірантів і докторантів.

У діяльності вченого чітко виявляється давня традиція харківських лінгвістів — поєднання глибоких наукових досліджень і поетичної творчості: В. С. Калашник є автором кількох поетичних збірок, що відзначаються тонким ліризмом і глибокими філософськими роздумами над проблемами життя й творчості.

З ініціативи кафедри, керованої В. С. Калашником, традиційними в ХНУ імені В. Н. Каразіна стали наукові конференції та тематичні читання, присвячені видатним представникам харківської філологічної школи, які свого часу працювали в університеті: О. О. Потебні, М. Ф. Наконечному, Ю. В. Шевельову, Ф. П. Медведєву, Л. Г. Венєвцевій.

Доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови ХНПУ імені Г. С. Сковороди *Анатолій Тихонович Гулак* захистив дисертації (кандидатську та докторську), у яких здійснено глибокий лінгвоестетичний аналіз мовного світу творів Л. М. Толстого «Севастопольские рассказы» та «Война и мир». Лінгвоестетичні погляди цього вченого співзвучні поглядам названого раніше В. С. Калашника. Серед головних аспектів наукових досліджень А. Т. Гулака можемо виділити: установлення специфіки стилістичної організації творів різних літературних жанрів на різних етапах історії російської літератури; установлення індивідуально-неповторної структури словесних форм у їхній естетичній організованості та осягнення через аналіз цих форм емоційно-семантичного потенціалу літературних творів.

Роботи проф. А. Т. Гулака є прикладом органічного поєднання мовного й літературного аспектів вивчення твору, що було і є однією з традицій харківської філологічної школи. Продовження цих традицій виявляється й у поетичній творчості вченого, який у поезії виявляється ліриком і філософом і поезія якого присвячена складним проблемам сучасності.

Помітне місце належить проф. А. Т. Гулакові в розвитку полоністики в Харкові, що була започаткована ще в першій половині XIX ст. П. П. Гулаком-Артемівським.

А. Т. Гулак

І. І. Степанченко

Випускник Харківського державного університету імені О. М. Горького, нині доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри російської мови ХНПУ імені Г. С. Сковороди *Іван Іванович Степанченко* наукову підготовку проходив у Москві в Університеті дружби народів. Тому стилістика його наукової мови можливо й відрізняється від інших харківських лінгвістів, але цілком вкладається в традиції Харківської філологічної школи.

У діяльності І. І. Степанченка поєднуються новітні методи наукових досліджень художнього тексту з актуальними проблемами викладання російської мови. Йому належить праця, присвячена мовному аналізу поезії Сергія Єсеніна, докторська дисертація «Лексика лирики С. Есеніна (функціонально-типологічний аналіз)». Роботи І. І. Степанченка та його учнів присвячені парадигматичному аналізу лексики мови поетичних текстів у межах функціонального лінгвістичного підходу, уточненню параметрів такого аналізу та розвитку функціональної теорії. Функціоналізм учений розглядає як одне з відгалужень антропоцентричного підходу до аналізу тексту, який у той же час є альтернативним підходом по відношенню як до структуралізму, так і до сучасної когнітивної лінгвістики.

І. І. Степанченко та його послідовники спираються у своїх дослідженнях на методологічні основи, що йдуть ще від ідей В. фон Гумбольдта й О. О. Потебні.

Зміст тексту розглядається не як закодоване в його матерії засобами мови, а як певна мисленнєва діяльність, що генерується реципієнтом під час сприймання форми тексту. У структурі змісту тексту дослідники виділяють тісно пов'язані між собою мовний рівень (рівень вербальних образів та правил оперування ними в межах мовної системи) та образно-поняттєвий рівень (рівень «предметних» образів та правил оперування ними). У процесі рецепції тексту читач переходить від мовної синтагматики (лінійної послідовності вербальних образів) до одиниць образно-поняттєвого рівня, на якому слова, що є вербальними визначеннями понять та генераторами «предметних» образів, об'єднуються в ряди — парадигми. Таким чином, парадигматичний аналіз певною мірою є аналогом процесу сприймання художнього тексту¹.

І. І. Степанченко продовжує започатковану в Харкові ще на початку XIX ст. традицію вивчення мов Далекого Сходу. Протягом ряду років він викладав російську мову в університетах Китаю, сприяв організації вивчення китайської мови в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди.

Науковці Харківської лінгвістичної школи завжди підтримували відкритість харківської лінгвістики світові. Про те свідчить, зокрема, те, що цілий ряд із них працювали певний час за кордоном: професори Ф. П. Медведєв та А. Т. Гулак — у польських містах Варшаві й Ольштині відповідно, професор І. І. Степанченко — у Чарджоуському університеті Китайської народної республіки, професори В. С. Калашник і Л. Г. Боярова — у Франції. Тісні зв'язки тривалий час підтримувалися з Магдебурзькою вищою педагогічною школою НДР. Доцент А. І. Даниленко працює в університеті «Пейс» у м. Нью-Йорку, США. Традиційні міцні зв'язки пов'язують представників Харківської філологічної школи з відповідними школами Російської Федерації.

¹ Степанченко І. І. Функционализм как альтернативная лингвистическая парадигма (на материале художественных текстов) : Монография / И. И. Степанченко. — К. : «Українське видавництво», 2014. — 200 с.

Незважаючи на багатоманітність сучасних наукових підходів до лінгвістичних досліджень, властивих і сучасним харківським школам, у них спостерігається наступність і зв'язки з іншими підходами. Із останньої третини ХХ ст. в лінгвістиці відбуваються бурхливі процеси виникнення нових предметів і методів, нових аспектів мовознавчих досліджень, що творчо відбивається й у загальнонауковій діяльності харківських мовознавців, яким належить значне місце в постановці й вивченні ряду аспектів мови, і в розвитку лінгвістичних традицій наукової школи.

Ідеї когнітивної лінгвістики, закорінені ще в античному логіцизмі, антропоцентризму — такого ж давнього, але особливо продуктивного в ХІХ ст., актуалізація методів психологізму — усе це знаходимо в працях харківських лінгвістів старшої генерації й особливо їхніх учнів (і в роботах із лінгвістики тексту, особливо в естетично-стилістичних дослідженнях, і в працях граматичних). Так, логіцизм ранньої компаративістики, взаємодіючи з іншими підходами, своєрідно трансформувався в певні пошуки сучасної когнітивістики; психологічні принципи розвинулися в чітке уявлення про мову як картину світу з її ієрархією рівнів і одиниць, а також у звернення до питання про зв'язок мовлення і психічних особливостей її носія — автора; соціологічні дослідження вилилися у вивчення етнолінгвістики й культурології і т. ін. Таким чином, Харківська лінгвістична традиція є підвалиною для подальших лінгвістичних пошуків.

Дослідження в структурно-семантичному аспекті викладено в працях професора кафедри журналістики ХНУ імені В. Н. Каразіна *Світлани Володимирівни Ломакович*, випускниці філологічного факультету ХДПІ імені Г. С. Сковороди, яка тривалий час завідувала кафедрою українознавства в ньому, та її учнів із синтаксису.

Антропоцентричні аспекти й структура мовної картини світу й окремих її конститuentів, що виявляється й у зацікавленні питаннями залежності художнього мовлення письменника від його психічного складу, розробляються в працях проф. Л. А. Лисиченко та її учнів і послідовників.

У 80–90 рр. ХХ ст. набув актуальності аспект контрактивних досліджень української мови, зокрема вивчення ключових лексико-семантичних явищ у споріднених і неспоріднених мовах, що відбилося в проблематиці багатьох дисертаційних розвідок із мовознавства. У кандидатській дисертації *Валентини Петрівни Сімонок* «Семантичні зв'язки французьких найменувань осіб в українській мові» (1991) було представлено наукову методологію вивчення іномовних запозичень у лексико-семантичній системі української мови, з'ясовано й описано різнорівневі семантичні (полісемія, синонімія, антонімія) зв'язки в значеннєвій системі французьких лексем — найменувань осіб, запозичених українською мовою.

Наукового узагальнення й систематизації ця проблематика набула в подальших дослідженнях *В. П. Сімонок*, що вилились у докторську дисертацію «Лексико-семантична рецепція іномовної лексики в українській мовній картині світу» (2002), яка була успішно захищена в спеціалізованій ученій раді ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Із 1993 р. Валентина Петрівна завідує кафедрою іноземних мов № 1 в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого.

Помітним є внесок харківських науковців у визначення наприкінці 80-х — на початку 90-х років сутності філософії мови й окреслення її проблем із погляду науки про мову, а також в об'єднання лінгвістичних, філософських і лінгвофілософських

С. В. Ломакович

В. П. Сімонок

К. Ю. Голобородько

О. О. Маленко

ідей у різні періоди розвитку науки. Так, у середині 90-х рр. ХХ ст. у працях учених харківської школи філософії мови були представлені дослідження зв'язків мови з мисленням, культурою, політикою (Д. І. Руденко, В. В. Прокопенко, Ю. І. Сватко). Історіографічний напрям сучасної української філософії мови найповніше втілюється в працях харків'янина С. В. Вакуленка.

Понад 200 років минуло після виходу в світ праць із російської словесності та загального мовознавства перших професорів Харківського університету — І. С. Рижського, І. Ф. Тимківського, І. Орнатовського, яких добрим словом згадують і наші сучасники. А традиції комплексного підходу до філологічних явищ, закладені ними й першими професорами — випускниками університету, розвиваються в наші дні. Триває безперервна й при цьому постійно оновлювана традиція дослідження поетичного та взагалі художнього мовлення поряд із традиційними сучасними методами аналізу — антропоцентричного як загальнометодологічного в різних виявах — когнітивному, текстоцентричному, функціонально-естетичному. Гармонійне й логічне поєднання цих принципів присутнє й у працях нинішніх лінгвістів Харківського національного університету (А. М. Нелюба «Експліцитна й імпліцитна економія в словотвірній номінації української мови»; М. І. Філон, дослідник динаміки семантики епітетних структур в українській ліриці

*Зліва направо: д. ф. н., проф. Л. А. Лисиченко, д. ф. н., проф., член-кор.
НАН України С. Я. Єрмоленко, д. ф. н., проф. Л. І. Шевченко*

1900–1930-х років, та ін.) і Харківського національного педагогічного університету (проф. К. Ю. Голобородько, дослідник концептосфери поетичного світу Олександра Олеся з застосуванням методів когнітивістики; проф. О. О. Маленко, у колі наукових інтересів якої центральне місце посідає вивчення функціонально-стилістичних особливостей української поетичної мовотворчості в параметрах естетичних практик ХІХ–ХХ ст.ст. і початку ХХІ ст. в аспекті виявлення й опису цінностей буття, закладених і зреалізованих у кожній з естетичних програм у їхній динаміці; доц. О. О. Скоробогатова, дослідниця поетичного потенціалу російської граматики, зокрема морфологічних категорій та лексико-граматичних розрядів імені; перспективне дослідження О. С. Таран, присвячене проблемам жаргонної лексики української мови в структурно-семантичному та прагматичному аспектах).

У 70-ті рр. ХХ ст. кафедра української мови ХНПУ імені Г. С. Сковороди встановлює наукові зв'язки з Інститутом мовознавства АН УРСР, зокрема з відділом стилістики та куль-

тури мови, які почалися із запрошення для консультацій завідувача цього відділу доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Світлани Яківни Ермоленко. Із того часу посилюються контакти через конференції, апробації дисертацій, опонування, рецензування тощо. Від Інституту прокинуто місточок до Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Л. І. Мацько), до Київського національного університету імені Т. Шевченка (А. К. Мойсеєнко, Л. І. Шевченко), а далі — з іншими містами й університетами.

Із відкриттям у ХНПУ імені Г. С. Сковороди в 70-ті рр. ХХ ст. аспірантури, а в 80-ті рр. — докторантури як основного джерела підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації та із зміцненням контактів та співпраці з Інститутом української мови та Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні АН України, а також іншими науковими центрами харківські лінгвісти продовжили свій поступ у сучасних лінгвістичних дослідженнях. У 90-х рр. ХХ ст. на факультеті української мови та літератури було відкрито спеціалізовану вчену раду з захисту докторських дисертацій з української, російської мов і російської літератури (у Харківському державному університеті імені О. М. Горького спеціалізована вчена рада з філології була створена одразу після війни). Діють аспірантура й докторантура й на кафедрі української мови ХНУ імені В. Н. Каразіна, помітно збільшивши останнім часом кількість захищених дисертацій.

Сьогодні обидва основних лінгвістичних центри Харкова — Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна та Харківський державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди мають свої фахові наукові видання — збірник наукових праць «Лінгвістичні дослідження», що видається з 1988 р., та «Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія». Крім того, Харківське історико-філологічне товариство продовжує багатолітню традицію випуску свого друкованого органу. У лінгвістичних розвідках, що виходять у них, віддзеркалюється плідність наукової роботи сучасних харківських лінгвістів (аспірантів, докторантів, досвідчених науковців), послідовних у збереженні найкращих традицій Харківської філологічної школи.

ПІСЛЯМОВА

Розгляд питання про лінгвістичні традиції Харківської філологічної школи дає підстави для певних висновків і узагальнень.

Харківська філологічна школа — це наукова традиція, що розвивається протягом двохсот років і має оригінальне обличчя в колі світової філології. Ця школа мала певні культурно-історичні передумови: функціонування Харківського колегіуму, що формував у регіоні інтелектуальне середовище, та наявність морального натхненника — філософа й письменника-просвітителя Г. С. Сковороди, що забезпечило наявність значного прошарку грамотних і освічених людей; піднесення духу національного відродження й зацікавленість у національних пам'ятках, документах, народній творчості; нарешті відкриття в Харкові університету як осередку науки й культури не тільки в регіоні, але й у всій тодішній державі. Тому харківські вчені розглядали філологію як науку, що охоплювала і власне мову, і суміжні з нею фольклор, етнографію, історію, культурологію та ін. Усе це створювало розуміння філології як синкретичної науки на відміну від традиції деяких зарубіжних і вітчизняних лінгвістичних шкіл зосереджувати увагу на проблемах граматики.

Однак найбільш помітними протягом XIX ст. були пошуки в сфері лінгвістики, через що ми й виділяємо для розгляду насамперед лінгвістичну традицію як найбільш тривалу в часі й багатоманітну в сфері методології й методики дослідження.

Визначальними ознаками Харківської філологічної школи від самого початку були відкритість і широка філологічна спрямованість. Відкритість школи полягала в тому, що корпус її професорів поповнювався спеціалістами з інших країн, зокрема Німеччини, і регіонів тодішньої Російської держави, а також у тому, що її представники працювали в інших закладах і привносили її ідеї в інші наукові школи. Так, А. Л. Метлинський і М. І. Костомаров при відкритті 1834 р. Київського університету стали його професорами; Із. І. Срезневський, вступаючи на професорську

посаду в Петербурзькому університеті, виголосив промову, яку ми нині знаємо як «Мысли по истории русского языка» (1849), що сформувалася в нього ще під час роботи в Харкові. Ще більш інтенсивними такі взаємозв'язки стали в другій половині XIX ст.

Філологічна спрямованість Харківської школи полягала в тому, що вже в першій половині XIX ст. молоді філологи Харкова захоплюються питаннями історії української мови та культури й приділяють значну увагу збиранню фольклорних матеріалів. Так, з'явилася «Запорожская старина» Из. I. Срезневського (фольклорно-історична збірка видавалася в 1833–1836 рр. у Харкові за зразком альманаху. Вийшло 6 книг).

Третя особливість Харківської філологічної школи — зацікавленість учених у питаннях слов'янознавства та слов'янських мов (Из. I. Срезневський був першим доктором слов'янознавства в тодішній Російській державі).

Другий період у розвитку Харківської філологічної школи пов'язаний з ім'ям О. О. Потебні, лінгвістичні інтереси якого акумулювали й розвивали здобутки попереднього періоду. Учений, широко обізнаний у тодішніх європейських наукових працях, займається проблемами української філології й культурології та створює оригінальну філософську систему історії мови й теоретичних засад мовознавства. Інколи твердять, що О. О. Потебня як виняткова творча особистість не створив школи своїх учнів, але це не так: у науковця було багато послідовників, які, приїжджаючи з різних міст, працювали поруч із ним, переймалися його ідеями та ставали його послідовниками (Д. М. Овсяніко-Куликовський, О. В. Попов, М. Ф. Сумцов, Б. М. Ляпунов, М. М. Дурново, М. С. Дринов та ін.). Зазначений період позначений принципом психологізму в мовознавстві й був співзвучний із європейськими лінгвістичними ідеями молодогограматизму.

Після утворення Української радянської держави на початку XX ст. й у зв'язку з упровадженням української мови в усі сфери суспільного й наукового життя, освіти лінгвісти Харківської філологічної школи провадять велику роботу з популяризації та створення наукових праць, словників,

підручників і посібників для викладання української мови в середній та вищій школі (ця практична спрямованість є ще одною визначальною рисою Харківської філологічної школи, яка виявлялася вже в XIX ст., коли харківські професори брали активну участь у роботі освітніх закладів — гімназій, жіночої недільної школи Х. Д. Алчевської, релігійних закладів). У цей час при Харківському інституті народної освіти імені О. О. Потебні створюється Харківська науково-дослідна кафедра мовознавства, яка займається розробкою теоретичних питань україністики. Провідними вченими-філологами цього часу в Харкові були Л. А. Булаховський та О. І. Білецький.

Під час війни Харківське філологічне співтовариство зазнало значних втрат (загинули на фронті; емігрували; одразу після війни багато харківських учених працювали в інших регіонах України, у т. ч. в Києві). Однак уже в 70-х рр. XX ст. формується нова генерація філологів-лінгвістів Харкова, з'являються нові постаті та зростають нові наукові школи, які, з одного боку, розвивають традиції попередників, а з іншого — збагачуються новими світовими ідеями.

У сучасному Харківському лінгвістичному середовищі спостерігається кілька напрямків, які часто мають модерні назви (когнітивістика, антропоцентризм, прагматика та ін.), але все-таки пов'язані з двохсотрічними традиціями харківського та європейського мовознавства.

Усе це є виявом ще однієї визначальної риси Харківської філологічної школи — динамічності, що буде забезпечувати дальший поступ харківської філологічної науки й лінгвістичної традиції зокрема. Наявність же нової генерації докторів наук, професорів, реальних (К. Ю. Голобородько, О. О. Маленко, А. М. Нелюба, О. О. Скоробогатова) і потенційних (М. І. Філон), є свідченням того, що лінгвістичні традиції Харківської філологічної школи є невичерпаними й невичерпними.

ДОДАТКИ

В. СРЕЗНЕВСКИЙ

СОБРАНИЕ РУКОПИСЕЙ Г. Ф. КВИТКИ, ПРИНАДЛЕЖАВШЕЕ И. И. СРЕЗНЕВСКОМУ

И. И. Срезневский познакомился с Г. Ф. Квиткой в 1833 году; в одном из писем к матери своей, Елене Иваловне, в Харьков с Днепровских порогов, где он жил на „кондициях“ в имени помещиков Подольских—Варваровке, 3 мая этого года И. И. пишет, что „надобно в Троицу (т. е. 21 мая, когда он должен был приехать в Харьков) познакомиться мне с Григ. Фед. Квиткой“; как видно из другого письма, тоже к Е. И. Срезневской, опять на Варваровку, в котором говорится о Гр. Фед., как о близком знакомом (14 июня), тогда оно и состоялось. Ближайшим поводом к знакомству была статья И. И. Срезневского „Отрывки из записок о старце Григории Сквороде“, которую И. И. написал для альманаха „Утренняя Звезда“ (Москва, 1834) и просмотр которой перед печатью взял на себя Гр. Фед. Квитка, конечно, по просьбе автора еще до личного знакомства. „Эта статья,—пишет И. И. в последствии, датированном „Харьков, 21 мая 1833“,—находясь в портфеле материалов для „Утренней Звезды“, была рассмотрена Г. Ф. К.“. „Ему,—пишет далее И. И.,—я одолжен и за превосходные примечания, которые ныне к ней приложены. Хотя второе из сих примечаний, обличая меня в ошибку, могло послужить к поправлению текста, но, почтя поприще литературное чуждым мелочным расчетам, будучи уверен, что в подобных случаях необходимо более, нежели где, *visit cuique tribuere*, я почел за лучшее просто соснаться в вине своей и, оставя замечание в его собственном виде, ограничиться в свидетельствовании моей достоюльней благодарности замечателю, почтившему статью мою лестным для меня вниманием“. Так началось знакомство между И. И. Срезневским и Г. Ф. Квиткой. Общие интересы, одинаковая любовь к Украине, ее языку, быту и старине, сходные взгляды на литературу, ее цели и задания с течением времени сильно сблизили далеких по летам писателей, связав их обоюдным уважением и любовью.

Их личное знакомство длилось недолго: в сентябре 1839 года И. И. Срезневский, командированный от Харьковского университета, уехал из Харькова в путешествие по славянским землям на целых три года, а с возвращением его в Харьков до смерти Г. Ф. Квитки прошел всего один год. Квитка умер 8 августа 1843 г. Но покрепшая любовь и высокое уважение к Квитке, зародившееся в Срезневском в юные годы, не покидало его во всю его жизнь: и в речи, сказанной над могилой в день его похорон на Колодницгорском кладбище 10 августа 1843 года, и в некрологе, напечатанном в „Москвитяине“ (1843 г. № 8, стр. 501—504), и в стихотворениях ему посвященных, того же времени, и в письме к П. И. Костомарову, написанном в 1878 году для чтения на торжественном обеде в Петербурге в столетнюю годовщину рождения Квитки, и даже в краткой заметке в „Известиях Академии Наук“ 1866 года по поводу книги о нем „Основаиенко“ Г. П. Давилевского,—езде эта любовь и это уважение проходит яркою нитью и звучат неподдельной искренностью.

229

Для И. И. Срезневского Квитка был идеалом и человеком и писателем. Это был человек, превозмоленный любовью к людям, всегда готовый с полной радостью помочь всякому, кто искал у него помощи или поддержки, видящий во всяком прежде всего человека. Мысль о том, что Квитка-писатель—деятель на благо своего народа, целью поставивший себе его развитие, его просвещение,—проходит во всех припоминаниях и заметках И. И. Срезневского. Особо высоко Срезневский ценит в Квитке его заслуги как защитника „народности“: „Глубоко понимал он (приводим слова веролома), как необходимо говорить народу его живым языком... чтобы пробудить в нем охоту читать и учиться, и любовью к книге—душевное сознание... Квитка Основьяненко был и на долго останется первым народным писателем в Украине“.

О том, как смотрел Квитка на Срезневского, подлинных слов Квитки не сохранилось, но письмо его вдовы, написанное через пять дней после похорон мужа, отчетливо свидетельствует, что и со стороны Квитки было такое же теплое чувство к Срезневскому: „О как он не ошибел в вас,—писала Анна Григорьевна,—любя вас от всей души и изъясняя вам то и другое при всяком случае“. Как о человеке—одном из близких к Основьяненку,—говорит об И. И. Срезневском и Г. И. Данилевский, не называя его, впрочем, по имени, но, как видно из некоторых сопоставлений, несомненно относя эти слова к И. И. Срезневскому.

Любопытную черту, указывающую на особую литературную близость между Квиткой и Срезневским, дает случайная отметка последнего в одном из его писем (30 ноября 1833 года) к его большому приятелю и. В. Росковиченку: он пишет в этом письме, что занимается, между прочим, тем, что „исправляет слог в романе Квитки“. Правда, заметка эта не совсем определена, по все же она многозначительна и характерна. Конечно, нельзя думать, что исправления слога были начаты Срезневским по собственному почину или просто для себя; без сомнения, он исправлял слог по желанию автора, очевидно, не удовлетворявшегося своим русским языком, и хотевшего его исправить при помощи русского человека, которому он мог вполне довериться. Есть и другая отметка Срезневского о другой его литературной работе для Квитки—о сочинении им украинской „Думки“ для оперы Гр. Фед. Квитки; так приписал он при тексте этой „Думки“, сохранившейся в одной из его записных книг, в которые тогда он вносил разные заметки, наблюдения и библиографические сведения. Судя по предшествовавшей „Думке“ записи с датой 2 апреля, написанная ее может быть отнесена к самому началу их знакомства. Приписка „для оперы Гр. Фед. Квитки“, когда в то время оперы его еще не были известны в печати, указывает на то, что Квитка при первом знакомстве с И. И. Срезневским уже так сблизился с ним, что находил возможным делиться с ним своим еще не напечатанным произведением. Что касается того, для какой оперы предназначалась эта думка, то, вероятно, это не дошедшая до нас опера „Купало на Ивана“. Дело в том, что из конца „Думки“ видно, что ее должен петь старый казак-запорожец песней старого запорожца Кривоньки, по указанию автора, должно было начаться второе действие его оперы, в отрывке сохранившейся в собрании И. И. Срезневского и не имеющей названия. Это сопоставление дает повод подумать, что, именно, для нее и была написана „Думка“. Указание же в одном из вариантов, что действие происходит накануне Иванова дня, дает право предполагать, что это и есть отрывок одноименной оперы.

Рукопись Г. Ф. Квитки, принадлежащая к собранию И. И. Срезневского, поступала к И. И. вскоре после смерти Квитки от его

вдовы Анны Григорьевны. На это указывает упомянутое письмо ее к И. И. 15 августа 1848 года. В этом письме, как говорилось выше, Анна Григорьевна дает И. И. разрешение располгать всеми сочинениями ее мужа, держать у себя сколько будет нужно и помещать в каком угодно журнале все, что будет найдено И. И. подходящим к печати. В этом же письме Анна Григорьевна говорит, что ее покойный муж „как будто предусмотривал“ в И. И. „сохранителя всех его сочинений и ценителя всех его трудов“. Одна рукопись Квятки, ныне входящая в собрание И. И. Срезневского, была передана ему самим Гр. Фед. и, вероятно, и была написана по просьбе И. И.

Одновременно с рукописями Г. Ф. Квятки И. И. Срезневский получил и некоторые бумаги из его архива, небольшая часть которых осталась у него, другая же использована путем выписок для задуманной им биографии Квятки. Биография, как известно, И. И. Срезневским не была написана; в бумагах его не сохранилось ни черновиков ее ни набросков. Единственным следом этой работы, кроме указанных выписок из писем и еще кратких заметок о „Межуарах Биспатрия Мязкишева“ и „Жизни преосвященного Носафа“, остался лист с рядом вопросов о Квятко, писанный И. И. Срезневским с карандашными, наскоро набросанными ответами его же руки, думаю, со слов Анны Григорьевны. Не знаю, почему И. И. не удалось исполнить свое намерение относительно биографии Квятки и не пришлося напечатать подлинные им его произведения. Рукописи Квятки остались среди бумаг И. И. Срезневского, бережно им хранимые в особой самодельной папке, занимающей такое же почетное место, как рукописи других исключительно высоко им ценимых деятелей—Восточова и Прейса.

Рукописей Г. Ф. Квятки в собрании И. И. Срезневского сохранилось двадцать шесть; в них находится двадцать восемь его оригинальных произведений и три перевода. Частью это подлинники некоторых напечатанных его вещей, большей же частью неизвестные в печати произведения. По времени, насколько об этом можно судить по бумаге и почерку, они очень разнообразны: есть рукописи, относящиеся к молодости Квятки, есть и такие, которые написаны в последний год его жизни. Из числа двенадцати восьми указаний произведений—русских двадцать и восемь украинских.

Всю совокупность этих произведений можно подразделить на четыре отдела: 1) стихотворения, 2) драматические пьесы, 3) повести и рассказы и 4) переводы.

1. ВАСНИ, СТИХОТВОРЕНИЯ, ПЬЕСЫ

Произведения этого отдела по времени относятся к двум первым десятилетиям XIX в. Десять стихотворений писаны по-русски, одно—по-украински.

1. „Басня лев и зверя“

Нач.: „Внутри некоего леса жили
Медведи, волки и сурки...“

Р^о, 1 л. Бумага голубая, грубая, с филигранью. Буквы М А Ф Ч, вероятно, первого десятилетия XIX в. К раннему времени жизни автора рукопись следует отнести и на основании почерка. Поправок нет. В басне изображается впечатление зверей от смерти льва.

Не знают, мертв ли он, или спит
Покажут смотреть его со страхом..

Басня эта представляет интерес тем, что в ней, повидимому, следует искать отражение событий 1801 года, и в льве, о котором

никто не хочет сказать ничего хорошего, видит императора Павла, а в „скамене любви“, являющем „кроткость буха“, — его преемника.

2. „Басня о уроке и лягушки“

Нач.: „В одной из рощ тенистых
Водились зверки...“

№, 2 л. Голубая бумага, с водяным знаком года: 1812.
В тексте несколько поправок и переделок.

3. „Мой разговор с Ванькою в день моего рождения“

Нач.: „Имею честь, судари! поздравить“.—
— Здоров, дворецкий! — С чем? — „С годком“...

№, 1 л. Голубая бумага, с водяным знаком года, последняя цифра которого неясна: 1813 (?).

В конце стихотворения приписано: „Припошеи прекрасному полу“. В рукописи есть поправки и переделки; в конце ниже текста вставка; заглавие приписано позже.

Тема пьесы, обычная для стихотворений Квитки того времени, — ничтожность, легковесность современной поэту провинциальной девушки.

4. Стихотворение без заглавия

Нач.: „Шабам, Амур! — и, женщины, прощайте!
Я стар уж, дряхл и сед...“

№, 1 л. Синяя бумага с водяным знаком года: 1814.
Беловой список без поправок.

5—8. Четыре стихотворения без заглавия

№, 2 л. Бумага серая с водяным знаком года: 1815. В тексте стихотворений переделки и вставки.

л. 1. Нач.: „От чего так солнышко светлее?
От чего так мил мне белый свет?..“

л. 1. Нач.: „Любим я милою прелестной!
Любим я сердцем и душой...“

л. 1 об. Нач.: „В короткое разлуки время
Я горько слезы лил...“

л. 2 об. Нач.: „Буря жестока
В поле ревет...“

9. Стихотворение „На день моего рождения“

Нач.: „Ударил час! — и мне уж скорок лет.
Прощай, прощай, весь белый свет...“

№, 2 л. Голубая бумага, с водяным знаком года: 1816. Под заглавием приписано: „Серпухов 18-го ввечеру“. Заглавие и эти слова приписаны, по видимому, позже. Черновик.

Напечатано с подписью „-а“, под загл. „Мысли в день рождения“ в „Украинском Вестнике“ 1818 г. (март, стр. 322—327); в рукописи ряд вариантов.

Мысль стихотворения приблизительно та же, что в разговоре с Ванькою (см. № 3).

... Зачем же я жениться не стараюсь?
Ей богу шестьдесят сем раз влюблялся,
А все удачи нет.
Прострашен женский свет.

10. Стихотворения без заглавия

Нач.: „Ну! вот и мой Альбом.
Ах скальтеся, хочь строчку напишите...“

№, 1 л. Бумага серая, без водяного годового знака, фалитрагические буквы Р. Ф. I. Р., вероятно, конца 1810-х гг. В тексте несколько поправок; вероятно, черновик.

Стихотворение биографического значения—комическое изображение ожидания признания в любви со стороны представительниц прекрасного пола.

1. Песня „Грицю, Грицю до роботы“...

4^о, 1 л. Голубая бумага, с водяным годовым знаком, вероятно, 1814 г. (видна последняя буква). Поправок в тексте нет. В песне 10 строк по 4 строки каждая.

Песня напечатана по настоящему списку в „Киевской Старине“ 1894 г. № 2, стр. 826—827.

Весьма вероятно, что песня эта целиком принадлежит Квитке; можно думать, что первая часть ее представляет собою просто запись народной песни, Квиткою же написана вторая часть, в которой есть несколько автобиографических намеков (см. вводящую заметку в указ. издании).

Первая часть песни издавна заносится в сборники народных песен. Можно думать, что эта песня—первое по времени произведение Квитки на украинском языке.

II. ДРАМАТИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

В этом отделе находятся два русских и три украинские вещи. Все они относятся к 1830 г.

1. „Ясновидящая“. Комедия в четырех действиях.

4^о, 67 л. Бумага с водяным знаком года: 1829. Рукопись около 1830 г. Ниже заглавия рукою неизвестного приписано: „Посланная г-ну Кони, цензора не присутствия“. В рукописи есть поправки—тщательно замазанные или стертые строки. Настоящий экземпляр не тот, который был у цензора. Против печатания, вероятно, выставлялось то обстоятельство, что одно из главных действующих лиц пьесы—проходимка Маргарита, искательница легкой наживы у легкомысленных помещиков, изображена в виде наружно-благочестивой девушки, ходящей в полумонашеской одежде и принимаемой всеми за носительницу благодати. Вероятно, об этом произведении под заглавием „Стравица“ упоминается в письмах Г. Ф. Квитки к О. Т. Аксакову 8 июня и 15 сентября 1830 г. в последнем письме стравица названа Маргаритой. О запрещении печатать „Ясновидящую“ говорится в письме к Г. Ф. Квитке Ф. Кони 26 марта 1841 года (пользуюсь выписками И. И. Срезневского из писем, сохранившихся при бумагах Г. Ф. Квитки).

2. Сваганье. Малороссийская комедия в трех действиях. Сочинение автора комедии: „Шельменко“.

4^о, 32 л. Бумага серая, с водяным знаком года: 1831. Рукопись 1830-х гг. Цензурный экземпляр. Над заглавием карандашом приписано: „Представлено отъ Колл. Асс. Григория Федоровича Квитки, жителяствующаго въ Губ. городе Харькове“. Ниже заглавия: № 159. Одобряется къ представлению. Сиб. 29 июля 1836 года. Цензор Евстафий Ольдеконъ“. По листам та же скрепа.

Сравнительно с известным в печати текстом (первое издание разрешено к печати в мае 1835 года), в пьесе исключены песни действующих лиц и, главным образом, в зависимости от этого, несколько переработан и текст; песни оставлены только хору девок, при чем

для него даны и некоторые прибавления против печатного текста, а именно в последней сцене пьесы.

Здесь находятся, кроме других песен, имеющих в известном тексте опере, еще три:

- 1) Дежь бузь Олекойко, дежь була Уляйна?
Олекой бузь вь бетелька. Уляйна у свого.
Теперь же вои у водий свитловць.
Ой пьеть же вои велено выно:
Ть илать же вои бизки калачи
У мелу умокають, маком посылають.
- 2) Та вь недиленьку рано, чогось тоє море грало;
Та Улянка та на потопала, кь соби Олекойка бажала;
А Олекойко та на бережочку, е чорвичокъ и веселечко:
Не погнай, коє сердечко!
- 3) Та—ты думавько, наша Улянка!
Дамить рожевку,
Степите дороженьку,
Щоб кватко ступати.
Давчатом тьпелати
Эь сьривнамы, вь пьмбаламы
Эь хорошыны бограмы.

Пьеса кончается танцами. На вопрос Скорика, какую пляску будут танцевать девки: „французскую, алы турецкую, алы немецкую, алы россияскую“, девки отвечают: „ни, дялюшка, мы паськой петанцемо“. „Ну паськой, так паськой“, отвечает Скорик: „одь паськой душа радуецца-то!“ „Водевиль“, которым кончается опера, в пьесе отсутствует.

К тексту этой оперы ближайшее отношение имеют два отдельных листа с песнями и куплетами, входящими в оперу:

1) Чернивая рукопись, 1880-х годов.

№, 1 л. Бумага синяя, с водяным знаком года: 1824.

В рукописи след. песни: 1) „Спать жинка и не чус“, 2) „Чи я жь тоби не говорила...“, 3) „Хусточка моя шовковая...“, 4) „На курочки пирьячко рябее...“, 5) „Чи ждавь же я бидыновкы...“, 6) „Тут лыхо, не беда...“, 7) „Харцызьака мене быв...“. К тексту, известному в печати, есть варианты. При №№ 2 и 3 указано на голос какой песни следует петь.

2) „Куплеты“ к опере „Сватавь“.

№, 2 л. Бумага серая, грубоватая, с филигранью: гербовый щит с буквами Г. А.

Рукопись 1830-х г.г. Черновик. Рукопись включает в себе копию оперы—ту ее часть, которую автор назвал „водевилем“ (издание 1-е, стр. 178—184). Обращения к Тымичу и его ответы—среди поправок куплетов Тымича мет.

3) „Отъ такъ Москаля одуры! Малороссийская комедия в 3-х действиях“.

№ 2 л. Бумага серая, с водяным знаком года: 1831. Рукопись 1830-х г.г., не полная, есть поправки и переделки.

В рукописи только первые четыре явления 1-го действия. На л. 2 об. песни к комедии: 1) „Мала вячка Петричка...“, 2) „Посирия рожу...“, 3) „Ой за яромъ брала лень...“, 4) „И сини мести, по телята йти...“.

Действующие лица пьесы: „Проконий Степанович Тренудь, Яблоха, жена его; Бекла, дочь их; Веведикть Кнышевский, приходский дячокъ; Мартынь Голосевко, обыватель; Василий, русский работникъ; Плескунов, полицейский солдатъ; 1 и 2 „машенники“ (первоначально: „русские машенники“). Действие в г. Харькове в подгорной слободе“.

Настоящая пьеса имеет очень близкое отношение к опере, описанной под след. номером (в двух вариантах); повидимому, она послужила материалом для последней.

4. Опера без заглавия в двух вариантах.

Судя по отметке на первом варианте: „Действие в деревне. Начало накануне Иванова дня, конец чрез несколько дней в мясоед“, может быть, нужно заключить, что это та самая опера, о которой Квитка упоминает в своих письмах, называя ее „Купало на Ивана“ (см. Г. П. Давилевский: „Украинская Старина“. 1866, 288, в статье „Г. Ф. Ословьяненко“).

1-ый вариант: 4^о, 20 л. в двух тетрадах. Бумага с водяным знаком года: 1831. Рукопись 1830-х годов. Лл. 5—8 и 14—20 без текста. Первая тетрадь заключает в себе текст первого действия и начало второго, без пения. Действующие лица оперы: „Семен Пальвода, обыватель. Мелашка, дочь его. Василь Бабаченко, ее любезный. Пан Тymoхфтей Книшевский, приходской дячок. Харько Кривонык, старый Запорожец. Игнатко Безп'ятко, невидимка. Ведьмы: Яндоха Зубыха, Хвенна Шквырыха, Домаха Купоручка, Кулына Жабыха, Векла Цюцубайка, Одарка Джиджийка, Мотря Гугняйка; угыри, вовкулаки, черта“. Ниже в виде предположения прибавлены еще следующие имена: „Горбуц, Кривун, Слишци, Глушко“; во втором варианте оперы этими прозвищами названы черты.

Вторая тетрадь—„Песни къ опере“ № 1. Нач.: „Ой за ярм'ю брала лень...“ № 2 „Дуэть“. Нач.: „Василь: Ой ты дивчыно, гордал, пышна!“ № 3. Без текста. № 4. Дуэть. Нач.: „Мелашка: Туть льхо не бидя...“ № 5. „Кнышевский“. Нач.: „Люблю тебя, друже мой...“ № 6. „Кнышевский“. Нач.: „На ся уповаю...“ № 8. „Квартет“. Нач.: „Мелашка къ отцу. Ватечку м'я риднесень[ий]...“

2-ой вариант: 4^о, 16 л. Бумага с водяным знаком года: 1831. Рукопись 1830-х годов. В рукописи только первое действие и первые строки второго. Песни включены в текст.

Представляют собой список с первой рукописи с дополнениями и переделками против нее. Текст второго действия в первой рукописи полнее. Действующие лица оперы след.: „Охрим Стобырь, обыватель. Мелашка, дочь его. Василь Пальвода, молодой обыватель, ся любезный. Панъ Тymoхфтей Книшевский, приходской дячок. Панасъ Кривонык, старый Запорожец. Игнатко-безп'ятко, невидимка, его хлопонец. Ведьмы: Яндоха Зубатыха, Одарка Джиджийка, Мотря Гугняйка, Хвенна Шквырыха, Домаха Купаручка, Кулына Сукодойка, Векла Цюцубайка. Черты: Горбка, Кривко, Слипка, Глушко, Салко, Довгий Потапко, видимые дятытко; угыри, вовкулаки; скарбы, жабы и другия разныя чудовища.

5. „Скуной. Комедия в трех действиях“.

7 л. Бумага серая, со водяным знаком года: 1838. Рукопись нач. 1840-х гг. В рукописи только первое действие и начало второго. Па 3. 7—не относящийся к комедии рассказ (без конца) в первом лице о прогулке на Холодную гору „въ сосновую рощу, окружающую великолепный домъ помещика Ословянского“ и о встрече с двумя крестьянскими девушками.

Действующие лица комедии: „Трофимъ Степановичъ Жиломотовъ; Дмитрий и Олянька—дети его; Марфа Ивановна Размерина сестра его; Алексей Ивановичъ Прямоквский, майор; Вавила Петровичъ Говорухинъ—приятель Жиломотова; Возбухилский и Петков—помещики соседи Жиломотова; Савелий, садовникъ и еще одинъ слуга Жиломотовыхъ въ старыхъ взорванныхъ сапогахъ, такой же обуви и тому подобной несоряности; танцующие дамы и кавалеры“.

III. ПОВЕСТИ И РАССКАЗЫ

В этот отдел входят девять русских и одно украинское произведение. Одни из них относятся к 1830-м г.г., другие к началу 1840-х г.г.

1. Неоконченный рассказ без заглавия.

4°, 6 л. Бумага с водяным знаком года: 1833. Рукопись 1830-х г.г. С текстом три первые страницы и начало 4-й. Начальные слова: „Ожоньвъ Марко Рядковозъ старшого сына своего Остапа. Не веливъ же медодоконъ оглядаться, зарать и прѣставъ до батька: видныи мене, тато, на свое господарство; нехай я жытому явъ усн люде: своя инька, свои волики, своя хата и не кланятемуся никому“... Напечатано в „Украине“, 1925, кн. 5, 102—103.

2. „Губернскія сцены. I. Званый вечеръ“.

4°, 20 л. Бумага зеленоватая, с водяным знаком года: 1836. Рукопись конца 1830-х г.г.; лл. 19 и 20 без текста. На л. 1 с края приписано рукою И. И. Срезневского (?) карандашом: „нигде не печатано“. Начальные слова: „Счисляющийся при герольди не у дель Колежской Советникъ Павель Алексеевичъ Фаничкинъ нанимасть въ губернскомъ городе одинъ изъ мучныхъ домовъ“...

3. „Жизнь и похождения Петра Степанова сына Пустолобова, помещика въ трехъ губерниях“.

4°, 10 л. Бумага желтоватая с водяным знаком 1836 г. Рукопись 1830 г.г.: л. 1—обложка 1-й части („часть первая, а въ ней 19 главъ. Рукопись XVIII-го вѣка“); л. 6—обложка II части („часть вторая, а въ ней 16 главъ“); на об. лл. 1 и 6 ценоворкае пометки цензора Н. Корсакова с датами 13 сентября 1836 года. На лицевых сторонах даны представления в цензуру: 3 мая и 21 июня 1838 г.

Рукописи представляют собою отрывки трех глав романа. С текстом издания 1841 г. („Жизнь и похождения Петра Степанова сына Стоябикова, помещика въ трехъ наместничествахъ. Рукопись XVIII в.“)—не сходно, за исключением только части гл. 1-й.

В рукописи есть отсутствующее в издании „Предупреждение“—„Пустолобова“ с датой: „сентября 13 дня 1792 года“.

Кроме указанного издания, отрывки этого романа были напечатаны в „Повогоднике“ Н. Кукольника (стр. 22—42) под заглавием: „Скупецъ“. Эпизоды изъ книги: „Жизнь и похождения Петра Степанова сына Пустолобова, помещика въ трехъ наместничествахъ“ и в „Современнике“ 1841 г. ч. 21, стр. 114 и след. 1.

4. „Панна Сотниковна, повесть“.

4°, 12 л. Бумага белая, Старосельской фабрики. Рукопись, вероятно, 1849 или нач. 1840 г. (повесть была послана П. А. Плетневу при письме 9 марта 1840 г.). Заглавие в рукописи приписано позднее неизвестной рукою карандашом—„Панна Сотниковна напечатанная в Современнике“. Л. 12 без текста.

К печатному тексту („Совр.“ 1840, ч. 19, IV, стр. 1—67) рукопись дает много разночтений. Привожу коладку, внесенную в рукопись и не вмещающуюся в печатном тексте (см. 6).

Ой зажурналась крутая гора
ой дай Ноже!

¹ При указаниях на издания произведений Кентки везде отмечаем только первоначальные, авторские.

Что не явилась полкова трава,
 свѣтѣй вечер!
 А уродило зеленое вино,
 А того вина, панна Параса отерегла
 Та и колотила вражескія штапки
 И повеселила зеленое вино.
 Як проснулася панна Параса:
 „Ой шуги — в дуги, вражи штапки!
 Не зобийте зеленого вина.
 Есть у мене брат та я той не жонат,
 А я молода ще за мнѣ нешла.
 Та бувай здорова панна Параса,
 С отцом, с полькою, с милым родом
 Са всем домом и с коляскою“

В конце приписано: „За каждым стихком два припева попеременно: „ой дай Боже“ и „святѣй вечер!“.

5. „Мемуары Евстратія Мякушкина“.

4^о, 2^о л. Бумага белая и желто-синяя. Рукопись 1840 г. Лл. 24—29 без текста. Велел за заглавием приписано: „посвящается почтенному, отнесшемуся ко мне письмомъ изъ м. Н. 2 мая 1840 года“. В рукописи четыре тетради. В первой 1—6 мемуары (последний без конца); во второй—мемуары 11—16 и вариант 16-го, в третьей—мемуары 11—19 (последнего только начало); в четвертой—11 и 12. Мемуары за одними и теми же номерами не сходны между собой.

С тем, что напечатано в „Современнике“ (1841, ч. 21, стр. 1—34) под заглавием „Мемуары Евстафія Мякушкина“, очень мало сходного.

В бумагах И. И. Срезневского есть краткая заметка об этом произведении, в которой, между прочим, буква „п“ заглавия („изъ м. Н.“) объявлена, как заглавие „местечка Немирава“. Цельная не пожалеть,—нишет в этой заметке И. И. Срезневский,—что эти „Мемуары“ остались безъ конца и безъ середины: они были бы верными изображениемъ техъ литер[атурныхъ] „охотниковъ“, которые, начиная писать, только для того, чтобы увидеть свое имя въ печати, мало помалу набиваютъ руку и умѣе подражать всему, что нравится, смело и ловко передражниваютъ писателей всехъ родовъ, своимъ писаньемъ приобретаютъ известность, и не заботятся ни о чемъ, кроме денег, успеваютъ наконецъ поаучить ихъ“.

6. „Фенюшка“, повесть.

4^о, 12 л. Бумага белая. Рукопись ок. 1840 г. Заглавие приписано позднее неизвестной рукой карандашом—„Фенюшка напечатанная въ „Современнике“.

К печатному тексту („Совр.“ 1841, ч. 22, IV, стр. 1—57) в рукописи много разночтений.

7. „Мать“. Неоконченный рассказ.

4^о, 8 л. Бубага белая, с водяным знаком 1840 г. Рукопись нач. 1840-х г.г. С текстом только первая страница. Нач. словами: „Что ты, Надянька, такъ пристально смотришь въ окно? Оставила и работу свою, а сама какъ будто преследуешь кого взоромъ? Такъ говорила Варвара Михайловна дочери своей, пятнадцатилетней Надяньке...“

8. Неоконченный рассказ безъ заглавия.

4^о, 12 л. Бумага темноватая, с водяным знаком года: 1838. Рукопись нач. 1840-х г.г. С текстом первые восемь страниц. Начальные слова: „Тятинька мой былъ умный человекъ. Имелъ всякія дарованія, охъ посвящать себя на одинъ предметъ, именно: былъ повереннымъ

у разных достаточных помещиков и обратывал дела их по судам...» Напечатано в „Украине“, 1925, кн. 5, 97—102.

9. „Очки“, рассказ.

4^о, 8 л. Бумага темноватая, с водяным знаком года: 1838. Рукопись нач. 1840 г.г. Заглавие приписано неизвестной рукой карандашом. Над ним рукой И. И. Срезневского „не напечатано“. Обл. л. 7 и л. 8 без текста. Начальные слова: „Чудные люди! хвалят старину, старые обычаи. Ну, что было тогда хорошаго?..“

10. Рассказ без названия.

4^о, 8 л. Бумага белая. Рукопись 1840-х г.г. Нач. „Неужели и сегодня нетъ Алексея?..“ Рассказ не закончен. Переписан рукой Т. М. Домбровского, актера Имп. Московских театров. Относим этот рассказ предположительно к произведениям Квитки, так как у И. И. Срезневского он лежал при его рукописях.

IV. ПЕРЕВОДЫ

1) Молитва Господня, 2) первые шесть стихов 1 главы евангелия от Иоанна и 3) заповеди Моисеевы в переводе на Украинский язык.

1 л. Бумага темноватая. Рукопись 1840-х г.г.

I. Молитва Господня. Начало: „Отець нашъ, що еси на небеси...“

II. Первые стихи Евангелия от Иоанна. Нач. „С самого першу (уже) було слово...“

III. Заповеди. „I. Я есьме Господь Богъ твой...“

После текста приписка: „Писахъ по крайнему разумению, подстрочно, не выпускаясь въ изъясненія и въ приведеніе въ ясность. Въ скобкахъ слова вставныя; если разеудите исключить, то все остается смысль“. Судя по этим словам, думаем, что Квитка сделал перевод по просьбе И. И. Срезневского, вероятно, для предполагавшейся в печати И. И. славянской хрестоматии. Если это предположение верно, то время написания рукописи—конец 1842 или, скорее, 1843 год. Эта рукопись в собрании писаний Квитки, принадлежавшем И. И. Срезневскому, стоит совершенно особо.

Подается за виданям: Срезневский В. Собрание рукописей Г. Ф. Квитки, принадлежавшее И. И. Срезневскому // Квітка-Оснóв'яненко. Збірник на 150-річчя народження. — X. : Український Робітник, 1929. — С. 229—238.

Статья Б. М. Ляпунова въ I вып. „Живой Старины“ 1892 г.

29-го ноября скончался профессоръ Харьковскаго университета Александръ Аванасьевичъ Потебня. Слѣло можно сказать, что въ немъ мы потеряли ученаго, которымъ должна гордиться не только русская и славянская, но и обще-европейская наука. Въ виду выдающагося положения, какое покойный занималъ въ ряду современныхъ славистовъ и вообще филологовъ, а также въ виду неопѣнимыхъ качествъ его души, съ другой стороны въ виду страннаго незнанія о его заслугахъ не только среди нашего образованнаго общества, но даже среди персонала учителей русскаго яз. и словесности, я рѣшаюсь представить краткія біографическія свѣдѣнія, какія мнѣ удалось собрать, и познакомить немногое съ содержаніемъ главнѣйшихъ трудовъ покойнаго. прибавивъ и свои личныя воспоминанія.

Александръ Аванасьевичъ Потебня ¹⁾ происходилъ изъ небогатаго дворянскаго семейства Полтавской губерніи Роменскаго уѣзда, гдѣ и родился. Родовое имѣніе его въ формулярномъ спискѣ значится въ селѣ Перекоповкѣ, Ромен. у., но не знаю, осталось ли тамъ что нибудь теперь. Родители Александра Аванасьевича—Аванасій Еюимовичъ и Марья Ивановна (урожденная Маркова)—природные малоруссы. Отецъ въ молодости былъ въ военной службѣ, а потомъ одно время по частнымъ дѣламъ жилъ во Владимірской губерніи.

Родился А. А. 10 сентября 1835 г. и былъ старшимъ изъ всѣхъ братьевъ (10 сент. 1891 г., по словамъ жены, ему исполнилось 56 лѣтъ, а въ формулярномъ спискѣ, составленномъ 1887 г., но, можетъ быть, раньше 10 сент., сказано, что ему 51 годъ). Семи лѣтъ онъ былъ отданъ въ Радомскую гимназію, гдѣ его дядя по матери былъ учителемъ. Благодаря этому обстоятельству, А. А. хорошо изучилъ польскій яз., такъ какъ въ этой гимназіи преподаваніе было на польскомъ яз.

¹⁾ Для біографическихъ свѣдѣній я пользуюсь во первыхъ автобіографіей покойнаго, напечатанной въ прилож. къ III т. „Исторіи русской этнографіи“ А. П. Ишнина, во 2-хъ тѣмъ, что мнѣ удалось слышать отъ него самаго и близко его знавшихъ, въ 3-хъ—формулярномъ спискѣ, хранящимся въ архивѣ Харьковскаго университета.

Несомненно 16-ти лѣтъ въ 1851 г. онъ поступилъ въ Харьковскій университетъ. Велѣдствіе того, что большую часть дѣтства А. А. провелъ не дома, онъ почти не зналъ своихъ младшихъ братьевъ, а съ сестрой, которая родилась уже безъ него, познакомился только 16-ти лѣтъ. А. А. поступилъ сначала на юридическій факультетъ, но въ слѣдующемъ году перешелъ на историко-филологическій. Въ университетѣ онъ сблизился съ М. В. Нѣговскимъ, „любителемъ и умѣлымъ собирателемъ малорусскихъ народныхъ пѣсенъ“, бібліотекой котораго и пользовался. Преподавательскій персоналъ въ то время въ Харьковскомъ университетѣ былъ далеко не блестящій. Русскій яз. читалъ А. І. Метлинскій, добрый и симпатичный человѣкъ, но по словамъ А. А., слабый профессоръ. Его сборникъ „южно-русскихъ народныхъ пѣсенъ“, по признанію А. А., былъ первой книгой, научившей А. А. присматриваться къ явленіямъ языка. Судя по описанію личности А. І. Метлинскаго и его симпатичныхъ взглядовъ на отношеніе нарѣчій и говоривъ къ литературному языку („Истор. рус. этногр.“ Пшнина, т. III, ст. 146—148), можно думать, что этотъ человѣкъ оказалъ во всякомъ случаѣ нѣкоторое вліяніе на А. А. — ча. Черезъ Н. А. Лавровскаго, перешедшаго съ кафедры педагогика на кафедру русской словесности, А. А. познакомился съ сочин. И. И. Срезневскаго „Мысли объ исторіи русскаго языка и другихъ славянскихъ нарѣчій“. Это сочиненіе, гдѣ впервые такъ живописно представлена картина постепеннаго развитія русскаго яз., произвело на А. А. сильное впечатлѣніе. Онъ разсказывалъ мнѣ, что онъ невольно запомнилъ наизусть цѣлыя страницы этого сочиненія и такъ отвѣчалъ на экзаментѣ. Этотъ фактъ, кажется, былъ переданъ Срезневскому, который и пожелалъ познакомиться съ Потебней, когда А. А. былъ потомъ въ Петербургѣ. Въ своей автобіографіи А. А. указываетъ еще, что на него оказало вліяніе сочин. Костомарова „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“, которое однако не совсѣмъ ему нравилось, и статья Буслаева „Объ эпической поэзіи“, а затѣмъ, какъ говорилъ мнѣ самъ А. А., только иностранные ученые. Въ 1856 г. А. А. окончилъ курсъ кандидатомъ по представленіи диссертациі: „Первые годы войны Хмельницкаго“, которая не напечатана. По предложенію Н. А. Лавровскаго, онъ былъ оставленъ при университетѣ и сталъ готовиться къ магистерскому экзамену. Какъ казеннокоштный, онъ долженъ былъ однако взять мѣсто комнатнаго надзирателя 1-ой Харьковской гимназіи, но скоро былъ опредѣленъ сверхштатнымъ старшимъ учителемъ русской словесности съ увольненіемъ

отъ должности комнатнаго надзирателя, а 18 декабря 1857 г. былъ прикомандированъ къ университету для преподаванія русской словесности. Черезъ П. А. Лавровскаго А. А. познакомился съ грамматикой Миклошича и трудами Караджича. Въ 1860 г. 15 Апрѣля А. А. былъ утвержденъ въ степени магистра славянской словесности и по защитѣ диссертациі „О нѣкоторыхъ символахъ въ славянской народной поэзіи“ (Харьковъ, 1860). 22 Іюня 1860 г. А. А. назначенъ адъюнктомъ Харьковскаго университета съ увольненіемъ отъ должности учителя гимназіи, при чемъ въ 1861 г. на него возложены теоретическія занятія по педагогикѣ съ кандидатами педагогами. Въ то же время онъ былъ секретаремъ историко-филологическаго факультета. Въ 1862 г. онъ былъ командированъ за границу на два года, но черезъ годъ вернулся и съ 28-го сентября 1863 г. былъ доцентомъ Харьковскаго университета до 1875 г., когда утвержденъ былъ экстраординарнымъ профессоромъ, получивъ 28 ноября 1874 г. степень доктора славянской словесности послѣ защиты диссертациі: „Изъ записокъ по русской грамматикѣ“ I—II; оппонентами были профессора М. С. Дриновъ и Н. А. Лавровскій ¹⁾. Заграницей А. А. учился санскриту у Вебера. За это время въ печати появились слѣдующіе труды А. А. Потебни: „Мысль и языкъ“ (Ж. М. Н. Пр. 1862), „О связи нѣкоторыхъ представлений“ (Филол. Зап. 1864), „О Долѣ и сродныхъ съ ней существахъ“ (Древности Труды Москов. Археологич. Общ., т. I), „Два изслѣдованія о звукахъ русскаго яз.: I. О полногласии. II. О звуковыхъ особенностяхъ русскихъ нарѣчій“ (Ворон. ж. Филолог. Зап. 1866 г.), „О кушальскихъ огняхъ и сродныхъ съ ними представленіяхъ“ (Москва, 1867, въ 3-мъ выш. Археол. Вѣстн.), „Замѣтки о малорусскомъ нарѣчій“ (Филол. Зап. 1870 и отдѣльно—Воронеж, 1871), наконецъ упомянутое выше сочиненіе „Изъ записокъ по русской грамматикѣ“ (1-я часть „Введеніе“, напечат. въ Воронежѣ, а 2-я часть „О составныхъ членахъ предложенія и ихъ замѣнахъ въ русскомъ яз.“ въ Запискахъ Харьковскаго университета 1874 г.). Съ осени 1875 г. А. А. былъ утвержденъ ординарнымъ профессоромъ по кафедрѣ исторіи русскаго яз. и литературы. Еще въ 1865 г. А. А. былъ избранъ въ дѣйствительные члены Москов. Археологическаго Общества. Въ 1877 г. онъ избранъ въ дѣйствительные члены Общ. Любителей Россійской Словесности при Имп. Московскомъ университетѣ. Въ томъ же году

¹⁾ М. С. Дриновъ рассказывалъ мнѣ, что онъ, Н. А. Лавровскій и Кирпичниковъ предлагали Ах Ав—чу степень доктора до защиты за его прежнія работы, но по своей скромности и строгости къ себѣ, А. А. отказался и предпочелъ достигнуть этого обычнымъ путемъ.

ему присуждена Имп. Академіей Наукъ Ломоносовская премія въ 1,000 руб. за сочин. „Изъ записокъ по рус. гр.“, и онъ избранъ въ членъ-корреспонденты Академіи по отдѣленію русскаго языка и словесности. Въ 1876 г. вышли въ Воронежѣ и Варшавѣ 1-й и 2-й выпуски „Къ исторіи звуковъ русскаго яз.“; нѣкоторыя главы этого сочиненія были напечатаны также въ изданіи проф. И. В. Явича „Archiv für slavische Philologie“ III, s. 358—381 („Ueber einige Erscheinungen des slavischen Palatalismus“) и s 614—620 „(Zur Frage nach dem ursprünglichen Lautwerth der slavischen Nasalvocale“). Въ 1877 г. Александру Аванасьевичу присуждена Академіей наукъ золотая Уваровская медаль за разборъ сочин. Житецкаго: „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“. Въ томъ же году въ „Воронежскихъ Филологическихъ Запискахъ“ напечатана статья А. А—ча „Малорусская народная пѣсня по списку XVI в.“, а въ слѣдующемъ году „Слово о полку Игоревѣ“ (Воронежъ, 1878 г.). Въ 1879 г. Академіей наукъ присуждена А. А—чу золотая медаль за разборъ труда Я. О. Головацкаго: „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, издан. въ 4 т. Моск. Общ.: Истор. и древностей (разборъ напечатанъ въ С.-Петербур., 1880). Въ 1881—1883 г. Варшавскимъ „Филологическимъ Вѣстникомъ“ напечатаны III-й и IV-й выпуски „Къ исторіи звуковъ русскаго яз. Этимологическія и другія замѣтки“. Тѣмъ же „Филолог. Вѣстникомъ“ издано въ 1883—1887 г. большое сочиненіе А. А. въ двухъ выпускахъ: „Объясненія малорусскихъ и сродныхъ народныхъ пѣсень“. Въ началѣ 1887 г. его избрало въ свои члены королевское чешское общество наукъ *králevská Česká společnost Nauk*). Въ „Филологическихъ Запискахъ“ 1887 г. напечатана статья А. А. „Значенія множественнаго числа въ русскомъ яз.“. Въ 1888 г. въ Харьковѣ вышло второе исправленное изданіе сочин. „Изъ записокъ по русской грамматикѣ“ I—II. Последнее напечатанное сочиненіе А. А—ча было помѣщено въ выходящемъ съ 1891 г. изданіи Этнографическаго Отдѣленія И. Р. Г. О. „Живая Старина“ („Этимологическія замѣтки“).

Въ началѣ 1891 г. ему присуждена была медаль Географическимъ Обществомъ. Кромѣ чисто научныхъ трудовъ и изслѣдованій, подъ редакціей А. А. Потебни вышло прекрасное изданіе сочиненій малорусскаго писателя Г. О. Квитки (Харьковъ 1887 и 1889 г.) съ соблюденіемъ удареній и тѣхъ мѣстныхъ особенностей Харьковскаго говора, которыя были совершенно стерты въ Петерб. издан. Кулиша 1858 г.; въ „Кіевской Старинѣ“ 1888 г. изданы имъ нѣкоторыя сочиненія Артемовскаго-Гу-

лака, по подлинной рукописи автора съ соблюденіемъ его правописанія, а въ „Кіевской Старинѣ“ 1890 г. изданы малорусскіе лѣчебники XVIII вѣка.

Какъ мнѣ приходилось слышать, во время своихъ неоднократныхъ поѣздокъ за границу Ал. Аѳ. познакомился съ А. Мажураничемъ (не знаю, въ первую-ли поѣздку или позднѣе), подъ руководствомъ котораго изучалъ сербо-хорватское удареніе; въ Прагѣ А. А. познакомился съ Шатерой и Гатталой.

Неутомимо трудовая жизнь, а можетъ быть и нѣкоторыя другія обстоятельства, состарили его не по лѣтамъ. Уже въ 1886 г., когда мнѣ привелось съ нимъ познакомиться, онъ смотрѣлъ старикомъ, очень сухощавымъ, хотя тогда еще бодрымъ и повидимому здоровымъ. Но въ послѣдніе годы болѣзнь все больше и больше ослабляла его. Почти при всякой легкой простудѣ у него возобновлялся бронхитъ; въ такомъ видѣ напр. я засталъ его весною 1888 г. Весною 1890 г. ему напротивъ повидимому стало лучше; явилась его прежняя живость, которая такъ увлекала на его лекціяхъ 1887 года.

Но съ осени 1890 г. и всю зиму А. А. чувствовалъ себя очень плохо и уже почти не могъ выходить изъ дому; однако, не желая лишать студентовъ своихъ лекцій, приглашалъ ихъ къ себѣ на домъ и читалъ изъ 3-й части своихъ „Записокъ по русской грамм.“, хотя чтеніе уже замѣтно его утомляло. Это 3-я часть „Записокъ“ особенно заботила покойнаго, и онъ не переставалъ работать надъ нею до самой послѣдней возможности, не смотря на болѣзнь.

Только за нѣсколько мѣсяцевъ до смерти, врачи открыли у него болѣзнь почекъ, которая и свела его въ могилу. Поѣздка въ Италію, гдѣ онъ провелъ два лѣтнихъ мѣсяца 1891 г., какъ будто ¹⁾ нѣсколько помогла ему и, вернувшись въ Харьковъ, онъ въ сентябрѣ началъ было читать лекціи въ университетѣ, но вскорѣ долженъ былъ прекратить уже навсегда, вслѣдствіе инфлуэнцы, которая сильно его ослабила и усилила приступы болѣзни почекъ; весь октябръ и ноябръ онъ уже почти не вставалъ, хотя по временамъ кажущееся улучшеніе заставляло не терять надежды до конца.

Вотъ краткія свѣдѣнія о жизни и дѣятельности Ал. Аѳ.-ча. Перейдемъ теперь къ характеристикѣ его научныхъ трудовъ.

¹⁾ Такъ писалъ это слово покойный А. А. согласно съ этимологіей (будь-то изъ буди-го, какъ взятыя изъ взятися и т. п.), но вопреки официальной орфографіи

Изъ перечня ихъ мы видѣли, какъ разнообразна его научная дѣятельность. Исслѣдованія о мотивахъ и символахъ народной поэзіи и въ области сравнительной мифологіи чередовались съ исслѣдованіями по языку, которыя и составляютъ главнымъ образомъ научную славу покойнаго. Въ этомъ отношеніи Потебни былъ филологомъ стараго типа, изучавшимъ языкъ въ связи съ народной поэзіей, народными вѣрованіями и обрядами. Такой широтой, такимъ разнообразіемъ свѣдѣній, не обладаютъ новѣйшіе ученые, которымъ приходится все больше и больше специализироваться.

Не смотря, однако, на свою многосторонность, Потебни отличался замѣчательной глубиной: многосторонность не дѣлала его поверхностнымъ въ этомъ сказывается его замѣчательное, изъ ряду вонъ выходящее дарованіе, такъ какъ глубина при многосторонности дается очень немногимъ.

Исслѣдованія по языку А. А. Потебни можно раздѣлить на фонетическія, фонетико-діалектическія, этимологическія, семасіологическія и синтаксическія. Въ первыхъ затронуты самыя важныя вопросы фонетики русской и славянской: о полногласіи, о глухихъ звукахъ, о носовыхъ гласныхъ, о переходномъ смягченіи согласныхъ звуковъ. Къ вопросу о русскомъ полногласіи А. А. обращался два раза: первый разъ въ сочин. „Два исслѣдованія“ въ 1865 г., въ которомъ еще считалъ южнослав., ст. слав. и чешск. ра, ла, основную общеславянскою формою, лежащею въ основаніи и русскаго ро, ло (также думалъ и Ягичъ въ 60-хъ и началѣ 70-хъ гг.); второй разъ въ 1875 г. въ 1-мъ выш. „Къ исторіи звуковъ“, гдѣ совершенно измѣнилъ свой первоначальный взглядъ. Подъ вліяніемъ статьи Бенфея въ „Orient und Occident“ (III. 1—77, 193—256 1864—1865), указывавшаго на появленіе короткой гласной между *r*, предшествуемому гласной, и слѣдующей согласной въ языкѣ Ведъ и Зендѣ, а также на сходныя явленія греческ. яз. А. А. находитъ подобіе и въ латышскомъ, приходитъ къ заключенію, что полногласіе было нѣкогда явленіемъ общеславянскимъ: „младъ и молодъ независимо другъ отъ друга изъ мѣлѣдъ (ст. 119).

Почти въ то же время было признано полногласіе общеславянскимъ I. Шмидтомъ („Zur Geschichte des indogermanischen Vocalismus) и нѣсколько раньше Гейтлеромъ („Starobulharská fonologie“ 1873).

Это было нѣкоторымъ возвращеніемъ къ старинѣ, такъ какъ еще Максимовичъ въ 1839 и 1848 г. мифіе котораго А. А. приводитъ (стр. 117—119), считалъ полногласіе общеславянскимъ; также и К.

Аксаковъ (напр. въ разборѣ грамматики Буслаева во II т. сочин., ст. 454), хотя для послѣдняго въ русскоѣмъ лз были обѣ формы — и полногласная (древнѣйшая) и неполногласная (новѣйшая); только въ распоряженіи Максимовича и Аксакова не было тѣхъ научныхъ средствъ, какими обладали ученые 70-хъ годовъ. Для I. Шмидта русское полногласіе было зманчиво, какъ „svarabhakti“; для Гейтлера нужно было объяснить появленіе *a* въ глава, которое не могло лвиться иначе, какъ послѣдствіе удлиненія *o*, явившагося, по его мнѣнію, на славянской почвѣ изъ *ā*¹⁾, а причина удлиненія — стяженіе двухъ *o* въ праславянской полногласной формѣ; для А. А. Потебни была важнѣ всего постепенность звуковыхъ измѣненій, и на основаніи этого, полногласіе онъ считалъ путемъ, которымъ изъ *galva* могло развиваться глава и т. п. (этотъ взглядъ на образованіе южнослав. и чешскихъ формъ, мнѣ пришлось слышать отъ него и въ послѣдній годъ его жизни).

А. А. принималъ общеславянское полногласіе въ видѣ двухъ *ā* передъ и послѣ плавной (Гейтлеръ въ видѣ двухъ *o*, но оба они, по его мнѣнію, явились уже на славянской почвѣ, и первое — изъ кратк. *ā*), такъ какъ въ то время еще не было высказано въ сравнительной грамматикѣ сомнѣніи въ первичности древнѣ-индйскаго *a*, изъ котораго считались развишимися позднѣе въ европейскихъ языкахъ три звука: *a*, *o*, *e*; только во второй половинѣ 70-хъ годовъ Бругманномъ и Соссюромъ предположено было существованіе въ индоевропейскомъ праязыкѣ трехъ гласныхъ: *a*, *a₁*, *a₂* (или *a*, *ā*, *ā̄*). Другіе лингвисты болѣею частію не считаютъ необходимымъ ставить посредствующую ступень полногласія. а происхожденіе градъ, глава и т. п., объясняютъ путемъ простой перестановки; такого мнѣнія держался Миклошичъ въ позднѣйшихъ своихъ трудахъ (послѣдн. издан. „Vergl. Gram.“ стат. „Ueber d. Ursprung der Worte von der Form *trét* u. *trat*“, „Etymologisches Wörterbuch“), также И. В. Ягичъ и проф. Москов. универс. Ф. Ф. Фортунатовъ; по мнѣнію послѣдняго, очень тонкаго и глубокаго фонетика, простая перестановка вполне возможна фонетически и оправдывается многими прилѣжами изъ разныхъ индоевропейскихъ языковъ.

Выводы А. А. Потебни относительно носовыхъ гласныхъ („Къ ист. звук.“ I. 211—217 и „Archiv f. slav. Phil.“ III, 614—620) тѣ, что гласн. элементъ въ *ā* и *ā̄* въ древне-польскомъ и, вѣроятно въ общеславянск. всегда была *a* ютован или неотован. Выводъ этотъ для др. польскаго

¹⁾ Что краткое *a* родственныхъ лз — общеслав. *o*, теперь считается общепризнаннымъ въ лингвистикѣ.

языка нашелъ поддержку потомъ въ специальной работѣ Ледеевского („Der Lautwerth der Nasalvocale im altpolnischen“, Wien, 1886), хотя выводы послѣдняго вызвали нѣкоторыя сомнѣнія Ягича и Брикнера въ X-мъ т. „Archiv f. sl. Phil.“ Въ послѣднее время А. А. о носовыхъ не высказывался опредѣленно, такъ какъ вообще вопросы фонетики интересовали его меньше, чѣмъ прежде.

Въ вопросѣ о переходномъ смягченіи Потебня удачно указалъ на параллельныя со славянскими явленія романскихъ языковъ.

Особенно обращу вниманіе на его объясненіе измѣненія *tj* и *dj* и въ связи съ этимъ *kt* передъ *i* или *ь* (ст. слав. пещти и существ. пещть, русск. печи, печь и т. п.), которое довольно близко подходит къ объясненію проф. Фортунатова, недавно высказанному въ „Archiv f. sl. Phil.“ XI. 568.

Именно, А. А. предполагалъ, что изъ *tj dj* получалось въ одной группѣ нарѣчій *ч'ч' дж'дж'* которыя лежатъ въ основаніи ст. сл. и болг. *шт, жд*: свѣшта, межда и русск. *ч'* и *дж'* (сохранилось диалектически, но б. ч. измѣнилось въ *ж*): свѣчя, меджя, въ другой группѣ *тjtj* и *djdj*, откуда серб. *tj* и *dj*: свијетја, медја; въ 3-ей—*ч'ч'* и *jj* (изъ *djdj*), откуда хорут. *ч* и *j*: svěca и шеја; въ 4-ой—*ч'ч'* и *дждж'*, откуда западнославян. *ц* и *дз*: sveča и medza („Archiv f. sl. Philol.“ III, 600—601, или „Къ истор. звук.“ II) ¹⁾. При измѣненіи *kti ktь* А. А. предполагалъ смягчающее дѣйствіе *i* (*ь*) на *k* черезъ *t*, измѣнившее *k* въ однихъ нарѣчіяхъ въ *ч'*, въ другихъ *ч'*, а затѣмъ ассимиляцію съ ними слѣдующаго *t*, такъ что результатъ получился тотъ же, что и при *tj*. Въ этомъ объясненіи, какъ и въ выше приведенномъ мнѣніи о полногласіи, сказывается нелюбовь Потебни къ объясненію скачками, а стремленіе во всѣхъ фонетическихъ явленіяхъ видѣть постепенное измѣненіе звука. Статьи Потебни о небности могутъ считаться едва-ли не лучшими изъ того, что вообще писалось объ этомъ вопросѣ.

Изъ вопросовъ по исторіи звуковъ русскаго яз. слѣдуетъ обратить вниманіе на мнѣніе А. А. Потебни о времени исчезновенія глухихъ звуковъ („Къ истор. звук.“ I, гл. IV и „Разборъ сочин. Житецкаго, гл. VI). По его мнѣнію, звуки *ъ* и *ь* жили очень долго въ русскомъ яз., а въ нѣкоторыхъ говорахъ сохраняются и до сихъ поръ. Нани-

¹⁾ Какъ на подобное явленіе болѣе поздняго времени Потебня указываетъ на вост. малорусское *т'т'* изъ *tj*, *д'д'* изъ *dj*: плат'тя, колод'дя, а при болѣе зубномъ *j* является въ бѣлорус. —*ч'ц*, *дз'дз*; если бы *j* было еще болѣе заднеязычнымъ, могло бы явиться *ч'ч'*, *дж'дж'* Archiv. f. sl. Phil. 597—597.

санія съ чист. *e* и *o* въ рукописяхъ XIV, XV и даже XVI в. вмѣсто *ь* и *ъ* въ тѣхъ случаяхъ, гдѣ теперь они въ нынѣшнихъ говорахъ исчезли (Болонскскъ, пополонока), съ другой стороны пропускъ *ь* или *ъ* на письмѣ въ тѣхъ случаяхъ, гдѣ мы теперь слышимъ чистый, свидѣтельствуютъ, по его мнѣнію, о томъ, что въ говорѣ писца въ этихъ случаяхъ были глухіе звуки, ибо чистый звукъ, образовавшійся изъ глухого, не могъ бы исчезнуть потомъ безъ слѣда, а съ другой стороны писецъ не сталъ бы пропускать на письмѣ чистыхъ звуковъ.

Въ томъ же сборникѣ „Къ ист. звук.“ I, укажу на прекрасную статью А. А.—ча: „Этимологическія различенія коренныхъ гласныхъ въ глаголахъ“.

Перехожу къ діалектическимъ трудамъ А. А. Потехина. Въ этой области ему несомнѣнно и до сихъ поръ принадлежитъ первое мѣсто между всѣми, изучавшими научно русскіе говоры. А когда появился его первый трудъ „о звукахъ особенностяхъ русскихъ нарѣчій“ (1866 г.), научная разработка нашихъ говоровъ была почти не тронута, такъ какъ труды Дали могутъ считаться только собраніемъ богатаго матеріала безъ надлежащей его обработки. Всѣ статьи Ал. А.—ча по изученію русскихъ говоровъ („О звуков. особ. рус. нар.“, „О малорусск. нарѣч.“, „Разборъ соч. Житецкаго“ и отдѣльн. замѣтки въ нѣкот. другихъ сочин.) отличаются замѣчательной тонкостью наблюденія, глубиной, осторожностью и оригинальностью выводовъ. Начало русскихъ говоровъ онъ относилъ къ незапамятнымъ временамъ, задолго до появленія письменности и исторію русскаго языка онъ понималъ, какъ исторію русскихъ говоровъ. При этомъ нелишнимъ считаю сообщить взгляды А. А.—ча на говоръ вообще, какъ мнѣ пришлось слышать отъ него въ прошломъ году: строго говоря, говоръ можетъ быть представленъ только однимъ человѣкомъ, такъ какъ нѣтъ двухъ лицъ, говорящихъ вполнѣ одинаково даже въ одной семьѣ; слѣдоват., то, что мы обыкновенно называемъ однимъ говоромъ, есть въ сущности собраніе взаимодействующихъ говоровъ, а потому нѣчего ¹⁾ удивляться, что звуковые законы имѣютъ исключенія, и неспрѣмѣнно искать объясненія этихъ исключеній въ звуковой аналогіи; кто выставляетъ положеніе объ отсутствіи исключеній въ звуковыхъ законахъ, тотъ забываетъ, что говоръ въ жизни никогда не существуетъ самъ по себѣ, а всегда нахо-

¹⁾ А. А. въ послѣднихъ своихъ трудахъ писалъ нѣчего, нѣкого, нѣкогда (нѣтъ времени) и т. п., согласно съ этимологіей (см. объясненіе въ сочин. „Изъ запис. по рус. грам.“ II, 423, 2-е издан.), но противъ официально принятаго въ школахъ и учебникахъ.

дится подъ тысячью самыхъ разнообразныхъ вліяній. Вслѣдствіе этого А. А. не любилъ злоупотреблять объясненіями помощью звуковой аналогии, которая особенно въ ходу въ произведеніяхъ „ново-грамматической“ школы; онъ находилъ, что, стремясь къ точности въ фонетикѣ, при этихъ объясненіяхъ часто грушата противъ синтаксиса.

Всѣ русскіе говоры А. А. дѣлилъ на три группы или полосы: 1) сѣверную (говоры сѣверно-великорусскіе —окающіе), 2) среднюю (южно-великорусскіе говоры вмѣстѣ съ бѣлорусскими ¹⁾—акающіе) и южную (говоры малорусскіе опять окающіе). Главнымъ основаніемъ дѣленія у него служила фонетика и преимущественно различное произношеніе гласныхъ въ виду неопредѣленности и неразработанности другихъ отдѣловъ языкованія. Изъ отдѣльныхъ діалектическихъ явленій едва-ли не въ первый разъ было показано и научно сформулировано А. А.—чемъ измѣненіе неударяемыхъ гласныхъ въ южно-великорусскихъ говорахъ. А. А. указалъ разницу въ измѣненіи неудар. а и е въ слогахъ непосред. передъ слогомъ ударяемымъ и въ слогахъ черезъ слогъ передъ ударяемымъ (гъ-лава́ изъ голова́ и пирадо́м изъ передо́м) и съ другой стороны въ слогѣ непосредственно послѣ ударяемаго, но слабости произношенія равняющемся третьему слогу передъ ударяемымъ (го́льву изъ го́лову, пе́рид или пе́рит изъ и́бред, де́риво изъ де́рево). Въ статьѣ о малорусскомъ нарѣчьи разобрано характерное измѣненіе гласной ъ, а также гласныхъ е и о въ слогахъ среднихъ, при чемъ объяснены всѣ разнообразія этихъ измѣненій въ говорахъ, изъ которыхъ наибольшую старину сохранили сѣверно-малорусскіе говоры (напр. во́ль, ко́нь = Заблудов. вуол, куо́н' = Вѣльск. и Брестск. вюл, кю́н' = Кобрин. вул, ку́н' или вил, ки́н' = Сосниц. Черниг. губ. вуэл, куа́н' = украин. від, кі́н').

А. А. первый, кажется, обратилъ вниманіе на важное фонетическое явленіе преимущественно сѣверно-великорусское, которому онъ далъ названіе втораго полногласія („Къ истор. звук.“ I, 85—108); сюда относятся такіа явленія, какъ напр. новгородс. верѣхъ, восходящее къ древнему вѣрѣхъ вмѣсто вѣрхъ = нынѣшн. ве́р'хъ въ другихъ говорахъ (ст. сл. вѣрхъ). А. А. старался прослѣдить это явленіе въ древнерусскихъ памятникахъ съ XI-го вѣка и находилъ начало его уже въ древнѣйшемъ намотникѣ Новгородскаго письма, Остромировомъ Евангеліи.

¹⁾ Что „гораздо правильнѣе Бѣлорусскій говоръ считать истиннымъ говоромъ Великорусскаго нарѣчія, а не отдѣльнымъ нарѣчьемъ“, высказано уже И. И. Срезневскимъ („Мысли объ исторіи русск. яз.“, изд. 1887, стр. 36).

Занимался этимологією различных бытовых словъ, Потебня много сдѣлалъ и для исторіи русскаго быта. На лекціяхъ, при чтеніи древне-русскихъ памятниковъ, онъ часто давалъ объясненія многихъ темныхъ юридическихъ и бытовыхъ терминовъ. Можно было удивляться глубинѣ его познаній въ исторіи великорусскаго и особенно малорусскаго быта. Въ IV-мъ вып „Къ исторіи звуковъ р. яз.“ онъ далъ объясненія словъ: село, деревня, выть, обжа и мног. другихъ, весьма важныхъ и характеристичныхъ для русскаго быта. Лучшее объясненіе слова „село“, принадлежитъ ему: указывая на то, что въ др. русскомъ и старо-славянскомъ („сѣно сельною и т. под.) оно имѣло болѣею частью значеніе „земли“, „поля“, онъ сближаетъ его съ лит. szalis ¹⁾ „сторона“, „край“ (стр. 4—5). На основаніи стариннаго великорус. выраженія „распахать деревню“ и т. подобн. выраженій, свидѣтельствующихъ о томъ, что „деревня“ есть синонимъ поля, рощисти, А. А. сближаетъ это слово съ литов. dirvā („Asker“), относя къ одному корню съ глаголомъ дѣрати (стр. 18—19).

По главную славу Потебни составляютъ его изслѣдованія по сравнительному синтаксису. Я рѣшаюсь сказать, что въ этой мало разработанной области языкознанія ему принадлежитъ пальма первенства между всѣми славянскими, а можетъ быть, и европейскими учеными. Надо замѣтить, что 1-е изданіе „Записокъ по русск. грам.“ написано раньше, чѣмъ авторъ успѣлъ познакомиться съ сочин. Миклошича „Vergleichende. Syntax“ (1874).

Во 2-й части „Записокъ“ разобрано употребленіе падежей и неопредѣленное наклоненіе; особенное вниманіе обращено на употребленіе двойныхъ падежей. Всего прежде идетъ рѣчь о составномъ сказуемомъ, указывается на сочетаніе причастій дѣйств. съ ¹⁹смь, буду въ именит. пад. (кромя причастъ на лъ); А. А. кажется, впервые разрушилъ убѣжденіе, что подобное употребленіе причастій въ древнемъ яз. зависитъ отъ буквального перевода съ греческ.; онъ привелъ такіе примѣры, гдѣ наоборотъ въ греч. стоитъ verb. finit., а въ славянск. причастіе съ вспомог. глаголомъ. Указано на самостоятельность причастія въ древне-русск., ст.-славян., другихъ славянскихъ нарѣчійхъ, литовскомъ и греческомъ, благодаря которой причастіе могло отдѣляться отъ главнаго сказуемаго союзомъ соединительнымъ („ветавъ, и рече“, стр. 187). По мѣрѣ того, какъ причастіе становилось дѣепричастіемъ, подобные обо-

¹⁾ Хотя не менѣе вѣроятно и сближеніе съ лат. voluш „почва“ и ж. б. латов. valā „островъ“, которое высказано на стр. 2 того же сочин., но потомъ оставлено вслѣдствіе лит. szalis.

рты становились все менѣе возможными. А. А. предполагаетъ, „что въ концѣ XIV в. причастія дѣйствительныя аппозитивныя были уже только въ нижнемъ яз., и дѣепричастіе, какъ вопліи опредѣлившаяся часть рѣчи, уже существовало, хотя и отличалось кое-чѣмъ отъ нынѣшняго (стр. 182). „Относительная самостоятельность аппозитивнаго причастія въ древнемъ яз. и сходство его функціи съ функціей главнаго (глагольнаго) сказуемаго проявляются не только въ отдѣленіи его отъ сказуемаго союзомъ, но и ...въ возможности подлежащаго съ аппозитивнымъ причастіемъ при глагольномъ сказуемомъ, имѣющемъ свое подлежащее“ (стр. 194). Вслѣдствіе этого возможны были въ древнемъ яз. такіе примѣры именит. самостоят., какъ Новгород. I. 1: А вы плотници суце, а приставимъ вы хоромъ рубити (стр. 196).

Далѣе объяснено употребленіе причастія въ смыслѣ сказуем. придат. предложенія, связаннаго съ главнымъ сказуемымъ посредствомъ относит. слова, весьма обычное въ ст. слав., др. русскомъ и старо-чешскомъ: вѣсть, кто ихъ при**б**мѣ. Изборн., 1076 г., невѣдяху бо, камо бѣжаще. Ипат. 156 (480), Nenie, kto so pověda Alexandr. и т. п. (ст. 205, 206, 212). Остатки подобныхъ оборотовъ А. А. указываетъ и въ нынѣшнихъ говорахъ: вел.-рус. „кто кого смога...“, малорус. Чумакъ, кого здря, такъ и часту**б** (ст. 217). Въ литовскомъ и латышскомъ подобное же: jie nežino, ką data. Лук. 23.34=букв. невѣдѣть, чѣто творѣще.

На стр. 231—299 разобрано употребленіе причастій прошедш. на **а**, указано обращеніе ихъ въ прилагат. въ русск. и другихъ славянскихъ нарѣчійхъ, разница въ употребленіи русскихъ причастій на **а** съ польскими и чешскими: польск. донынѣ употреблять членныя причастія на **а**, не превращая ихъ непременно въ прилагательныя: ciasto dobrze wukisiałe—выкисшее тѣсто и т. п. (242); указаны способы употребленія прич. на **а** при различныхъ временахъ вспомогат. глаг.: **б**смѣ, бѣхъ быхъ (условно—желать.), бѣдѣ (буду); употребленіе послѣдняго съ причаст. при условныхъ союзахъ вызвало условное значеніе буду, откуда великорусск. буде (3 л. ед. ч.) въ смыслѣ условнаго союза.

Перехода къ употребленію вторыхъ косвенныхъ падежей, А. А. остановился на характерномъ свойствѣ перваго винит. въ др. русскомъ и нѣкоторыхъ новыхъ славян. нарѣчійхъ, общемъ съ латышскимъ, по которому послѣ глаголовъ: „sentiendi“, „cognoscendi“, „deklarandi“ можно было употреблять безпредложный винит. не только непосредств. пред-

мета воспріятія, но и дальнѣйшаго, что мы тепеь обыкновенно замѣняемъ оборотомъ съ предлогомъ про или о: слышавъ смерть Изяславлю Ипат. 77 (328), увѣдаша Пльсковичи погоню Повгор. 1,59, великорус. сказываетъ журавля на соснѣ. Даль, послов. 872, малорус. Спустимся вниз по Дунаю, Гей по Дунаю под Цярегород: Ой чуюмо там доброго пана (Костомар. въ малор. сб. Мордовцева, 192), серб. *овије нама кажу мому неудату* (Кар. Пјес 1), лотыш. *пасака мамуль иню*. Спрог. 215= букв. „сказала матушку“ т. е. „сказала, гдѣ матушка“. Подобное встрѣчается въ санскр. и греч. (*ἀνθρα μοι ἔνευε Μωυσα πολύτροπον*. Od. I, 1) (стр. 300, 302, 303). Ал. Ав. видѣль въ этихъ оборотахъ остатки такого первобытнаго состоянія мысли, которое „напоминаетъ состояніе дитяти, только что начинающаго пользоваться чувствами и протягивающаго руки къ предметамъ, которыхъ схватить не можетъ“ (299—300). Далѣе рассмотрѣны случаи употребленія второго вни. (существ., прилаг., причаст.) 305—325, второго род. (324—330), при чемъ указаны случаи родит. самостоят.: того же лѣта исходяча. . приходи Ромавъ.. (Лавр. 329), второго дательнаго: объясненъ дательн. самостоятельный (330—342).

Въ большой главѣ о неопредѣл. наклонени А. А. коснулся ограниченія его употребленія въ сербск. и болгар., приведшаго въ послѣднемъ къ потерѣ формы на ти (360—362), подробно разобралъ случаи употребленія неопредѣл. субъективнаго при формальныхъ или близкихъ къ формальности глаголахъ (ст. слав. *имаамъ*, *имѣ*, югозав. рус. *маю*, малор. *иму*, ст. сл. *хощѣ*, др. рус. *хочю*, серб. *омју* и т. п.) и при неформальныхъ глаголахъ и сходныхъ прилагат. (стр. 362—382): —неопредѣл. со вторымъ именит. (382—383).

Далѣе употребл. неопредѣл. объективнаго: винит. съ неопредѣл. (384—387), дательн. съ неопредѣл. (388—391), второго дательн. съ неопредѣл. *луче же бы потяту быти (кому)*, *неже полонену быти*. Сл. о п. Игор. (391 и слѣд.).

Вездѣ приводятся многочисленные примѣры изъ древне-русской письменности и родственныхъ языковъ славянскихъ и неславянскихъ.

Рассмотрѣны обороты неопредѣл. наклоненія, связаннаго съ главнымъ предложемъ. посред. относит. слова: *неимѣть*, *чесо ѣсти* О. св. Мат. 15,32 (*τί φάγωσι*), *нѣ—камо ся дѣти* Лавр 30, соврем. великор. *нѣчего дѣлать*, малорус. *нічого робити* и т. п. (стр. 419—424), неопредѣл. *цѣли* и *слѣдствія* (425—434), неопред. съ бы и союзами сложными съ бы (435—443) и абсолютн. неопред. („я зять

не знаю, вѣдать не вѣдаю*) въ сравненіи съ литовск., латышск. и польскимъ.

Послѣдняя глава посвящена творительному падежу. Чтобы перейти къ творит., замѣняющему вторые согласуемые падежи, столь характерному для славянскихъ нарѣчій, А. А. разбираетъ и другіе находящіеся въ связи съ этимъ случаи творительнаго (соціативный, мѣста, времени, орудія, при страдат. сказуемомъ, ии ижепахъ и нарѣчіяхъ, творит. причины и образа дѣйствія) 443—534 стр. Творительный, условленный страдательнымъ сказуемымъ, общій славянскимъ языкамъ съ санскритскимъ и языкомъ Вѣдъ, выводится Потебнею изъ творит. орудія изъ всѣхъ, приводимыхъ имъ объясненій другихъ ученыхъ, отъ всего больше согласенъ въ этомъ случаѣ съ Буслаевымъ; но Потебня особенно указываетъ на важность страдательности сказуемаго, которая и отличаетъ этотъ творит. отъ творит. орудія (стр. 367). Творительный, замѣняющій вторые согласуемые падежи, извѣстный подъ именемъ творит. признака и состоянія (Буслаевъ) или твор. предикативнаго, принадлежащій „къ своеобразнѣйшимъ явленіямъ славянскаго и литовскаго языка“ (ст. 493, 499), выводится А. А.—чемъ изъ творит. образа въ частномъ случаѣ, какъ „пѣть соловьемъ“, „плыть гоголемъ“, „ити воеводою и т. п. (ст. 502), т. е. изъ того случая творит. образа, когда его субстанція совпадаетъ съ субстанціею подлежащаго: „ити воеводою“ близко къ „стать (быть) воеводою“.

Такимъ образомъ, въ этомъ капитальномъ трудѣ рассмотрѣны А. А. Потебней самыя характерныя, самыя важныя явленія синтаксиса; но, согласно со взглядомъ покойнаго на значеніе словъ „синтаксисъ“ и „этимологія“, о чемъ дальше, вѣрнѣе было бы назвать этотъ трудъ, какъ и всякій сравнительно-историческій трудъ, этимологическимъ, оставляя слоно „синтаксисъ“ только для чисто описательныхъ грамматическихъ руководствъ. Во второмъ изданіи „Записокъ“ А. А. уже постоянно ссылается на Миклошича V. Gr. IV, во многомъ расходясь съ его объясненіями. Много ссылокъ и на разные другіе большіе труды (Буслаева, Гатталу, Шерцеля, Дельбрюка), обличаютъ огромную начитанность автора, не помѣшавшую ему быть, однако, вполне самостоятельнымъ и вездѣ высказать свой оригинальный взглядъ. Много замѣтокъ по синтаксису, или, вѣрнѣе, по этимологіи и семасіологіи разсѣяно также въ другихъ сочиненіяхъ А. А.—ча (напр. развитіе значенія нѣкоторыхъ словъ, выраженій, образованіе союзовъ изъ другихъ частей рѣчи и т. под.).

А. А. Потебня был представителем философского языкознания. В этом отношении из западных ученых всех больше на него оказали влияние Вильгельм Гумбольдт („Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts“) и Штейнталь („Grammatik, Logik und Psychologie“ и „Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues“). Для уяснения этого мы должны обратиться к сочинению „Мысль и язык“, написанному А. А.—чемъ въ ранней молодости (въ 1862 г. уже напечатано); но, не смотря на то, что автору было только 26 лѣтъ, онъ показалъ не только большую начитанность въ классическихъ европейскихъ сочиненіяхъ по философіи и общему языкознанію; но и большую самоотчетливость и глубину мысли. Въ виду библиографической рѣдкости этого сочиненія, рѣшаюсь сообщить въ короткихъ словахъ его содержание, выписавъ цѣликомъ болѣе важныя мѣста. Послѣ критики различныхъ мнѣній о происхожденіи языка, начиная съ прошлаго столѣтія, которая заканчивается разборомъ мнѣнія В. Гумбольдта, стоявшаго „на рубежѣ двухъ направлений науки“, „геніальнаго предвзѣстника новой теоріи языка, неполнѣ освободившагося отъ оковъ старой“ (т. е. логической грамматики) (Ж. М. Н. Пр 1862, СХІІІ, ст. 42), Потебня въ гл. IV-й переходитъ къ вопросу о соотношеніи языкознанія къ психологіи, излагаетъ Герbartову теорію представленій; въ слѣд. главѣ говоритъ о чувственныхъ воспріятіяхъ, затѣмъ о рефлексивныхъ движеніяхъ и образованіи членораздѣльнаго звука; въ VII-й главѣ о языкѣ чувства и языкѣ мысли; въ VIII-й—о словѣ, какъ средствѣ апперцепціи; въ IX-й о представленіи, сужденіи, и понятіи; въ послѣдней X-й о поэзіи и прозѣ. Эта послѣдняя глава особенно важна для уясненія взгляда Потебни на языкъ. Здѣсь онъ различаетъ поэтическое (символическое, образное) и прозаическое мышленіе. Здѣсь же выставлено различіе формы внѣшней (звуковой) слова и внутренней (способа выраженія). Высказывается Гумбольдтовскій взглядъ, что поэзія и проза суть „явленія языка“: „Изъ языка, первоначально тождественнаго съ поэзіею, слѣдовательно изъ поэзіи, возникаетъ позднѣйшее раздѣленіе и противоположность поэзіи и прозы, которые, говоря словами Гумбольдта, должны быть названы „явленіями языка“ (ib. СХІV, ст. 109). Указывается на противоположность поэзіи и науки; поэзія мыслитъ конкретно, образами, представленіями, чѣмъ удовлетворяетъ врожденной человѣку потребности видѣть вездѣ цѣльное и совершенное; „наука раздробляетъ міръ, чтобы съизнова сложить его въ строй-

ную систему понятій" (111 ст.), чего однако никогда почти не удается. Тутъ же высказывается и мысль о субъективности науки, которой А. А. держался до послѣдняго времени: „Въ обширномъ и вмѣстѣ строгомъ смыслѣ, все достойное мысли субъективно, т. е. хотя и условлено внѣшнимъ міромъ, но есть произведеніе личнаго творчества; но въ этой всеобъемлющей субъективности можно разграничить объективное и субъективное и отнести къ первому—науку, ко второму—искусство“ (стр. 111). Высказывается мысль объ относительности понятій субъективнаго и объективнаго: „Безъ сомнѣнія придетъ время, когда то, что намъ представляется свойствомъ самой природы, окажется только особенностью взгляда нашего времени“. „Нѣтъ ничего легче, какъ съ высоты, на которую безъ нашей личной заслуги поставило насъ современное развитіе человечества, презрительно взирать на все, отъ чего мы уже отошли на нѣкоторое разстояніе“ (ib. ст. 122).

Изъ этого сочиненія мы видимъ, какъ рано у Потебни сложился тотъ трезвый взглядъ на развитіе человечества, языка и науки, который онъ высказывалъ въ своихъ послѣднихъ сочиненіяхъ (во „Изведеніи“ и въ напечатанной 2-й ч. „Записокъ по рус. грам.“). Много подобныхъ мыслей пришлось слышать отъ А. А.—ча на лекціяхъ послѣдняго года. Онъ говорилъ, что наука всегда субъективна и національна, такъ какъ есть плодъ усилій немногихъ ученыхъ, находящихся въ зависимости отъ языка, которымъ пользуются; кажуцался объективность науки достигается только до извѣстной степени по мѣрѣ ея отвлеченности, а потому наименьшей субъективностью отличается математика, хотя всетаки не все равно сказать: „дважды два“ и zweimal zwei¹⁾, ибо каждое выраженіе носить слѣды своего особаго міросозерданія.

Въ связи съ этимъ взглядомъ на науку находится нелюбовь Потебни къ рѣзкимъ и самонадѣяннмъ выводамъ, къ увлеченію одной теоріей въ ущербъ прочимъ. Уже въ 1865 г. онъ писалъ: „Исслѣдователю нечего ¹⁾ бояться упрека въ томъ, что онъ самъ не увѣренъ въ истинѣ своихъ словъ: если избранный имъ путь оказывается ложнымъ, то для другихъ польза въ томъ, что они увидятъ эту ложность“ („Два изслѣдованія“ I ст. 44 примѣч.). Увлекаясь одной теоріей, мы должны помнить и о предшествующей ей, а также и о томъ, что послѣ насъ другіе создадутъ новую; не слѣдуетъ думать, что мы сказали послѣднее

¹⁾ Въ сочиненіяхъ 60-хъ годовъ А. А. писалъ это и другія подобныя слова черезъ *e*, согласно съ принятой орфографіей, но позднѣе по требованію этимологіи черезъ *ь*.

слово науки, а, какъ ошибались до насъ, такъ и мы можемъ ошибаться, и послѣ насъ всегда будутъ ошибки. Пониманіе языка въ Гумбольдтовскомъ смыслѣ Ал. Ае. высказалъ и въ заключительныхъ словахъ автобіографіи, напечатанной въ приложеніи къ III-му т. „Исторіи русской этнографіи“, стр. 423 Пыпина. Такимъ образомъ въ послѣднихъ своихъ сочиненіяхъ—3-й ч. „Записокъ“ и „Теоріи словесности“ онъ всего больше интересовался тѣми вопросами языкознанія, которые при-
влекли его вниманіе въ молодости.

До сихъ поръ я почти ничего не сказалъ о 1-й ч. „Записокъ по рус. грам.“, въ которой представлена критика опредѣленной корня, формы, предложенія и частей его. На основаніи этого и другихъ сочиненій и лекцій можно опредѣлить взглядъ А. А.—ча на языкъ. Вопреки мнѣнію Спенсера, считающаго языкъ тормазомъ мысли, А. А. говорилъ, что мыслить можно только при посредствѣ языка. Языкъ есть живой организмъ, который тѣсно связанъ съ мыслью человѣческой, постоянно измѣняется и, разрушая прежнія формы, постоянно создаетъ новыя. Въ противоположность нѣкоторымъ ученымъ, дѣлившимъ исторію языка на періодъ созданія формъ и періодъ ихъ разрушенія, А. А. говорилъ, что созданіе и разрушеніе формъ одновременны. В. Гумбольдтъ, говорившій о періодѣ созиданія (когда языкъ былъ дѣлю) и періодѣ употребленія (когда языкъ сталъ средствомъ), однако самъ находилъ, что въ дѣйствительности тѣснаго разграниченія этихъ періодовъ не существуетъ, а „постоянная работа духа, состоящая въ употребленіи языка, оказываетъ непрерывное вліяніе на самое строеніе языка, на созданіе формъ“, („Введеніе“, ст. 49—50). Языкъ, по мнѣнію Потебни, согласно съ этимъ ограниченіемъ Гумбольдта, употребляется и создается въ одно и то же время. Грамматическая форма не есть только звуковое выраженіе, а есть способъ выраженія вещественнаго содержанія, есть значеніе. Вслѣдствіе того, что различныя формы имѣютъ часто одно звуковое выраженіе, ихъ узнать можно только въ рѣчи, въ связи съ другими формами. Вообще всякое слово имѣетъ опредѣленное вещественное и формальное значеніе только въ рѣчи; вырванное изъ связи, оно не имѣетъ смысла. Нельзя на основаніи того, что новыя языки имѣютъ меньше звуковыхъ выраженій для извѣстныхъ категорій, чѣмъ древніе, говорить о паденіи формъ. Чтобы узнать, уменьшается ли число формъ въ данномъ языкѣ, нужно сосчитать не число различныхъ звуковыхъ окончаній, а число формальныхъ значеній (стр. 55—56), что обыкновенно не принимается во вниманіе. Противъ различія формъ этимологическихъ и синтаксическихъ (флективныхъ и

описательных) Потебня находил, что всякую форму можно разсматривать и съ этимологической и съ синтактической точки зрѣнія. По его мнѣнію, это не двѣ части грамматики, а только двѣ различныхъ точки зрѣнія на языкъ. Синтактическая точка зрѣнія—описательная, этимологическая—историческая. Какъ вещественное, такъ и формальное значеніе слова можетъ быть разсматриваемо и съ той и съ другой стороны. Синтаксисъ разсматриваетъ употребленіе словъ въ данный моментъ языка и опредѣляетъ значеніе словъ изъ сочетанія ихъ съ другими; этимология изыскиваетъ путь, которымъ языкъ дошелъ до этого значенія (стр. 36—38 2-го изданія „Записокъ“).

Въ оставшейся не напечатанной 3-ей ч. „Записокъ“ А. А. затрываетъ такіе глубоко интересные вопросы философскаго языкованія, какъ образованіе категорій существительныхъ и прилагательныхъ; старается опредѣлить, коково должно было быть первичное имя, и предполагаетъ, что первичное имя было всего ближе къ причастію, т. е. что въ немъ было заключено больше энергіи, чѣмъ въ нынѣшнемъ существительномъ, означающемъ дѣйствующее лицо. Восходи къ древности по памятникамъ древне-русскимъ и старо-славянскимъ, онъ старается указать, что разница между именемъ существит. и прилагательнымъ не была такъ рѣзка, какъ теперь, доказательствомъ чего служатъ такіа имена, которыя могли употребляться и въ качествѣ существительныхъ и въ качествѣ прилагательныхъ (прокъ, инокъ и т. п.), а съ другой стороны присоединеніе члена къ именамъ существительнымъ, уподоблявшее ихъ членнымъ прилагательнымъ (дѣвая въ Милеяхъ и друг. памятникахъ); также старается доказать, что древнѣйшее значеніе существит. есть значеніе (има) дѣйствующаго лица. Эта близость къ прилагательному видна изъ паратактической атрибутивности существительнаго, массу примѣровъ которой привелъ А. А. изъ древне-русскихъ памятниковъ и народной поэзіи русской и славянской. Эта паратактичность существительнаго при своемъ опредѣляемомъ (церковь—Спасъ, церковь—Софія и т. п. вмѣсто нынѣшняго литерат. ц. Спаса и т. п.) восходитъ къ глубокой древности. Ссылаясь на Шеррля („Синтакс. др. индійск. языка“), А. А. приводилъ уже изъ языка Вѣдь такіе примѣры, какъ „облакомъ—дождемъ“ (т. е. или „облачнымъ дождемъ“, или „дождевымъ облакомъ“), „ногами слонами“ (т. е. „ногами слоновъ“); но, что особенно важно,—*Indraya patave*—„Индръ питью“, т. е. для питья; здѣсь въ дательномъ атрибутивномъ, согласованномъ съ дат. лица, отлагательное существ., и, зная, что славяно-литовское неопредѣленное

наклон. этимологически восходить въ дат. п. отглагольн. существ. (только въ иной звуковой формѣ, чѣмъ приведенная изъ Вѣдь), мы можемъ себѣ уяснить характерный славяно-литовскій оборотъ дат. съ неопредѣленнымъ.

Скажу теперь немного о другихъ научныхъ трудахъ А. А. Потебни. Они касаются главнымъ образомъ изученія народной поэзіи и народныхъ обрядовъ со стороны ихъ символики и остатковъ языческихъ вѣрованій. А. А. не особенно сочувствовалъ господствующей теперь теоріи заимствованія, объясняющей многія народныя преданія и вѣрованія изъ книжныхъ источниковъ христіанскаго времени, и болѣе придерживался старой миеологической теоріи, представители которой у насъ Аванасевъ и Буслаевъ. Миѣ пришлось слышать отъ А. А.—ча три года назадъ слѣдующія слова: „Слишкомъ рано похоронили у насъ славянскую миеологию: сравненіе греческихъ именъ съ санскритскими показываетъ, что уже до раздѣленія Грековъ и Индійцевъ была развитая религія; странно было бы, если бы Славяне ея не имѣли. Не гомериды создали греческую миеологию; напротивъ, у нихъ видно уже скептическое и ироническое отношеніе къ богамъ. Умалчиваніе нашихъ лѣтописцевъ и другихъ или упоминаніе только искользь о народныхъ вѣрованіяхъ объясняется презрительнымъ отношеніемъ монаховъ къ этимъ вѣрованіямъ. По отсутствію данныхъ нельзя дѣлать выводъ только отрицательный. Вѣдь, если бы не сохранилось „Слово о полку Игоревѣ“, пожалуй, ктонибудь сдѣлалъ бы выводъ, что у Славянъ не было народной поэзіи“. Съ этой точкой зрѣнія написаны нѣкоторыя сочиненія 60-хъ годовъ и особенно „О миеическомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ и повѣрій“. Первый печатный трудъ А. А.—ча былъ посвященъ символикѣ народной поэзіи. Къ этимъ занятіямъ онъ вернулся опять въ концѣ 70-хъ годовъ въ сочин. „Малорусская пѣсня по списку XVI в.“ и „Слово о полку Игоревѣ“, а затѣмъ уже въ 80-хъ годахъ въ большомъ прекрасномъ трудѣ „Объясненія малорусскихъ и среднихъ народныхъ пѣсенъ“; второй выпускъ заключаетъ разборъ поэтическихъ мотивовъ „колядокъ и щедровокъ“. Здѣсь описано много обрядовъ; объяснено символическое значеніе множества пѣсенъ, а иногда цѣлыя страницы этимологическихъ изысканій различныхъ обрядныхъ именъ. Въ I. 16—38 приводится критика того, что до сихъ поръ писалось о Лелѣ и Ладѣ, которыхъ считали многіе изслѣдователи божествами древнихъ Славянъ. А. А. указываетъ на то, что, „Лель, какъ имя божества, не фаятъ, а очень шаткая догадка“. Приведа все, что известно

о припѣвкѣ Ладо въ разныхъ пѣсняхъ великорусскихъ, малорусскихъ, сербскихъ и др., а также этимологию этого слова, А. А. въ концѣ говорить: „Для миеологии положительныхъ результатовъ здѣсь никакихъ“. Во II-мъ вып. стр. 41 повторено объясненіе Авсеня, высказанное раньше уже въ сочин. „О мнѣнч. значен. нѣкот. обрядовъ и повѣрій“ (мнѣ пришлось его слышать отъ А. А.—ча также на словахъ). Находя въ памятникахъ XVII-го вѣка нѣсколько разъ ф. усень (коледу и усень), А. А. предполагалъ, что припѣвка овсень, авсень возникло изъ „ой усень“, „о усень“ (а—въ акающ. говорѣ); усень же возводится къ корню us—, что въ лит. *auszga* „утренняя заря“, *auszta* „разсвѣтаетъ“, лат. *austra*—, ст. глав. оу(с)тро, латин. *urere auroga*, греч. ἡώς, скрт. уш, ушас, ошати, съ начинат. суф. *ur̥gham*; а съ этимъ us онъ считаетъ родствен. *vas*—, что въ лит. *vasaris isza uszta* „весна (свѣтлая) разсвѣтаетъ“. т. е. настаетъ, скр. *vasanta*, слав. *весьна*, греч. ἄς, лат. *ver*. Суффиксъ въ усень тотъ же, что въ *греб-ень* и т. п. На стр. 166—167 помѣщена замѣтка о корочунѣ.

Я бы желалъ еще обратить вниманіе на педагогическіе взгляды А. А.—ча. Разъ, помню, въ 1887 г. на лекціи онъ сдѣлалъ отступленіе о преподаваніи русскаго яз. въ среднихъ школахъ, имѣя въ виду, что большинство его слушателей будутъ со временемъ преподавателями. По его мнѣнію, языку, а тѣмъ болѣе родному, слѣдуетъ учиться прямо изъ чтенія, не тратя много времени на зазубриваніе грамматическихъ правилъ. Въ дѣтскомъ возрастѣ, неспособномъ понимать отвлеченности грамматики, по его мнѣнію, особенно слѣдуетъ избѣгать подробностей грамматическаго изложенія; кромѣ того, дѣти должны учиться преимущественно въ классѣ, а не отдавать только отчетъ въ своихъ урокахъ, заученныхъ дома. Я помню, что, высказывая этотъ взглядъ, онъ ссылался на Я. Гримма. Въ своей автобиографіи, а также и на словахъ онъ говорилъ про себя, что только потому могъ заняться всю жизнь грамматикой, что никогда не зубрилъ грамматическихъ правилъ. Сбивчивость и неясность ходячихъ грамматическихъ опредѣленій въ нашихъ учебникахъ онъ показалъ во „Введеніи“. Очень удобнымъ въ педагогическомъ отношеніи способомъ онъ считалъ наглядность и потому находилъ удобными опредѣленія индійскихъ грамматиковъ (*baḥuvriṇi* собственно знач. „много рису“, по служить для означенія извѣстной категоріи сложныхъ словъ, образованныхъ по тому же принципу).

А. А. был образцовый профессор. Лекции его отличались живостью изложения; часто он увлеклся и оставался в аудитории сверх назначенного времени. Но особенно интересны бывали его частные беседы у себя на дому, в кругу своих учеников. Он обладал большим запасом поэзии и эту-то поэтическую искру он вносил и в свои беседы, и в свои лекции, и даже в научные статьи, не в ущерб, однако их серьезности. Эстетическое чутье у него было сильно развито, и он всегда умел по достоинству оценить всякое произведение изящной литературы, за которой успевал следовать. Я не застал, но мои передавали, что он неоднократно читал публичные лекции о произведениях новой литературы. Известна статья его о Достоевском; в бумагах сохранились заметки о Л. Толстом. А. А. был превосходный знаток поэтических произведений. Обладал прекрасным практическим знанием малорусского наречия, он образцово читал лучшие творения малорусской литературы; но восхищаясь наивной простотой языка старых писателей 20-х и 30-х годов, Артемовского-Гулака и Квитки, он не особенно любил новые малорусские произведения, написанные б. ч. искусственным и плохим языком; из новых он хвалил только Манжуру, мало известного, но даровитого поэта. Сам А. А. тоже пробовал писать помалорусски: в бумагах сохранился стихотворный перевод Одиссеи на это наречие.

Как поэт и философ, А. А. был большой любитель природы. Каждую весну он сам занимался цветами. Он интересовался ботаникой и читал Плиния; м. б., эту его склонность унаследовал младший сын, избравший эту специальность в университете. Не лишним считаю напомнить, что эта область естествознания привлекла знаменитого лингвиста Шлейхера и патриарха славновѣдѣнія Добровского.

В заключение скажу, что, лично зная покойного, я сохранил о нем самое симпатичное воспоминание, как о человеке. Он отличался замечательной снисходительностью и доступностью к молодым начинающим ревнителям науки. Никогда он не отказывал в совете, указании; умел ободрить слабых духом и сомневающихся в своих силах; не отказывался просматривать даже не особенно тщательно обработанные сочинения. Первое время по приезде в Харьков меня заинтересовали лирики и kobzari; я записал несколько уже известных духовных стихов и скудные остатки малорусских дум; с ними я приходил к А. А. Ачу; и он всегда с удовольствием просматривал мои неумелые записи. У А. А.—ча не было ни тени

ученаго високомѣрія; онъ терпѣливо выслушивалъ сомнѣнія и возраженія и охотно бесѣдовалъ съ людьми непосвященными въ науку; эти качества находятся въ тѣсной связи съ выше изложенными философскими воззрѣніями его. Въ связи съ этимъ онъ никогда не относился предубѣжденно къ сочиненію только потому, что оно вышло изъ-подъ пера извѣстнаго автора, получившаго репутацію „ненаучности“, и съ терпѣніемъ принималъ за чтеніе всякаго сочиненія, предметъ котораго могъ его интересовать; самое слово „научность“ было ему противно.

Вотъ все, что я могъ сообщить объ этомъ выдающемся ученомъ и философѣ и замѣчательномъ человѣкѣ.

Подается за виданіям: Памяти Олександра Афанасьевича Потемни (29 ноября 1891 г.) [Электронный ресурс]. — Харьков : Типография К. П. Счасни, 1892. — 90 с. — Режим доступа к книге: www.books.google.com.

Статья А. Горнифельда о лекціяхъ А. А. Потебни (въ 335
№ Харьк. Вѣд. 1891 г.).

(Изъ воспоминаній бывшего слушателя).

Время, непосредственно слѣдующее за смертью выдающихся людей, чаще всего вызываетъ на воспоминаніе; острое чувство потери человѣка дѣлаетъ эти воспоминанія ярче и живѣе. Безвременная смерть А. А. Потебни пришла такъ неожиданно, что не сразу дала возможность опомниться; теперь-же, когда непосредственное ощущеніе тяготы остыло, отстоялось и позволяю себѣ подѣлиться съ другими нѣкоторыми воспоминаніями о лекціяхъ покойнаго профессора. Я не разчитываю дать что нибудь цѣльное и законченное въ родѣ характеристики профессора—я былъ у него только случайнымъ слушателемъ въ теченіи одного года и центръ тяжести моихъ занятій лежалъ тогда въ другомъ мѣстѣ; и думалъ только почтять дорогую мнѣ память усопшаго, внести и свою долю въ матеріалы для его будущей біографіи и, если удастся, сообщить другимъ хоть незначительную частицу того настроенія, какое создавала для насъ его лекція.

Это было въ весеннемъ семестрѣ. Я скучалъ въ сборномъ залѣ въ ожиданіи лекцій, когда ко мнѣ подошелъ знакомый студентъ—математикъ: «Пойдемъ, послушаемъ Потебню». — «Вотъ охота,—какой нибудь перебой звуковъ? И такъ скучно». — «Нѣтъ, теорія словесности и, право, хорошо». — «Пойдемъ пожалуй». Съ тѣхъ поръ я не пропускалъ этихъ лекцій; впечатлѣніе, вынесенное мной изъ первой лекціи, только усиливалось въ теченіи послѣдующихъ; все показалось мнѣ здѣсь новымъ, необычнымъ, своеобразнымъ, все призывало къ иному отношенію къ дѣлу и къ словамъ профессора. Какъ теперь, помню эту маленькую аудиторію, десятокъ слушателей и серьезную, вдумчивую рѣчь учителя. Да, для насъ это былъ именно «учитель» въ наиболѣе возвышенномъ смыслѣ, учитель, принесшій сюда всего себя,—всю многолѣтнюю работу мысли, всѣ свои непечерпаемыя богатства знанія, всю горячую любовь къ истинѣ, философское міросозерцаніе и—самое дорогое въ немъ—чисто юношеское одушевленіе, сообщавшееся непосредственно слушателямъ.

Уже съ самаго начала васъ подкупала эта своеобразная манера изложенія: это былъ простой разговоръ о весьма сложныхъ вещахъ. Ничего, напоминающаго рѣчь съ кафедръ, приготовленную, плавную, искусственную. Точная, ясная, сжатая, какъ на мѣди гравированная, формула создавалась чаще всего здѣсь, на вашихъ глазахъ. Онъ оставался, задумывался, рылся въ своей сѣренькой папкѣ, перебиралъ и перечитывалъ бумажки; мы ждали, пока онъ съ напряженіемъ, обличавшимъ сильную работу мысли, задумчиво, сосредоточенно, раздѣльно выставлялъ положеніе; затѣмъ переходилъ къ его развитію или обоснованію. Иногда онъ спрашивалъ: «Понимаете?»—и, несмотря на утвердительный отвѣтъ, посмотрѣвъ на студентовъ, говорилъ: «Нѣтъ, не понимаете»—и излагалъ мысль снова, въ другой связи, въ другомъ развитіи. Иногда лекція переходила въ діалогъ; онъ спрашивалъ, заставлялъ студентовъ самихъ задуматься, пользовался ихъ ошибками для дальнѣйшихъ выводовъ, указывая на характерность и психологическую необходимость этихъ ошибокъ. Несмотря на то, что въ его рѣчи не было ничего предвзятаго, подготовленнаго,—все было разсчитано на то, чтобъ будить и будить мысль, дѣлать ее ясной, послѣдовательной, самостоятельной. Процессъ мысли совершался въ немъ такъ наглядно, такъ выпукло, я сказалъ бы,—такъ изящно, что ученика втягивало въ эту работу. Вы не были пассивнымъ слушателемъ, а какъ-бы сотрудникомъ, потому-что эти идеи не усваивались легко: онѣ требовали самодѣятельности. Это не было гладкое изложеніе элементарной системы цеховой науки—наука создавалась здѣсь и вы участвовали въ ея созданіи. Слушатель уходилъ изъ аудиторіи не съ готовыми общими мѣстами, а съ новыми мыслями, продолжавшими свое теченіе и на другой лекціи, и дома, и въ вечерней товарищеской бесѣдѣ. Вся система изложенія вела не къ удобству запоминанія, а къ возбужденію мышленія. Иногда, высипавши цѣлую груду разнообразныхъ и, на первый взглядъ, несвязанныхъ фактовъ, профессоръ вдругъ освѣщалъ ихъ такимъ захватывающимъ обобщеніемъ, что слушателя словно осянило. Иногда онъ вдругъ выставлялъ положеніе интересное и важное, но совсѣмъ несвязанное съ предыдущимъ и послѣдующимъ, какъ будто онъ только что вспомнилъ это и, боясь позабыть, спѣшилъ подѣлиться съ нами. Помню одинъ разъ онъ разбиралъ ученіе Аристотеля объ элементарныхъ формахъ поэтическаго творчества, читалъ много выписокъ, но не успѣлъ сдѣлать вывода; звонокъ прозвонилъ, онъ остановился, задумался и вдругъ

сказалъ: «Искусство всегда идетъ впереди науки: ну-да, такъ оно и должно быть. Въ вопросахъ социологіи и психологіи это особенно очевидно». Связи съ предшествующимъ небыло никакой, но такъ дѣятельна была его мысль, такимъ широкимъ путемъ шла, что для насъ ея теченіе было всегда какъ то шире того, что непосредственно касалось излагаемаго предмета: факты, сообщаемыя имъ, будили новыя отвѣщенія въ другихъ областяхъ мысли и онъ бросалъ ихъ мимоходомъ. Особенно часто это приходилось на долю психологіи, и его психологическіе выводы изъ филологическихъ фактовъ были чрезвычайно интересны; такъ, припоминаю для примѣра вынесеніе путемъ исторіи языка того общезвѣстнаго положенія, что врожденныхъ категорій времени, пространства и т. д. человекъ не имѣетъ, что онъ рождается только со способностью воспріятія. Къ истинѣ можно вести по глухой тропинкѣ и по широкой дорогѣ; онъ велъ насъ этими послѣднимъ путемъ, не забывая указывать на каждое встрѣчное явленіе, на каждый интересный фактъ. И вся эта масса фактовъ разнообразныхъ и сложныхъ свободно запоминалась, легко укладывалась въ обобщенія, которыя она иллюстрировала. На этихъ иллюстраціяхъ стоить особенно остановиться. Все вело профессора къ тому, чтобы обетаять свою мысль множествомъ примѣровъ, дѣлать ее какъ можно болѣе конкретной—его строго положительный методъ изслѣдованія, его основныя идеи о значеніи образа, его поэтическая натура, его обширныя знанія. Онъ легко, широкой рукой черпалъ груды доказательствъ изъ области сравнительнаго языкознанія, исторіи литературы, философіи, психологіи. Русское словечко, только что выхваченное изъ пѣснь народной жизни, и «Изреченіе» Гете, «Гамлетъ» и «Вигнетскія ночи», новелла Боккачіо и фраза изъ «Копперфильда», книга Ариоттели и замѣчаніе Булгаева, Гейне и Ливій, Апулей и Мицкевичъ, поговорка и романъ, пѣсенка и поэма проходили чредой предъ ученикомъ, разомъ вызывая, развивая и подкрѣпляя требуемую мысль. Безконечное разнообразіе и богатство отдѣльно, мимоходомъ, между прочимъ брошенныхъ цитатъ, сравненій, сопоставленій, замѣчаній дѣлали изъ этой простой тихой бесѣды блестящую, тонкую и остроумную causerie. И замѣая, это художественное чтеніе образцовъ литературы, этотъ благородный складъ рѣчи, этотъ изящный, поэтический, рельефный языкъ — все вело къ тому, чтобы вполнѣ отдаться содержанію этой рѣчи.

И здѣсь мы встрѣтили нѣчто совершенно неожиданное. Новый міръ открывался предъ изумленными учениками. Изслѣдованію произ-

веденій искусства давались такі точні истинно-научні основы, о какихъ еще мечтаетъ теорія искусства. Тѣ самыя вопросы, которые по неясной постановкѣ, по партійнымъ вліяніямъ, по неумѣнію и незнанію служатъ яблокомъ раздора въ критической литературѣ, здѣсь получали, если не рѣшеніе, то путь къ нему, повѣренный и надежный. Иначе и быть не могло при данномъ методѣ: то, что рѣшалось у насъ походи, изъ предвзятыхъ произвольныхъ положеній, строилось здѣсь только изъ вѣрнаго, очищеннаго научной критикой матеріала. Этотъ позитивизмъ былъ особенно неожиданъ въ области, гдѣ такъ властно царятъ до сихъ поръ нѣмецкая метафизика «курсовъ» теорій словесности и прогрессивные или консервативные «принципы» журнальных критиковъ, равно безпочвенные, равно апіорные, равно оторванные отъ живыхъ явленій въ сферѣ искусства, равно занимающіеся не тѣмъ, что есть, а тѣмъ, что имъ было-бы желательно. И эти разнообразныя литературныя мнѣнія примирялись здѣсь не путемъ натяжекъ и уступокъ, не виднымъ безразличіемъ, не той «широкостію», которую Достоевскій противопоставлялъ широтѣ: въ новомъ свѣтѣ основныхъ идей профессора объединялись эти противоположныя теоріи; въ его широкомъ взглядѣ на творчество и его законы было мѣсто всякимъ мнѣніямъ и, повторяю, не въ ущербъ категорической опредѣленности этого взгляда и не въ угоду эклектической формулѣ: «съ одной стороны нельзя не сознаться» и т. д. Надъ этой расплывчатостію онъ любилъ посмѣяться и, помню, съ улыбкою объяснялъ, что значить выраженіе «палецъ въ небо», «Небо, говорилъ онъ, велико и попасть въ него не трудно—куда ни ткни, вездѣ будетъ небо; а ночь опредѣленную точку въ небѣ указать...» И къ чужому мнѣнію онъ всегда умѣлъ отнестись съ тѣмъ высоко академическимъ тактомъ, который свойственъ лишь людямъ, стоящимъ на высотѣ знанія: чужая мысль отвергается неограниченно, рѣзко, непреклонно—и въ то же время такъ мягко и деликатно, какъ будто затрагивается душевная жизнь самаго близкаго человѣка.

Это, между прочимъ, особенно ярко и любопытно проявилось на отношеніяхъ профессора къ извѣстной диссертациі «Эстетическія отношенія искусства къ дѣйствительности», основной взглядъ которой (о превосходствѣ дѣйствительности надъ искусствомъ) былъ съ его точки зрѣнія только плодомъ печальнаго недоразумѣнія. Здѣсь не мѣсто, конечно, излагать тѣ воззрѣнія, которыя онъ ставилъ неходнымъ пунктомъ своей «теоріи словесности». Кой что онъ успѣлъ высказать

въ своихъ печатныхъ трудахъ, кой что заключается, быть можетъ, въ его посмертныхъ произведеніяхъ, которыя надо надѣяться, будутъ изданы. Глубина, богатство значеніе его взглядовъ въ этой области и, въ частности, въ вопросахъ психологін творчества, достаточно ограждаютъ ихъ отъ изложенія въ скромныхъ воспоминаніяхъ случайнаго слушателя. Миѣ хотѣлось только указать на одну характерную и, смѣю думать, многообъщающую особенность его метода: на стремленіе вести изслѣдованіе отъ простыхъ формъ къ болѣе сложнымъ. Опредѣляя искусство, какъ мышленіе въ образахъ, онъ излагалъ долгую и сложную исторію языка; слово являлось въ этой исторіи продуктомъ послѣдовательныхъ переходовъ мысли, гдѣ каждый переходъ былъ созданіемъ новаго образа: исторіи языка становилась исторіей искусства и поэтическое выраженіе дѣлалось не матеріаломъ, не украшеніемъ рѣчи, а самостоятельной, элементарной, простѣйшей формой художественнаго творчества. И, какъ естественныя науки, разлагая сложныя явленія на простѣйшія или выбирая для изслѣдованія изъ системы явленій наименѣе сложныя, достигая громадныхъ результатовъ, такъ и въ этой области примѣненіе метода изслѣдованія элементарныхъ формъ, привело къ блестящему успѣху.

И хотѣлъ бы теперь сказать нѣсколько словъ о томъ нравственномъ воздѣйствіи, какое оказывалъ профессоръ на слушателей, но я мало вращался въ кругу его профессиональныхъ, постоянныхъ учениковъ, студентовъ-филологовъ; позволяю себѣ поэтому разеказать кой-что о тѣхъ немногихъ, съ которыми я былъ близокъ.

Духовное вліяніе профессора на мой кружокъ было громадно. Въ эти тяжелые дни смѣшенія понятій, отрицанія «забытыхъ словъ», мы неожиданно встрѣтились съ такимъ возвышеннымъ, понтийнѣ «человѣческимъ» міросозерцаніемъ, какое знали только изъ книгъ, да и то едвали понимали по настоящему. Профессоръ наполнялъ своею личностію, своимъ содержаніемъ, своимъ воззрѣніемъ; за ученикомъ мы видѣли человѣка, за теоретическимъ изложеніемъ спеціальной науки намъ видѣлась другая правда, которая передавалась намъ не доказательствами, а убѣжденіемъ, не логическимъ анализомъ, а настроеніемъ. Ни въ партійной узости, ни на распутьи оставался было нельзя—насъ тянула эта широта взглядовъ, это проникновеніе въ суть явленій, это стремленіе индивидуализировать явленіе, не вгоняя его насильно въ прямолинейныя обобщенія; съ другой стороны зарождалось убѣжденіе, что широта не есть индефферентизмъ, что даромъ она не дается—

надо имѣть на нее право, что мало хотѣть.—надо умѣть и смѣть быть широкимъ, что она, наконецъ,—тоже крестъ, ибо требуетъ жертвъ и приносить отвѣтственность.

Въ лекціяхъ по теоріи словесности не могли, конечно, имѣть мѣсто тѣ «вѣчные вопросы», которые составляютъ оффициальный удѣлъ философа и теолога,—но именно эти вопросы составляли фонъ многихъ лекцій и въ какой формѣ, въ какой обработкѣ!.. Съ горящими глазами, съ задумчивой улыбкой, съ волненіемъ челоуѣка, говорящаго о «самомъ важномъ», профессоръ дѣлился съ учениками продуманнымъ, пережитымъ, старался ввести ихъ въ свое міровоззрѣніе, въ свое пониманіе истины. Для насъ это было по истинѣ «новое слово»,—новое до неожиданности и выѣтъ съ тѣмъ удивительное по той быстротѣ, съ какой оно становилось близкимъ, своимъ, понятнымъ, по той пластичности, съ какой входило въ составъ міросозерцанія. Стѣны маленькой аудиторіи раздвигались. Предъ взволнованнымъ слушателемъ вставала безконечный просторъ царства мысли, царства правды. Это было то, зачѣмъ мы шли въ университетъ...

Я вспоминаю рядъ лекцій, носившихъ неопредѣленное названіе „Обзора поэтическихъ произведеній“. Профессоръ пытался объединить нѣсколько весьма далекихъ другъ отъ друга произведеній общей идеей: идеей одиночества личности въ „потокѣ событий“ и—еще шире—идеей сопоставленія единицы съ безконечнымъ. „Мѣдный Всадникъ“, „Германъ и Доротея“. санскритская басня и «Пѣсня о Горѣ-Злочастьѣ» получали новое истолкованіе, оригинальное и глубокое, являлись въ новомъ свѣтѣ и, объединенныя въ этомъ широкомъ обобщеніи, приобретали особенное значеніе. Это былъ блестящій образецъ истинной критики—научнаго изслѣдованія произведеній искусства; ученый изслѣдователь не гнался за указаніемъ недостатковъ или вышнихъ достоинствъ, съ точки зрѣнія теорій „прикладнаго“ или „чистаго искусства“; онъ не уходилъ въ библиографическія подробности, онъ наконецъ, и не занимался здѣсь публицистикой, выискиваніемъ общественнаго значенія произведенія—онъ захватывалъ глубже; поэтическое произведеніе, вновь перечувствованное и продуманное вставало предъ ученикомъ въ новомъ пониманіи во всей своей цѣлости, красотѣ и глубинѣ; ученику сообщалось «настроеніе» произведенія, его внутренній міръ, его психика—откуда и истинное пониманіе его значенія. Два критерія выставлялъ профессоръ для оцѣнки поэтическаго произведенія: новизну обобщенія и широту его. Съ одной стороны, произведеніе

постольку важно, поскольку оно вносит что-нибудь новое; оно велико, если оно — дальнейшая ступень в истории мышления, если оно — действительный «переход мысли от неизвѣтнаго къ извѣтному»; съ другой стороны, поэтической образъ тѣмъ выше, чѣмъ обобщеніе, заключенное въ немъ, шире, многостороннѣе, живучѣе, чѣмъ большій кругъ разнообразныхъ явленій дѣйствительности оно захватываетъ. Съ этой точки зрѣнія падала, конечно, общественно-партиійная оцѣнка произведеній, но тѣмъ яснѣе выступало его истинное значеніе, — общественное въ самомъ высокомъ смыслѣ. Но это не все: тотъ смыслъ который профессоръ придавалъ указаннымъ произведеніямъ, требовалъ уясненія самой идеи безконечнаго, — и онъ съумѣлъ это сдѣлать съ той душевной тонкостью, той поэтической жизненностью, той доказывающей убѣдительностью, которая давала не мертвое пониманіе сухой схемы, а вѣру — вѣру въ безконечное безъ логическаго построенія его идеи. Намъ охватывала эта атмосфера мышленія, это волненіе творчества, это мучительное счастье стремленія къ истинѣ, *той настоящей, большой истинѣ*, намъ сообщалась эта невысказанная горячая вѣра въ будущее. Въ отвѣтъ на слова учителя нашъ внутренній міръ вибрировалъ въ томъ же тонѣ, томъ-же тембрѣ, въ томъ-же настроеніи. Мы не аплодировали — это было важнѣе рукоплесканій, — но каждый уносилъ домой сознаніе, что съ нимъ произошло нѣчто хорошее, что сегодняшній день не потерялъ, что жить и работать еще можно — и должно... Такова была эта теорія словесности.

Передо мной лежитъ его портретъ. Не знаю, какъ для другихъ — для меня это лицо полно необычайной красоты. Этотъ громадный, сильный лобъ, эта тонкая, задумчивая улыбка, эта добрая складка рта и пылчивый, властный взглядъ, это «нездѣшнее» спокойствіе, — печать высшаго напряженія духа въ этомъ слабомъ старческомъ тѣлѣ. И это слабое тѣло еще усиливало впечатлѣніе этой исключительной жизни духа, такъ часто напоминающая слова Гегеля о Гете: «Какъ одежда восточнаго жителя едва держится на его станіи и готова упасть съ плечъ, такъ и тутъ вы видите, что тѣло готово отпасть, а духъ воеряпуть во всея славы и спокойствія».

И оно отпало, это слабое тѣло. Тяжело подумать, какъ много унесъ этотъ человекъ въ могилу, какъ много невысказаннаго, недоговореннаго ушло вмѣстѣ съ нимъ. Тяжело людямъ науки терять такого мыслителя, но намъ, имѣвшимъ счастье духовнаго общенія съ нимъ въ трудныя минуты безвременья, еще тяжелѣе потерять человека, который зналъ и умѣлъ учить, «чѣмъ люди живы».

В. Торнфельдъ.

Берлинъ,

19/11 Декабря 1891.

Подается за виданіем: Памяти Олександра Афанасьевича Потѣбни (29 ноября 1891 г.) [Электронный ресурс]. — Харьков : Типографія К. П. Счасни, 1892. — 90 с. — Режим доступа к книгѣ: www.books.google.com.

Посмертныя матеріалы А. А. Потебни.

(Статья В. И. Харціена)

Бумаги А. А. Потебни еще неразобраны, какъ слѣдуетъ, хотя въ печати сдѣлано было уже нѣсколько сообщений о посмертныхъ его трудахъ. Въ виду того высокаго интереса, какой имѣютъ эти послѣдніе для читающей и мыслящей публики, я, принимая участие вмѣстѣ съ другими бывшими слушателями А. А. въ перепискѣ III-го тома Записокъ по грамматикѣ, рѣшился вскользь пересмотрѣть и остальной рукописный матеріалъ, оставшійся послѣ покойнаго. Правда при бѣгломъ просмотрѣ трудно было составить себѣ точное представленіе о томъ, что осталось (я имѣю въ виду разнообразное содержаніе бумагъ); тѣмъ не менѣе, не ограничиваясь сухою описью, постараюсь познакомить и другихъ съ тѣмъ, что составляетъ содержаніе бумагъ покойнаго и въ какомъ состояніи онѣ находятся.

Девять десятыхъ рукописнаго матеріала, заключающагося въ двадцати объемистыхъ папкахъ, представляетъ ничто иное, какъ замѣтки для себя, въ которыхъ намѣчены лишь вѣхи для будущихъ работъ по изученію русскаго слова съ насоро, кое-какъ распределеннымъ матеріаломъ. На всемъ лежитъ печать недоконченности, внезапнаго прерыва, неисключая и III-го тома записокъ по грамматикѣ, обработкой котораго занимался покойный въ самое послѣднее время, будучи уже тяжело боленъ. Общее впечатлѣніе отъ просмотра бумагъ таково, что мы съ полнымъ правомъ можемъ сказать объ А. А. тоже, что сказано имъ было когда-то по поводу смерти даровитаго филолога, питомца Харьковскаго университета, Ал. Вас. Попова: „вечіронька на столѣ, а смерть за плечима“; съ тою только разницею, что тамъ были широкіе планы, намѣренія и научная сила сгнбла въ самой завязи, а здѣсь—дѣльный рядъ вопросовъ, интереснѣйшихъ по своей новизнѣ и строго-научному рѣшенію, вопросовъ порѣшенныхъ уже, но ждавшихъ только послѣдней отдѣлки....

Наиболѣе обработаннымъ трудомъ является III-й томъ Записокъ, съ котораго я и начну свою опись. Эти записки, примыкая къ нѣкоторымъ общимъ положеніямъ, намѣченнымъ въ первыхъ двухъ томахъ,

находится въ тѣснѣйшей связи съ перечатающимся въ настоящее время раннимъ соч. Л. А. „Мысль и языкъ“, такъ какъ отношеніе мысли къ слову составляетъ фонъ всей работы, основной задачей которой служить вопросъ „откуда и куда мы идемъ“ въ смыслѣ прогресса мысли.

Кромѣ общей заглавной рубрики „Объ измѣненіи значеній и замѣнахъ существительнаго“ въ 1-ой папкѣ, содержащей въ себѣ начало новыхъ Записокъ, мы находимъ еще слѣдующія подраздѣленія: первообразна-ли отвѣченность существительныхъ качества? Происхожденіе прилагательныхъ; согласованіе прилагательныхъ; согласованіе именъ въ степени уменьшительности. Происхожденіе разрядовъ существительныхъ. Грамматическій ходъ и его роль въ выработкѣ категорій существительнаго. Содержаніе II-ой папки исчерпывается слѣдующими заглавіями: Атрибутивность существительнаго; переходъ приложеній въ предложеніи. Предикативность существительнаго; вытѣсненіе существительнаго адъективными и вербальными оборотами. Устраненіе субстанціальности предикативнаго имени посредствомъ субъектныхъ и бесубъектныхъ оборотовъ. Разборъ бесубъектныхъ выраженій (Mikl. Subjektlöse sätze“). III-я папка раздѣлена двумя заглавіями: Формальные (синтаксическіе) признаки конкретности существительнаго; тождество и сочетаніе синонимовъ. Наконецъ, еще въ одной папкѣ находятся черновыя замѣтки для того же III-го тома; здѣсь среди старыхъ пожелтѣвшихъ листочковъ лежитъ нѣсколько новыхъ листовъ, на которыхъ начата только переписка замѣтокъ подъ рубрикой: Перечисленіе части понятій, выраженныхъ существительными, при обнимающихъ ихъ общихъ (въ древнемъ стрѣхъ рѣчи).

Вмѣсто предисловія въ началѣ новыхъ Записокъ помѣщено нѣсколько общихъ замѣчаній о языкѣ и задачахъ языковѣданія; здѣсь разбираются и опровергаются нѣкоторыя положенія Макса Мюллера въ его соч. „Das Denken“..., Спенсера—о методѣ изслѣдованія, и приводятся Гумбольдтовскія теоремы, болѣе обстоятельный сводъ которыхъ находится въ раннемъ трудѣ Л. А. „Мысль и языкъ“. Изслѣдованіе о грамматическомъ родѣ, начатое по поводу книги Вольтера, находится въ связи съ вопросомъ о происхожденіи разрядовъ существительнаго, каковы имя дѣйствителя (nom. agentis, основная категорія), имя дѣйствія (nom. actionis), имя дѣла—вещи (n. acti) и пр. Здѣсь же помѣщены и замѣтки по поводу статьи Бругмана, утверждавшаго, что грамматическій родъ не находится въ связи съ естественнымъ.

Возражения Бругману среди этого отдѣла составляютъ незначительную только часть; отдѣльной статьи о книгѣ Бругмана въ бумагахъ не оказалось.

Общее значеніе грамматическаго рода, которое ясно изъ самого заглавія отдѣла, опредѣляется между прочимъ такъ: грамматическій родъ влетается въ распредѣленіе категорій мысли и является не просто остаткомъ сѣдой старины, наивнаго міросозерцанія, а важнымъ средствомъ приведенія въ порядокъ всего содержанія мысли.

Скромное заглавіе новаго труда по грамматикѣ, какъ и приведенныя выше рубрики не дадутъ никакого представления о содержаніи его. А между тѣмъ это, именно, „Мысль при свѣтѣ языка“ или, лучше сказать „Исторія русской мысли подѣ освѣщеніемъ русскаго слова.“ Въ этомъ трудѣ наглядно доказывается мысль, которую не разъ высказывалъ Ал. Ае., что языковѣдѣніе—наука историческая и что оно должно быть вполнѣ націоналистично. Сочиненіе по своему философскому характеру, какъ и упомянутое уже „Мысль и языкъ“, имѣетъ общій интересъ. Рисуя приемы древняго строя мысли, прекраснымъ образомъ котораго можетъ служить живопись безъ перспективы (Изъ записокъ, 2 изд., 300) и восходи къ болѣе сложнымъ приемамъ современнаго языка и мышленія, выработаннымъ вѣками, А. А. даетъ въ новомъ трудѣ новое частное рѣшеніе основной задачи грамматики, состоящей, по его словамъ, въ томъ, чтобы довести до сознанія цѣли, преслѣдуемая языкомъ, какъ орудіемъ мысли, и средства, при помощи которыхъ достигаются эти цѣли. А цѣли эти состоятъ между прочимъ въ познаніи міра въ тѣсномъ смыслѣ путемъ выдѣленія своего я, надѣ которымъ трудится и наука и всё человѣчество, идя по различнымъ путямъ, т. е. пользуясь разными языками, какъ орудіемъ познанія. Нѣтъ нужды говорить о важномъ значеніи этого труда для насъ русскихъ, что было бы преждевременно; но нелишне будетъ теперь указать на одну существенную его черту: въ немъ выяснены особенности уложенія мыслей въ русскомъ словѣ, въ постоянномъ процессѣ его измѣненія, совершенствованія. Какъ развивалось русское слово и мысль, это показывается на частныхъ фактахъ: на измѣненіи разрядовъ имени, отъ котораго зависитъ измѣненіе строя рѣчи, приемовъ мышленія. Общій характеръ этого постояннаго преобразованія, развитія выражается между прочимъ въ томъ, что сопоставленіе (паратактизмъ) замѣняется подчиненіемъ (гипотактичность); живопись безъ перспективы смѣняется стройнымъ изображеніемъ дѣйствительно-

сти, какъ она отражается въ нашей мысли. Анализъ языка, по словамъ А. А. (и это доказано имъ въ послѣднихъ запискахъ), показываетъ также, что ходъ человѣческой мысли идетъ парными толчками, что парность грамматическихъ разрядовъ, типичнымъ и основнымъ образомъ которой является подлежащее и сказуемое, есть въ тоже время и парность философскихъ категорій; что при этомъ ритмическомъ процессѣ развитія мысли постоянно измѣняются грамматическіе разряды, а вмѣстѣ съ ними и философскія категоріи, субъектъ предиката и пр. и такія обобщенія какъ матерія и духъ, субстанція и сила, причина и слѣдствіе. Повсюду попутно съ анализомъ грамматическихъ явленій указывается на человѣкообразность такихъ общихъ понятій и на стремленіе выдѣлить эту человѣкообразность, что не увѣличивается полнымъ усвѣхомъ, ибо мыслить иначе, какъ по-человѣчески т. е. языкомъ созданнымъ и навязаннымъ тысячелѣтіями, человѣкъ не можетъ. Въ иныхъ случаяхъ, говоритъ А. А., печать человѣчности общихъ понятій менѣе уловима, въ другихъ она доступна и обыкновенному сознанию. Таковы, напримѣръ, понятія для выраженія причинности—*вражда, любовь, сходства— семейство, родъ* и то, безъ чего семейство невозможно, *воля*. Разборъ этихъ понятій идетъ вслѣдъ за отдѣломъ о грамматическомъ родѣ, носящемъ на себѣ слѣды той же человѣчности, II-я и III-я папки заключаютъ массу частныхъ явленій языка, характеризующихъ тѣ же усилія мысли подняться отъ конкретнаго къ отвлеченному, отъ ползанія на четверенькахъ къ быстротѣ телеграфныхъ сообщеній. Важнымъ шагомъ въ этомъ процессѣ видоизмѣненія пріемовъ мысли является атрибутивность и предикативность имени, выработанная давно уже и ведущая съ одной стороны къ образованію прилагательнаго, отвлеченнаго имени изъ существительнаго первообразнаго, вмѣщавшаго въ себѣ всѣ свойства прилагательнаго, т. е., полную атрибутивность, качественность, не отвлеченную, а соединенную съ субстанціальностью, вещественностью; а съ другой—къ замѣнамъ его глагольнымъ сказуемымъ, субъектными и безсубъектными оборотами, анализъ которыхъ, какъ и свойствъ прилагательнаго, ведетъ къ обнаруженію интереснѣйшаго явленія, замѣчаемаго въ языкѣ, именно устраненія субстанцій, становящихся иными, въ рѣчи и въ мысли.

Но на поверхности языка нестрѣютъ слѣды далекаго прошлаго, напр., паратактическія парныя сочетанія и новообразованія по этимъ древнимъ образцамъ, имѣющія уже другое значеніе. Поэтому въ заключеніи труда мы находимъ съ одной стороны указанія формальныхъ

(синтаксических) признаков конкретности существительного, а с другой определённые роли тождества и сочетания синонимов, как средства выражать субъективные оттенки мысли и создавать новые значения.

Переписка новых записок по грамматикѣ, предпринятая бывшими слушателями А. А., нередко обнаруживает, что отдѣлка этого труда далеко еще не была закончена, что работа мысли остановилась на всемъ теченіи. Среди переписанныхъ набѣло рукою покойнаго листовъ вдругъ попадаются то тамъ, то сямъ листочки или цѣлыя пачки ихъ съ замѣтками и выписками, неприуроченными къ опредѣленному мѣсту, съ черновымъ, неотдѣланнымъ матеріаломъ, изъ котораго не всё еще было извлечено. Кромѣ того повсюду встрѣчаются приписки на поляхъ безъ указанія, куда ихъ отнести. Кто знакомъ съ характеромъ изслѣдованій А. А., съ его приемами анализа и распредѣленія фактовъ не механически, по внѣшнимъ признакамъ, а по внутренней психической связи, причѣмъ не упускаются изъ виду самыя неувольнимыя оттенки мысли и дѣлаются часто кажущіяся отступленія въ сторону; тотъ пойметъ, какъ трудно теперь, когда духъ его отлетѣлъ, разобраться съ этими приписками, вставками и т. п. Правда въ нихъ большую часть приводятся факты, но послѣдніе нельзя понимать, какъ нѣчто бросающееся въ глаза: въ научномъ фактѣ остается лишь то, что имѣетъ отношеніе къ соответствующимъ законамъ и обобщеніямъ. При наличности внѣшней классификаціи, по времени, формальнымъ особенностямъ приводимыхъ фактовъ, всегда надо имѣть въ виду эти обобщенія, которыя часто не даются Потемной, а иллюстрируются только конкретными явленіями, типичными образцами. Простая аналогія тутъ непоможетъ; каждый фактъ, занесенный подъ опредѣленную рубрику, придется будущей редакціи разложить про себя, чтобы потомъ приурочить его къ той или другой группѣ фактовъ.

Въ виду этого по мысли М. С. Дринова пока ведется только механический процесс переписки; каждый изъ участвующихъ въ перепискѣ, не выходя изъ положенія трости въ рукѣ книжника, по мѣрѣ силъ своихъ старается, провѣривъ по памяткамъ, передать въ болѣе доступномъ для прочтенія видѣ содержаніе рукописи, забываясь о группировкѣ фактовъ, исправленіи описокъ, недомолвокъ, неизбежныхъ въ черновой работѣ; а на поляхъ дѣлаются приписки карандашомъ въ тѣхъ случаяхъ, когда ошибка обнаружена сравненіемъ выписки съ подлинникомъ и т. п. Переписка ведется на одной сторонѣ листа, что облегчить поправки и перестановки при окончательной редакціи.

Вообще можно сказать, что теплое участие жены покойного М. Ф. Потеевни, готовность и усердие бывших слушателей, товарищей и учеников его привести въ порядокъ и издать его духовное наслѣдіе служить полнымъ ручательствомъ за то, что и новый томъ Записокъ, по грамматикѣ, какъ и другіе посмертные труды будутъ обнаружены, несмотря на всѣ трудности, самымъ тщательнымъ образомъ. Желательно было бы, чтобы при 3-емъ томѣ записокъ былъ приложенъ общій предметный указатель и къ первымъ двумъ частямъ, который кромѣ удовлетворенія общепринятымъ требованіямъ, необходимъ между прочимъ и потому, что въ нихъ повсюду разбросана цѣлая масса драгоценныхъ фактовъ и блестящихъ мыслей, не предполагаемыхъ вовсе заглавными рубриками.

Въ другихъ рукописныхъ матеріалахъ пока не найдено ни одной статьи сколько-нибудь цѣльной, если не считать вполне приготовленнаго къ печати, но нигдѣ ненапечатаннаго отвѣта П. Лавровскому на его разборъ диссертациі „О миѳическомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ“.

Находящіеся въ 3-хъ папкахъ записки по теоріи словесности въ общей массѣ производятъ впечатлѣніе замѣтокъ для себя, хотя въ нѣкоторыхъ мѣстахъ начата была уже обработка черновыхъ набросковъ. Содержаніе этихъ замѣтокъ по тремъ папкамъ расиределѣется слѣдующимъ образомъ.

1) Исходя изъ общаго положенія, что изслѣдованіе простѣйшихъ явленій жизни даетъ возможность понимать болѣе сложныя и примѣняя его къ языку, А. А. проводитъ параллель между словомъ и сложнымъ поэтическимъ произведеніемъ. Свойства слова частью аналогичны частью тождественны свойствамъ поэтическаго произведенія. Отношеніе говорящаго къ слову двояко: прежде всего для себя, потомъ для другихъ; въ первомъ случаѣ оно т. е. слово служитъ орудіемъ и виѣсть результатомъ преобразованія мысли, совершенствованія ея производителемъ, говорящаго; во второмъ оно является средствомъ пониманія. Въ сложныхъ поэтическихъ произведеніяхъ—тоже самое, съ тою только разницей, что различіе обоихъ моментовъ—явственнѣе; положеніе это иллюстрируется Пушкинымъ, Гете и другими. Вообще А. А. при анализѣ психологіи творчества пользуется всегда признаніями самихъ поэтовъ, уклоняясь отъ апіорныхъ умозаключеній

Далѣ слѣдуетъ опредѣленіе поэзіи какъ дѣятельности по роду и виду, но безъ той схоластической сухости, какая свойственна такого рода опредѣленіямъ, и указывается разница между искусствами по средствамъ выполненія. Вслѣдъ за рубриками „Родословная искусства“, „Поэтъ, публика, критика, толпа“ (иллюстраціи изъ Гёте, Пушкина, главнымъ образомъ изъ „Егип. почей“, Тургенева и др.) опредѣляется значеніе поэтического произведенія для автора и для публики. Подобно тому какъ слово есть актъ мысли, поэтическое произведеніе сложное разсматривается здѣсь, какъ рѣшеніе задачи, вызванной по Гётевскому выраженію внутреннимъ категорическимъ императивомъ: художника нудить создавать образы. Особенное вниманіе обращалъ А. А. на отрицательные типы или отрицательныя черты характеровъ; въ нихъ онъ находилъ важное орудіе личнаго усовершенствованія путемъ объективированія своихъ недостатковъ. Послѣ небольшой замѣтки о видахъ поэтической ипосказательности и условіяхъ процвѣтанія и паденія поэзіи идутъ слѣдующія рубрики: Поэзія и проза, какъ два вида мышленія, поэзія и наука (философія), образъ и примѣненіе (элементы поэтического мышленія), фактъ и законъ (эл. научнаго мышленія), вдохновеніе (теорія его въ историческомъ развитіи), стыдливость творчества (признаніи поэтовъ *sub rosa*) и наконецъ, народная поэзія: пѣсня, сказка, послѣвица, поговорка. Здѣсь же находится дѣлный рядъ замѣтокъ возраженій Веселовскому по поводу его взглядовъ на сравнительную миѳологию.

2-я папка записокъ по теоріи словесности начинается слѣдующей замѣткой: человекъ идетъ отъ того состоянія мысли, при которомъ конкретное явленіе, впечатлѣнія текущаго мгновенія заполняютъ всю ширину и глубину сознанія, къ тѣмъ состояніямъ, при коихъ при помощи все большаго и большаго отвлеченія, стремленія расширить кругъ отвѣченныхъ понятій, мысль становится способной обнимать все болѣе и болѣе сложные ряды явленій.

Теорія мѳа въ его отношеніи къ поэзіи составляетъ содержаніе всей этой папки, какъ можно видѣть изъ слѣдующихъ рубрикъ: Миѳическое воззрѣніе на вдохновеніе. Здѣсь анализъ взглядовъ древнихъ на причину вдохновенія ведетъ къ дѣлому ряду замѣтокъ о понятіи причины, которое, какъ время, пространство и пр., производно. Первоначально это—сочетаніе образа съ объясняемымъ по сходству, противоположности или смежности въ пространствѣ, послѣдовательности во времени. Заключенія отъ сходства, причинная зависимость по формулѣ *cum hoc ergo propter hoc, post hoc ergo propter hoc* являются ничѣмъ.

ными, как результатом умозаключения в области метафоры, метонимии и пр. Приемы мифического мышления, помимо образов народной поэзии, при анализе понятий причинности, выражаемой между прочими терминами *вражда, любовь* (о чем и в новых записках по грамм.) иллюстрируются выписками из Плиния. Здесь раскрывается целое мирозерпание, непохожее по видимому на наше, но созданное по тем же законам человеческой мысли, и следы его не трудно открыть и теперь. Среди прочих примеров видное место занимают образцы мифического творчества и из народной поэзии, заговоров, лечебников, основанные на том, что лекарства враждебны тому, что производит болезнь (теория противодий), или дружественны.

Вслед за анализом приемов мифического творчества идет определение мифа, разграничение поэтического и мифического мышления. Миф есть необходимый шаг мысли; создание мифа есть акт познания, как и создание нового слова. Отношение теории словесности к мифологии такое же, как ее отношение к истории литературы; анализ мифа есть история мифического мирозерпания. Разница между мифическим и поэтическим мышлением состоит в следующем: пользование поэтическими образами, как средством преобразования мысли, предполагает способность ее к научному мышлению, к анализу, критике; создание мифа есть результат внесения объясняющего в объясняемое (при мифическом пользовании образами) и предполагает конкретность мышления, отсутствие критики. (Образец иллюстрации: горячее сердце—поэтический образ, и миф о причине пожара при Иоанне IV: Глинские настаивали человеческие сердца и настоящей кропили крыши). На той же почве мифического мышления при отождествлении слова и вещи возникает вера в силу слова, откуда заговоры и пр.

Вообще в содержании этого отдела большое место отведено выяснению приемов поэтического и мифического мышления, как в первой поэтического и прозаического или научного. Заканчивается он замечкой об эвфемизме, сначала появляющемся в мифической окраске и переходящем потом в pruderie. Эвфемизму придается большая роль в создании языка, и А. А. не раз указывал на это явление, как на серьезную задачу для исследования.

Наконец, вся третья папка посвящена формам поэтической иносказательности. Здесь сначала рассматриваются такие явления, как гиперболы (отличие ее от лжи), ирония, сарказм, хлестаковщина (как

особый видъ гиперболы), игра словами, перифразъ и пр. Далѣ слѣдуетъ отдѣлъ о тронахъ и фигурахъ, которому предносылается разборъ ученія о нихъ древнихъ, Аристотеля, Квинтиліана и др. и новыхъ, главнымъ образомъ Гербера и Луки Зимы. Указавъ на неправильное выдѣленіе эпитета, какъ особаго вида троповъ, А. А. принимаетъ три основныхъ вида: синекдоху, метонимію и метафору. Замѣчательно здѣсь то, что и эти поэтическія категоріи А. А. не считаетъ неизмѣнными, какъ и категоріи грамматическія. Все зависитъ отъ того, на какой ступени развитія мысли стоитъ говорящій, другими словами, отъ отношенія его къ слову. Отсюда при разсмотрѣніи этихъ явленій въ процессѣ исторіи мысли—невозможность положить опредѣленныхъ границъ между ними, когда синекдоха переходитъ въ метонимію, а метонимія въ метафору. Разсматривая отдѣльно эти тропы, А. А. отъ простыхъ постоянно переходитъ къ сложнымъ формамъ. Такъ вслѣдъ за синекдохой разбираются сложныя ея формы, *парабегуса*, литературный типъ. Затѣмъ идетъ метонимія и ея отношеніе къ синекдохѣ, метафора, простая, какъ членъ предложенія, сравненіе, (переходъ образа въ обстановку, о чемъ см. въ объясн. малор. и сред. пѣс.), уподобленіе; виды сложной метафоры: аллегорія, притча, басня и пр.

Вотъ вкратцѣ передача содержанія записокъ по теоріи словесности въ томъ видѣ, какъ они находятся теперь. Нѣсколько иначе оно распредѣлялось въ курсахъ, читанныхъ А. А.—чемъ, насколько можно судить объ этомъ по имѣющимся студенческимъ запискамъ и двумъ конспектамъ этихъ курсовъ, относящимся къ разному времени. Одинъ изъ нихъ составленъ довольно полно самимъ А. А.—чемъ, другой, очевидно, однимъ изъ его слушателей и находится среди разныхъ черновыхъ замѣтокъ, еще неразматрѣнныхъ.

Состояніе всѣхъ этихъ записокъ таково, что требуетъ основательнаго изученія, безъ котораго приступить къ изданію невозможно. Здѣсь придется имѣть дѣло просто съ черновымъ матеріаломъ. Но при обработкѣ его могутъ принести нѣкоторую пользу отчасти студенческія записки, отчасти упомянутые конспекты и, наконецъ, записанныя нѣкогда стенографически и провѣренныя самимъ А. А.—чемъ 10 частныхъ лекцій, посвященныхъ вопросу объ отношеніи поэтическихъ произведеній къ слову.

Содержаніе остальныхъ 14 папокъ вмѣстѣ съ нѣкоторыми разрозненными замѣтками, связанными въ пачки, можно раздѣлить на три отдѣла: матеріалъ для этимологіи (словари), для грамматки и записки

смѣшаннаго характера. Кромѣ трехъ папокъ, запятыхъ исключительно словарнымъ матеріаломъ, послѣдній находится и въ отдѣльныхъ связкахъ и въ двухъ тетрадкахъ съ комментаріями на Договора съ греками и Слово Данила Заточника. Матеріаль разсортированъ въ 2-хъ папкахъ и связкахъ по буквамъ, въ 3-ей онъ находится въ томъ видѣ, какъ дѣлались выписки. Въ 1-ой папкѣ находятся слова на буквы: м, н, о, п, р, с, т, у, ч, ш, я, затѣмъ на а, р, ы, х, с, т; въ связкахъ — въ одной отъ к. до с; въ другой — на б, в, ı, д, ж, з; въ третьей отъ р, с, до конца азбуки; въ четвертой — собственные имена, фамиліи, расположенныя также въ азбучномъ порядкѣ. Много выписокъ съ собственными именами находится и во 2-ой папкѣ, а третья вся занята словами на буквы отъ б до л. Весь собранный здѣсь матеріаль по своему характеру напоминаетъ обнародованное уже въ печати, въ 4 выпускахъ „Къ исторіи звуковъ“ и въ недавнихъ еще замѣткахъ въ „Живой Старинѣ“. Словамъ, на примѣръ, со звукомъ х предшествуетъ фонетическая замѣтка объ измѣненіи этого спиранта на почвѣ русскаго языка; въ другихъ случаяхъ, кромѣ бытовыхъ объясненій, встрѣчаются и историко-литературныя; а нѣкоторыя выписки напоминаютъ издающіеся въ настоящее время „Матеріалы для древнерусскаго словаря“ Срезневскаго. Общій же характеръ этихъ замѣтокъ — этимологія, понимаемая въ смыслѣ раскрытія лексической полноты слова. Если исторія слова выходитъ за предѣлы русскаго и славянскихъ языковъ, то для уясненія развитія слова всегда привлекается сравнительный матеріаль изъ прочихъ арійскихъ нарѣчій. Что до распредѣленія этого матеріала, то азбучный порядокъ изрѣдка встрѣчающійся въ соч. „Къ исторіи зв“ здѣсь, какъ указано, преобладаетъ; въ частности же нерѣдко встрѣчается и группировка словъ по гнѣздамъ.

Изданіе этихъ матеріаловъ для русскаго сравнительно-этимологическаго словаря несоставитъ большого труда; желательно было бы, чтобы изданіе это было вмѣстѣ съ тѣмъ и перепечаткой вышедшихъ уже въ свѣтъ этимологическихъ изслѣдованій А. А. Потебни. Среди словарныхъ работъ Миклошича и др. трудъ А. А. займетъ почтенное мѣсто и составитъ важную настольную книгу для всякаго занимающагося изученіемъ древней русскаго письменности, народной словесностью и вообще славянскими нарѣчійми. Печатающіеся въ настоящее время „Матеріалы для древнерусскаго словаря“ Срезневскаго получаютъ въ этимологическихъ замѣткахъ А. А. весьма существенное дополненіе, безъ котораго многое въ нихъ останется неяснымъ.

Хотя изучение звуковой паружности языка А. А. считалъ дѣломъ второстепеннымъ въ языкознаніи и на свои изслѣдованія по фонетикѣ и морфологіи русскаго языка смотрѣлъ, какъ на необходимыя лѣса для возведенія зданія русскаго синтаксиса; тѣмъ не менѣе всѣмъ извѣстно важное значеніе его фонетическихъ изслѣдованій. Да и самыя синтаксическія его работы достаточно указываютъ на качество этихъ лѣсовъ, среди которыхъ видное мѣсто занимаетъ морфологія русскаго языка. Въ 7-ми папкахъ находятся тѣ матеріалы изъ этой области русскаго языкознанія, которые покойный неспѣшилъ обнародовать.

Въ первой изъ нихъ находится склоненіе существительныхъ, прилагательныхъ, замѣтки по изслѣдованію о членѣ въ русскомъ и прочихъ славянскихъ нарѣчіяхъ и объ именныхъ суффиксахъ. Категоріямъ родительнаго падежа, мѣстоименію, частицамъ, союзу (объ излишествѣ союзовъ), превращенію мѣстоименія въ союзъ и нарѣчіе, предлогу посвящены замѣтки во 2-ой папкѣ. Третья заключаетъ въ себѣ матеріалы объ удареніи въ именахъ во склоненіяхъ, въ глаголахъ по разрядамъ и формамъ, о вліяніи предлоговъ на ударенія и пр. Отдѣлъ объ удареніяхъ находится въ болѣе обработанномъ видѣ, чѣмъ другіе.

Въ 4-хъ папкахъ собраны матеріалы о глаголѣ, которые должны были, повидимому, лечь въ основу 4-й части записокъ по грамматикѣ какъ и первые три. Судя по начатой разработкѣ этой категоріи рѣчи, это вовсе не матеріалы для изученія формъ глагола ради формъ, а для новаго дополненія къ русскому синтаксису. Вотъ нѣкоторыя рубрики, усмотрѣнныя нами въ этихъ запискахъ: о глагольныхъ разрядахъ; исторія глагола съ внѣшней стороны является его усложненіемъ, исторія его съ внутренней стороны—выработка видовъ; о видахъ, временахъ, наклоненіяхъ, глагольныхъ частицахъ, о вліяніи предлоговъ на образованіе видовъ; о залогахъ, о роли мѣстоименія *ся* въ образованіи залоговъ, о страдательности; роль предлоговъ въ заложныхъ образованіяхъ (*до, отъ* и др.).

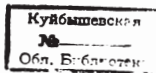
Пересматривая замѣтки о глаголѣ, мы пришли къ тому печальному заключенію, что то, что читалось въ аудиторіи, не заносилось на бумагу; а между тѣмъ такого изслѣдованія о русскомъ глаголѣ и его судьбахъ, какого можно было ожидать отъ А. А., русская грамматическая литература долго, можетъ быть, не увидитъ. Коротенькій семестровый курсъ, читанный имъ въ послѣднее время о глаголѣ, указываетъ на то, что онъ имѣлъ въ виду дать стройную исторію происхож-

денія глагольныхъ разрядовъ въ такой же обработкѣ, въ какой мы имѣемъ исторію имени въ 3-й части записокъ.

Что касается остальныхъ папокъ смѣшаннаго содержанія, то въ нихъ за исключеніемъ 2-хъ, посвященныхъ народной поэзіи, народно-историческимъ и мифическимъ образамъ и одной съ черновыми набросками для новыхъ записокъ по грамматикѣ, интересна по своему содержанію папка съ слѣдующими набросками: объ изученіи иностранныхъ языковъ (по повода Тютчева) съ цѣлымъ рядомъ замѣтокъ о народности; о задачахъ языкознанія, о важномъ значеніи русскаго языка (конспектъ вступительной лекціи 1881—2 г.); языкъ и задачи языкознанія (болѣе новыя замѣтки); объ искусственномъ языкѣ (по поводу статьи Макса Мюллера въ *Deutsche Rundschau*); о націонализмѣ (по поводу статьи Рюдигера въ *Zeits. f. Volksps.*; замѣтки о томъ же по поводу книги Данилевскаго „Россія и Европа“; объ Олоевскомъ (конспектъ реферата); о Дневникѣ писателя (тоже); о литературномъ письменномъ общерусскомъ языкѣ; о заповѣди „чти отца твоего“ въ примѣненіи къ дѣятелямъ слова. Замѣтки такого же общаго характера находятся и въ другихъ папкахъ и среди бумагъ еще неразобранныхъ, какъ напр. о пессимизмѣ, объ отношеніи къ прошлому, о диссертациі Соболевскаго, о методѣ изслѣдованія, о Л. Толстомъ (его послѣднихъ сочиненіяхъ) и пр. Всѣ онѣ имѣютъ весьма важное значеніе для біографіи (я не говорю о научномъ ихъ значеніи, которое несомнѣнно) А. А., для выясненія его взглядовъ на нѣкоторые волнующіе и волнованшіе нѣкогда русское общество вопросы; онѣ прольютъ свѣтъ также и на его міросозерцаніе, цѣльное и жизнерадостное, и опредѣлятъ, какимъ образомъ сложился этотъ типъ положительнаго человѣка съ здоровыми убѣжденіями, такъ благотворно вліявшаго на всѣхъ, кому пришлось побывать въ его сообществѣ.

Я не упоминалъ еще объ одной рукописи, именно о переводѣ Одиссеи на малорусскій языкъ размѣромъ подлинника. А. А. серьезно занимался этимъ трудомъ во время одной лѣтней поѣздки за границу, отдыхая отъ своихъ научныхъ занятій. Сотня стиховъ или больше переписаны имъ набѣло, часть рукою его жены М. Ф. Потебни. Остальное—наброски карандашомъ, обнимающіе 8 пѣсень и начало 9-й, да подготовительныя замѣтки для перевода. Судя по нимъ, покойный хотѣлъ дать переводъ чисто-народнымъ языкомъ, близкимъ къ стилю Гомера; и потому сдѣланное имъ начало перевода представляетъ трудъ весьма интересный въ литературномъ и въ научномъ отношеніи.

Есть, наконецъ, еще пачки бумагъ неразсмотрѣнныхъ, которыя не представляютъ ничего цѣлаго. Это — отчасти конспекты лекцій, отчасти обрывки „научнаго дневника“, (по выраженію покойнаго) съ замѣтками и выписками изъ читанныхъ имъ книгъ.

Подается за виданьям: Памяти Олександра Афанасьевича Потебни (29 ноября 1891 г.) [Электронный ресурс]. — Харьков : Типография К. П. Счасни, 1892. — 90 с. — Режим доступа к книге: www.books.google.com.

ЛІТЕРАТУРА

Багалеї Д. І. Биографические материалы о Г. С. Сковороде // Сочинения Григория Савича Сковороды : Юбил. изд. (1794–1894 гг.) / Собр. и ред. проф. Д. И. Багалеем // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — 1894. — С. 1–31.

Багалеї Д. І. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Ист. монография. В 2-х т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. — Репринт. изд. — Х., 1993. — 572 с.

Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В. В. Кравченка; Художник, упоряд. іл. В. О. Ріяка. — Х. : Основа, 1991. — 256 с. (Серія «Пам'ятки історичної думки України»).

Багалій Д. М. Г. Ф. Квітка і його доба // Квітка-Основ'яненко. Збірник на 150-річчя народження. — Х. : Український Робітник, 1929. — С. 147–173.

Бархударов С. Г. О «Мыслях об истории русского языка» И. И. Срезневского // И. И. Срезневский. Мысли об истории русского языка. — М. : Учпедгиз, 1959. — С. 3–15.

Бахтин М. М. Літературно-критические статьи / Михаил Михайлович Бахтин. — М. : Художественная литература, 1986. — 543 с.

Белинский В. Г. Рецензия на «Молодик» // В. Г. Белинский. Полн. собр. соч. — Т. 9. — С. 87.

Беседіна-Невзорова В. П. Експериментально-фонетичне дослідження української літературної вимови в Харківському ІНО / В. П. Беседина-Невзорова // Записки Харківського інституту народної освіти імені О. О. Потебні. — Т. III. — Х., 1928. — С. 38–48.

Білецький Ол. Методичні уваги для вчителя старшого центру трудшколи. Додаток до підручника «Українська мова» / Ол. Білецький, Л. Булаховській. — К. : Державне видавництво України, 1927. — 77 с.

Білецький Ол. Українська мова. Підручник для старшого центру трудових шкіл. 5–7 роки / Ол. Білецький, Л. Була-

ховській, Ол. Парадиський, М. Сулима. — Вид. друге, стереотипне. — К. : Державне видавництво України, 1928. — 108 с.

Білодід І. К. Леонід Арсенійович Булаховський / І. К. Білодід. — К. : Наукова думка, 1968. — 80 с.

Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II / И. А. Бодуэн де Куртенэ. — М. : Изд. Академии наук СССР, 1963. — 391 с.

Булаховский Л. А. На путях материалистического языкознания / Л. А. Булаховский // Мовознавство. — К. : Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні НАН України, Укр. мовно-інформаційний фонд НАН України, 2010. — 4/5. — С. 5–13.

Булаховський Л. А. Вибрані праці в 5 т. / Ред. кол. І. К. Білодід, Ю. Л. Булаховська, Т. Б. Лукінова, О. С. Мельничук, О. М. Трубачів. — Т. 1. Загальне мовознавство. — К. : Наукова думка, 1975. — 495 с.

Булаховський Л. А. Вибрані праці в 5 т. / Ред. кол. І. К. Білодід, Ю. Л. Булаховська, Т. Б. Лукінова, О. С. Мельничук, О. М. Трубачів. — Т. 2. Українська мова. — К. : Наукова думка, 1975. — 495 с.

Булаховський Л. А. Вибрані праці в 5 т. / Ред. кол. І. К. Білодід, Ю. Л. Булаховська, Т. Б. Лукінова, О. С. Мельничук, О. М. Трубачів. — Т. 3. Славістика. Російська мова. — К. : Наукова думка, 1975. — 495 с.

Булаховській Л. А. Питання походження української мови / Леонід Арсенійович Булаховській. — К. : Вид-во АН УРСР, 1956. — 220 с.

Ващенко В. С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини. Лексичні матеріали / Василь Семенович Ващенко. — Дніпропетровськ : Дніпропетровський держ. ун-т, 1968. — 158 с.

Виноградов В. В. История русских лингвистических учений: Учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов / Сост. Ю. А. Бельчиков; Предисл. Ю. В. Рождественского. — М. : Высш. школа, 1978. — 367 с.

Вступ до курсу історії української мови : [учбовий посібник] / Ф. П. Медведєв ; За ред. І. К. Білодіда. — Х. : Вид-во ХДУ ім. О. М. Горького, 1967. — 150 с.

Выготский Л. С. Мышление и речь : психологические исследования / Л. С. Выготский ; под ред. и со вступ. ст. В. Колба-

новського. — Москва ; Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1934. — 323 с.

Выдающиеся педагоги высшей школы г. Харькова : Биографический словарь / В. И. Астахова, К. В. Астахова, А. О. Гайков и др. — Х. : ГЛОБУС, 1998. — 736 с.

Голобородько Я. Ю. В ореолі інтелектуальності (Соціумні й наукові грані Дмитра Овсянико-Куликовського // Голобородько Я. Ю. Південний ареал. Консорціум літературної Таврії: роман-монографія / Я. Ю. Голобородько. — К. : Факт, 2007. — С. 12–32.

Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / Михайло Сергійович Грушевський. — К. : ІСЕ-Україна; журн. Радуга. — 1990. — 524 с. — (Препринт. відтворення вид. 1913 р.).

Грушевский А. С. М. А. Максимович (1804–1873) : из украинской историографии XIX в. / А. С. Грушевский. — Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1906. — 42 с.

Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт ; [пер. с нем. и под ред. д. филол. наук, проф. Г. В. Рамишвили]. — М. : Прогресс, 1984. — 400 с.

Дандин. Похождения десяти юношей. (Старо-індійський роман) / Перекл., вступна частина й примітки проф. Рітера. — Х., 1928. — 168 с.

Данилевский Г. П. Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Г. П. Данилевский. — Х. : 1866. — 408 с.

Дорошенко Д. І. Нарис історії України: в 2-х томах / Дмитро Іванович Дорошенко. — К. : Глобус, 1992. — Т. 2 : Від половини XVII століття. — 1992. — 349 с.

Дорошенко С. І. Естафета поколінь Харківської філологічної школи в педагогічному університеті / С. І. Дорошенко // Від бароко до постмодерну : Збірник наукових праць кафедри української та світової літератури. — Харків, 2005. — С. 314–322.

Дорошенко С. І. Українські говірки Путивльського і Буринського районів Сумської області ; Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. — Х. : видавець Іванченко І. С., 2014. — 228, [4] с.

Дробний І. Брати Тимківські — предтечі М. О. Максимовича // Дробний І. за пагорбами літ : Поезія. Літературознавство. Публіцистика. Спогади. — Черкаси, 2006. — С. 196–204.

Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова: научно-популярная литература / Н. Т. Дьяченко. — 3-е изд., перераб. и доп. — Х. : Прапор, 1974. — 320 с.

Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2003. — 688 с.

Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мовознавство. — 2004. — № 5–6. — С. 23–35.

Ізмаїл Іванович Срезневський (до 200-річчя від дня народження): бібліограф. покажч. / уклад. О. С. Журавльова, Н. Г. Мацнева, Е. Д. Дроснева, В. Петрович, Б. Ріфл, Д. Шкергет; вступ. ст. С. Ю. Страшнюча, Є. Х. Широкопад; наук. ред. С. Ю. Страшнюк; бібліогр. ред. С. Б. Глибицька, Ю. Ю. Полякова. — Х.: ХНУ імені В. Н. Карабіна, 2012. — 185 с.

Ижицкий Г. В. Харьков в газетном репортаже и рекламных объявлениях / Г. В. Ижицкий; худож.-оформитель О. Н. Артеменко. — Харьков: Фолио, 2011. — 126 с.

Исторические песни малорусского народа / С объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — К.: Типография М. П. Фрица, 1874. — 336 с.

Квитка Г. Ф. Харьков и уездные города. — Х.: Мачулин, 2005. — 192 с. (Серия «Харьковская старина»).

Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Твори : в 6-ти т. / Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко. — К.: Держлітвидав, 1955–1957. — Т. 6 : Літературно-публіцистичні та історичні твори. Вибрані листи [підготували тексти та склали примітки С. Д. Зубков, Д. В. Чалий]. — К.: Держлітвидав, 1957. — 728 с.

Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.) / Н. В. Комаренко. — К.: Наук. думка, 1973. — 172 с.

Записки о Южной Руси. Издалъ П. Кулишъ. С.-Петербургъ, 1856. — Записки о Южной Руси в двух томах. Составление и издание Пантелеймона Кулиша. Изд-во худож. лит-ры

«Дніпро» [Перевидання (репринтне)]. — К. : Изд-во худож. лит-ры «Дніпро», 1994. — 719 с.

Костомаров Н. И. Письмо к Г. Данилевскому / Н. И. Костомаров // Багалеї Д. Матеріали для біографій южноруських науково-літературних діячелей // Київська старина. — К., 1903. — С. 16–17.

Кочан І. М. Українські лінгводидакти крізь призму часу: словник-довідник / І. Кочан, Н. Захлюпана ; Львівський національний ун-т імені Івана Франка. — Л. : ПАІС, 2009. — 168 с.

Крушевський Н. В. Очерк науки о языке / Н. А. Крушевський // Хрестоматія по історії мовознавства ХІХ–ХХ століть. — М. : Учпедгиз, 1956. — С. 248–249.

Кульбакін С. М. Український мовознавство. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. — Харьков : типографія «Печатное дѣло», 1919. — 104 с.

Левченко Г. А. Нариси з історії української літературної мови першої половини ХІХ ст. / Григорій Андріанович Левченко. — К. : Радянська школа, 1946. — 144 с.

Липовський А. Путевые письма Из. Ив. Срезневского из славянских земель / А. Липовський // Ж. Мин. Нар. Просв. — 1895. — № 5. — С. 235–238.

Лисиченко Л. А. Кафедра української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди: традиції, досвід, персоналії / Л. А. Лисиченко, О. А. Олексенко, О. О. Маленко, Т. Ю. Лисиченко. — Х. : Монограф, 2014. — 124 с.

Лисиченко Л. А. Біля витоків харківської філологічної традиції // Ці невичерпні глибини мови : монографія / Л. А. Лисиченко. — Х. : Основа, 2011. — 304 с. — С. 246–294.

Лисиченко Л. А. Ці невичерпні глибини мови : [монографія] / Лідія Андріївна Лисиченко. — Х., 2011. — 304 с.

Лінгвістична школа доктора філологічних наук, професора Л. А. Лисиченко / уклад. С. І. Дорошенко, О. О. Маленко ; Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. — Х. : Монограф, 2013. — 36 с.

Літературна Харківщина: [довідник] / Ред. кол. Гетьманець М. Ф. (голова), Доценко І. І., Кабарді С. О., Лисиченко Л. А., Тимченко В. Д. — Х., 1995. — 366 с.

Лукінова Т. Б. Академік Леонід Арсенійович Булаховській (до 50-річчя від дня смерті) / Т. Б. Лукінова // Мовознавство. — К. : Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 2011. — № 6 (262). — С. 3–13.

Максимович М. А. Воспоминание о Тимковских / М. А. Максимович // Киев. Старина. — 1898. — Т. 63, № 11. — С. 254–272.

Медведев Ф. П. Исторична граматика української мови. Короткий нарис. — Х. : Харківський ордену трудового червоного прапора Державний університет імені О. М. Горького, 1955. — 215 с.

Медведев Ф. П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо / Ф. П. Медведев. — К. : Вища школа, 1977. — 232 с.

Мельников Г. П. Системная лингвистика Гумбольдта — Срезневского — Потебни — Бодуэна и современная системная типология языков / Г. П. Мельников // Проблемы типологической, функциональной и описательной лингвистики. — М., 1986. — С. 13–26.

Метлинский А. Л. Взгляд на историческое развитие теории прозы и поэзии / Амвросій Лук'янович Метлинський. — Харьков, 1850.

Метлинский А. Заметки относительно южнорусского языка // Тимошенко П. Д. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. — Частина I. — К. : Вид-во АН УРСР, 1959. — 294 с.

Муромцева О. Лінгвістична діяльність Миколи Федоровича Наконечного / Ольга Муромцева // Мовознавство. — 1990. — № 4. — С. 61–62.

Наконечний М. Ф. До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови / М. Ф. Наконечний // Питання історичного розвитку української мови. — Х., 1962. — С. 125–166.

Наконечний М. Ф. Г. Квітка-Основ'яненко і розвиток національної літературної мови / Микола Федорович Наконечний // Мовознавство. — 1990. — № 4. — С. 63–69.

Наконечний М. Ф. Фонетика / Микола Федорович Наконечний // Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. — К., 1951. —Т. 1.

Наріжний С. Харківське історично-філологічне товариство / Публ. та ред. Д. Гордієнка // Софія Київська : Візантія. Русь. Україна. Вип. III: Збірка наукових праць, присвячена 150 літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / Від. ред. д. іст. наук, проф. Ю. А. Мицик; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. — К., 2013. — С. 220–240.

Орнатовский И. Новейшее начертание правил российской грамматики, на началах всеобщих основанных / Иван Орнатовский. — Харьков, 1810.

Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду / М. В. Павлюк. — Київ ; Одеса, 1978. — 184 с.

Памяти Олександра Афанасьевича Потебни. — Харьков : Типография К. П. Счасни, 1892. — 90 с.

Педченко Л. В. Из філологічної спадщини Харківського університету / Л. В. Педченко, М. І. Філон // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2012. — № 994. Сер.: Філологія. — Вип. 64. — С. 276–281.

Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови / Павло Павлович Плющ. — К. : Рад. школа, 1958. — 292 с.

Поволоцька Т. М. Роль громадськості у педагогічному русі на Харківщині другої половини XIX — початку XX ст. / Т. М. Поволоцька // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : «Історія та географія». — 2012. — Вип. 44. — С. 117–120.

Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2-х т. / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. — Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. — К. : Либідь, 1992. — 608 с.

Попов Д. М. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства у Харкові та її діяльність в 1920–1930-ті рр. / Д. М. Попов // Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистец. — 2005. — № 6. — С. 37–42.

Посохова Л. Ю. Православні колегіуми України XVIII ст.: дискусії про ознаки моделі // Харківський історіографічний збірник / Мін. осв. і науки України ; Харк. нац. ун. ім. В. Н. Каразіна. — Харків, 2010. — Вип. 10. — С. 224–234.

Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — Х. : Бізнес Інформ, 1999. — 168 с.

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Александр Афанасьевич Потебня. — Т. 1–2. — М. : Учпедгиз, 1958. — 526 с.

Потебня А. А. Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потебня. — Одесса : Государственное изд-во Украины, 1992. — 287 с.

Потебня А. А. Слово и миф / Потебня Александр Афанасьевич. — М. : Правда, 1989. — 624 с.

Потебня А. А. Эстетика и поэтика / Александр Афанасьевич Потебня. — М. : Искусство, 1976. — 613 с.

Рижский И. С. Введение в курс словесности / Иван Степанович Рижский. — Харьков, 1806. — 108 с.

Рижский И. С. Наука стихотворства / Иван Степанович Рижский. — СПб. : Тип. В. Плавильщикова, 1811. — 353 с.

Рідний край: Навчальний посібник з народознавства / За ред. І. Ф. Прокопенка. — Х. : Основа, 1993. — 528 с.

Риттер П. Хмара-Вістун (Megha-Duta). Старо-індійська елегія Калідаси. — Х., 1928. — 48 с.

Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X — початок XX ст.): [Нариси]. — К. : Радянська школа, 1991. — 380 с.

Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира: [отв. ред. Б. А. Серебrenников]. — М., 1988. — 213 с.

Руденко Д. Філософія Сквороди: мерехтіння символу // Збірник Харківського історико-філологічного товариства : Нова серія. — Харків : Око, 1993. — Т. 1. — С. 31–38.

Семененко О. Харків, Харків... Спогади емігранта / О. Семененко // Березіль. — 1991. — № 9. — С. 47–115.

Синявський О. Н. Потебня як дослідник мови // Записки Харківського інституту народної освіти імені О. О. Потебні. — Т. III. — Х., 1928. — С. 14–18.

Систематичний покажчик до журналу «Східний світ» — «Червоний Схід» (1927–1931). — Х., 1964.

Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : У 3 т. — Т. 1 : А — кладовити (1978) ; Т. 2 : кланятися — приклад (1979) ; Т. 3 : прикладати — Я (1979). — Х. : Харківський ордена трудового червоного прапора Державний університет імені О.М. Горького, 1978–1979.

Спогади І. К. Білодіда про навчання в Харківському педінституті (1952–1957 рр.). Машинопис. — Національна бібліотека імені В. І. Вернадського, Київ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/fond/ia/show/show_004/08.htm.

Срезневский В. И. Речь И. И. Срезневского над гробом Г. Ф. Квитки и письмо И. И. Срезневского Н. И. Костомарову по поводу чествования Г. Ф. Квитки в 1878 г. // Русск. стар. — 1893. — № 8. — С. 388–392.

Срезневский В. Собрание рукописей Г. Ф. Квитки, принадлежавшее И. И. Срезневському // Квітка-Основ'яненко. Збірник на 150-річчя народження. — Х. : Український Робітник, 1929. — С. 229–238.

Срезневский И. И. Запорожская старина. Пѣсни и думы о лицахъ и событияхъ до Богдана Хмельницкаго / И. И. Срезневский. — Ч. 1. — Х. : Университетская типография, 1833.

Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка / Читано на акте императорского Санкт-Петербургского ун-та 8 февраля 1849 г. / И. И. Срезневский. — М. : Учпедгиз, 1959. — 135 с.

Срезневский И. И. Славяно-русская палеография XI–XIV вв. Лекции, читанные в Императорском Санкт-Петербургском университете в 1865–1880 гг. / И. И. Срезневский. — СПб. : Тип. В.С. Балашова, 1885. — 261 с.

Степанченко И. И. Функционализм как альтернативная лингвистическая парадигма (на материале художественных текстов): Монография / И. И. Степанченко. — К. : «Українське видавництво», 2014. — 200 с.

Сумцов М. Ф. Начерк розвитку української літературної мови / М. Ф. Сумцов. — Х. : Союз, 1918. — 40 с.

Сумцов Н. Ф. О сочинениях И. И. Срезневского, относящихся к Южной России и к Харьк. губернии в частности // Харьк. губ. вед. — 1880. — № 83–84.

Тагор Р. 8 віршів. Ріг-Веда. 4 гімни / Пер. з бенг. і санскритської мови П. Риттер. — Х. : Пролетарій, 1927. — 8 с. (Відбиток з журналу «Сх. Світ» (№ 1 за 1927 р).)

Тарасов Л. Ф. Поэтическая речь. (Типологический аспект) / Леонид Феоктистович Тарасов. — Харків : Вища школа, Издательство при ХГУ, 1976. — 139 с.

Тимковский И. Ф. Опытный способ к философскому познанию российского языка / Илья Федорович Тимковский. — Х., 1811.

Тимошенко П. Д. Хрестоматія матеріалів з української літературної мови: у 2-х ч. / Петро Дмитрович Тимошенко. — Частина I. — К. : Вид-во АН УРСР, 1959. — 294 с.

Тимошенко П. Д. Хрестоматія матеріалів з української літературної мови : у 2-х ч. / Петро Дмитрович Тимошенко. — Частина II. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 348 с.

Тихоненко О. В. Становлення норм офіційно-ділового стилю української мови у 20–30-ті рр. ХХ ст. : [монографія] / О. В. Тихоненко ; Харк. нац. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва. — Х. : Майдан, 2013. — 179 с.

Традиції Харківської філологічної школи. До 100-річчя від дня народження М. Ф. Наконечного / ред. Ю. Безхутрий. — Х., 2000. — 728 с. (Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; 2000, № 491).

У мереживі життя: професор С. І. Дорошенко / автор-укладач Т. В. Беляєва. — Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. — 108 с.

Українська мова: Енциклопедія : [вид. 2-ге, виправ. і доп.] / Редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» імені М. П. Бажана, 2004. — 824 с.

Українські поети-романтики 20–40-х років ХІХ ст. : Поет. твори / Упоряд. і приміт. канд. філологічних наук Б. А. Деркача та докт. філологічних наук С. А. Крижанівського ; Вступ. ст. проф. Ієремії Айзенштока. — К. : Дніпро, 1968. — 635 с.

Утренняя звезда. Собрание статей в стихах и прозе. Книжка 1. — М., 1833 (В Типографии С. Селивановского) ; *Книжка 2.* Харьков, 1834 (В Университетской Типографии).

Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарій / Л. В. Ушкалов. — Х. : Майдан, 2004. — 876 с.

Фінкель О. М. Г. Ф. Квітка — перекладач власних творів // Квітка-Основ'яненко. Збірник на 150-річчя народження. — Х. : Український Робітник, 1929. — С. 107–132.

Философия языка: в границах и вне границ / Ю. С. Степанов, П. Серио, Д. И. Руденко и др. ; Науч. ред. тома Д. И. Руденко. — Х. : Око, 1993. — 192 с.

Фрадкин В. З. Харьковское историко-филологическое общество. 1877–1919 гг. / В. З.Фрадкин // История и историки : Историограф. ежегодник. 1979. — М. : Госиздат, 1982. — С. 223–248.

Франко І. Я. Твори: в 30-ти т. — Т. 17 : Літературно-критичні статті / І. Я. Франко. — К. : Державне вид-во художньої літератури, 1955. — 473 с.

Харків — моя мала Батьківщина : Навчальний посібник з народознавства / За ред. І. Ф. Прокопенка. — Х. : ОВС. — 2003. — 544 с.

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. — Харків : Фоліо, 2004. — 750 с.

Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет / Под ред. М. И. Прокопенко, Д. А. Вайнберг. — Харьков : Издательство Харьковского университета, 1955. — 386 с.

Храмов Ю. Осемасиологических исследований В. И. Шерцля (1843–1906). К 100-летию со дня смерти ученого // Slavia: Časopis pro slovanskou filologii. — Praha, 2006. — Roč. 75. Seš. 4.

Хрестоматія по истории языкознания XIX–XX веков; [сост. В. А. Звегинцев]. — М. : Учпедгиз, 1956. — 458 с.

Шевельов Ю. В. Портрети українських мовознавців / Ю. В. Шевельов ; Українська Вільна Академія Наук у США, Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». — К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2002. — 131 с.

Шевченко Л. І. Мовна картина світу в інтерпретації професора Л. А. Лисиченко // Лінгвістичні дослідження : Зб. наук. праць ім. Г. С. Сковороди. — 2011. — Вип. 31. — С. 217–223.

Юнг К. Г. Психологические типы // Психология индивидуальных различий. Тексты / К. Г. Юнг. — М., 1982. — С. 199–218.

O języku polskim: wybór prac / Jan Baudouin de Courtenay. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. — 453 s.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Акуленко В. В. 135–136
Александров С. В. 10, 20
Алчевська Х. Д. 159
Андреолетті І. І. 58
Аркас М. М. 69
- Багалій Д. І. 48, 108
Багмут А. Й. 130
Бажан М. П. 79, 106
Баженов М. М. 115–116, 119, 145
Базилевич С. 18
Байський П. 52
Бекетов О. М. 58
Бернгард Йоганн Альбрехт 73
Бесєдіна-Невзорова В. П. 113, 115, 119, 145
Бецький І. Є. 52
Белінський В. Г. 9, 51, 53, 63
Белорусов І. 98
Білодід І. К. 105, 130
Бодуен-де-Куртене І. О. 5, 71–72, 123
Бошп Ф. 62, 74
Боярова Л. Г. 151
Будилович А. С. 5, 100
Бузескул В. П. 108
Булаховський Л. А. 4–5, 100, 106, 108–109, 113–115, 118, 120, 122–131
Бургарт Ж. та О. 116
- Вакуленко С. В. 108, 154
Венєвцева Л. Г. 119, 148
- Вербицький П. П. 118
Веселовська З. 106, 113
Ветухів О. В. 94
Виготський Л. С. 90
Виноградов В. В. 5, 100, 129, 146
Вирган І. 115
Віко Джамбаттіста 84
Вольтер Едуард 5, 100
- Ганка В. 65
Ганцов В. М. 133
Гете Й. В. 7, 57, 64, 106
Глезер П. 116
Гнедич М. І. 9, 19–20
Гоголь М. В. 68, 97
Голіцин М. М. 17, 19
Голобородько К. Ю. 140, 154, 159
Гонорський Р. Т. 9
Горецький П. 113
Гребінка Є. П. 9, 52–53
Грицютенко І. Є. 130
Грінченко Б. Д. 98–100
Грушевський М. С. 12
Гулак А. Т. 147, 149–151
Гулак-Артемовський П. П. 9, 16, 51–52, 61, 81, 149
Гумбольдт В. фон 5, 7–8, 59, 64, 71, 82, 86–87, 91, 94, 150
Гумецька Л. Л. 130
- Дандін 76
Даниленко А. І. 109, 151

- Двігубський І. О. 18
Діллон Еміль 75–76
Дніпровська Н. Я. 118
Дорн Б. А. 73–74, 76
Дорошенко Д. І. 14–16
Дорошенко С. І. 137, 140–144
Дринов М. С. 5, 100, 158
Дудик П. С. 143
Дурново М. М. 5, 94, 158
- Ендзелін Я. М. 5, 123
- Єрмоленко С. Я. 155
Єсенін С. О. 150
- Жовтобрюх М. А. 119
Журба І. Я. 124
- Завадовський І. 106
- Йогансен М. Г. 112–113
- Ізюмов О. 112
Ільїнський Г. А. 5, 100, 123
Ісіченко Ю. А. 148
- Калашник В. С. 122, 134,
147–149, 151
Калашникова Г. Ф. 137
Калинович М. Я. 131, 143
Калідаса 76–77, 79
Караджич Вук 65
Каразін В. Н. 4, 9, 13, 16, 20,
49, 51, 55–58, 118, 147–148,
152, 156
Каракуця О. М. 134
Карпенко М. О. 130
- Каченовський М. Т. 19–20
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 9–10,
48–54, 61, 63, 81, 106, 119, 121, 140
Ковалевський А. П. 77–78
Коваль А. П. 143
Колоїз Ж. В. 148
Коломієць В. Т. 130
Коломієць Л. І. 119
Кордет Л. 18
Корсун О. О. 9
Костомаров М. І. 9–11, 16, 52,
56–57, 61, 68, 99, 140, 157
Котляревський І. П. 9, 52, 63,
70, 97, 121
Кримський А. Ю. 79, 105, 112
Кулжинський І. Г. 9
Куліш П. О. 68
Кульбакін С. М. 105, 110–111, 123
Курило О. Б. 133
- Ле І. 106
Лермонтов М. Ю. 52
Лисиченко Л. А. 108, 119,
121–122, 134, 137–140, 152, 155
Ломакович С. В. 152–153
Луб'яновський 18
Лукаш М. 106
Льовшин О. І. 9
Ляпунов Б. М. 5, 98, 100, 158
- Мазепа Іван 9
Майборода А. В. 118
Макаровський М. М. 10
Максимович М. О. 6, 67
Маленко О. О. 140, 154, 159
Манжура І. І. 97
Марр М. Я. 124–126

- Мацько Л. І. 155
 Медведєв Ф. П. 115, 118–122, 130, 145, 148, 151
 Метлинський А. Л. 10–11, 52, 57, 61–62, 81–82, 157
 Мещанінов І. І. 126
 Михайлин І. Л. 108
 Михальчук К. П. 133
 Міккола Йосиф 5, 100
 Міллер Д. П. 108
 Могилянський А. (О. В.) 19
 Мойсеєнко А. К. 155
 Моргун П. А. 115
- Надлер В. К. 108
 Назарєвський Я. 18
 Наконечний М. Ф. 112–115
 Наморадзе Г. А. 79
 Нелюба А. М. 108, 154, 159
 Непокупний А. П. 130
 Нестор Літописець 7
 Німчинов К. Т. 105, 111–113
- Овсянико-Куликовський Д. М. 75–76, 96–97, 108, 158
 Олексенко О. А. 134
 Олійник С. П. 142
 Оржицький І. О. 109
 Орнатовський І. 6–8, 59, 66, 154
- Паліцин О. О. 53
 Пелепейченко Л. М. 140
 Перегінцев М. 113
 Петренко М. М. 10, 140
 Петренко О. Я. 113, 116, 118–119, 122, 145
 Пецольт Є. 116
- Пешковський О. М. 5, 100
 Пилинська М. 115
 Плетньов П. О. 50
 Поліщук В. Л. 140
 Полонська-Василенко Н. Д. 12
 Попов О. В. 95, 158
 Поспєлов М. С. 5, 100
 Потебня О. О. 4–6, 8, 11, 59–60, 64, 69, 71–72, 80–88, 91–98, 100–101, 103, 107–108, 113–115, 124, 128, 133, 137, 140, 145–146, 148, 150, 156, 158–159, 228
 Прокопенко В. В. 154
 Пушкін О. С. 52, 129
- Рабіндранат Тагор 76–77
 Редін П. О. 134
 Рижський І. С. 6–8, 56, 59–60, 66, 154
 Рильський М. Т. 131
 Ріттер П. Г. 76–78
 Розенберг О. Г. 77
 Розковшенко І. 66, 69
 Ростовський Д. 19
 Руденко Д. І. 154
 Руставелі Шота 79, 106
 Савченко Л. Г. 148
 Сватко Ю. І. 154
 Свашенко А. О. 119, 148
 Семенко М. В. 140
 Синявський О. Н. 105, 109, 112–113
 Сімович В. І. 132–133
 Сімонок В. П. 140, 153
 Скородода Г. С. 9, 16, 18, 20–22, 52, 55, 64, 70, 84, 108, 118, 145, 157

- Скоробогатова О. О. 154, 159
Скоропадський Іван 9
Соболевський О. І. 5, 100
Сомов О. М. 52–53
Сосюр Ф. де 8, 59, 88
Сосюра В. М. 104
Срезневський І. О. 51
Срезневський Із. І. 4–5, 11, 17, 21, 51–52, 56–57, 60, 62–72, 74, 81, 87, 137, 157
Степанченко І. І. 147, 150–151
Сулима М. Ф. 109–110, 127
Сумцов М. Ф. 97, 105, 108, 136–137, 158
Сухотін О. М. 5, 100
- Таран О. С. 140, 155
Тимківський Ів. Ф. 7
Тимківський І. Ф. 6–7, 60, 66, 154
Тимківський Р. Ф. 7
Тимченко І. В. 134
Тихоненко О. В. 107
Тихорський Епіфаній 17
Тичина П. Г. 78–79, 104, 120, 131
Ткаченко Б. Д. 112–113
Ткаченко О. Б. 130
Толстой Л. М. 149
Троян І. 113
- Ужченко В. Д. 121–122, 134–135, 148
Ушкалов Л. В. 21
- Фасмер М. Р. 123
Федоровський О. С. 78
Філомафітський Є. М. 51
Філон М. І. 109, 154, 159
Фінкель О. М. 50, 106, 115–116, 118–119, 145
Флоринський С. 18
Фортунатов П. Ф. 83
- Хмельницький Юрій 9
- Черновол-Ткаченко Р. І. 142
Чехов А. П. 97
- Шалі І. 113
Шаровольський І. 112
Шафарик П. 65
Шванський М. І. 18
Шевельов Ю. В. 122, 130–133, 148
Шевченко Л. І. 155
Шевченко Т. Г. 97
Шерцль В. І. 64, 74–76
Шклярєвський Г. І. 116
Шлейхер А. 94
Шнайдер Ю. В. 131
Шпигоцький О. 66, 69
Штейнталь Г. 82, 94
Щоголів Я. І. 16
- Юрченко О. С. 122
- Яворницький Д. І. 94, 99, 100, 108
Яворський Стефан 19
Ярещенко А. П. 119, 136

Издание содержит информацию об истории возникновения и становления Харьковской филологической школы, основанной на идеях А. А. Потебни и его предшественников. Представлены культурно-исторические предпосылки становления Харьковской филологической традиции, к которым отнесены: функционирование Харьковского коллегиума и наличие морального вдохновителя — философа и писателя-просветителя Г. С. Сковороды; подъем духа национального возрождения и заинтересованность в национальных памятниках, документах, народном творчестве; открытие в Харькове университета как центра науки и культуры не только в регионе, но и во всем тогдашнем государстве.

Учитывая взгляды харьковских ученых на филологию как на науку, которая охватывает не только собственно язык, но и смежные с ним фольклор, этнографию, историю, культурологию и т. д., выделены и обобщены определяющие признаки Харьковской лингвистической традиции как наиболее длительной во времени и разнообразной в сфере методологии и методики исследования, среди которых: открытость; широкая филологическая направленность; заинтересованность ученых в вопросах славяноведения и славянских языков; динамичность.

Акцентируется внимание на именах наиболее значимых представителей школы, ученых конца XIX — начала XXI в. Определены место научной школы в украинском и мировом научном пространстве, вклад харьковских языковедов в современный национальный и мировой языковедческий опыт, их достижения на начало XX в. как основа для развития в Харькове современного языкознания.

Издание адресовано ученым, преподавателям, учителям, аспирантам и студентам, всем, кто интересуется проблемами современного языкознания.

The publication contains information about the history and formation of the Kharkiv philological school, based on the ideas of Oleksandr Potebnja and his predecessors. Cultural and historical background of the formation of the Kharkiv philological tradition is presented, which includes: formation of the Kharkiv Collegium and the presence of moral mastermind — philosopher and writer and educator Grygoriy Skovoroda; the rise of the spirit of national revival and interest in national monuments, documents, folk art; opening of Kharkiv University as a center of science and culture, not only in the region but throughout the then polity.

Taking into account understanding philology as a science that covers not only the language but also folklore, ethnography, history, cultural studies, and so on, the defining characteristics of Kharkiv linguistic tradition as the longest in time and in diverse in methodologies and research techniques, are highlighted and summarized, including: openness; broad philological orientation; scientists' interest in questions of Slavic and Slavic languages; dynamism.

The attention is focused on the names of the most important representatives of the school, academics of late XIX — early XXI centuries. The place in the Ukrainian Scientific School and the World Science, the contribution of the Kharkiv linguists in modern national and global linguistic experience, their achievements at the beginning of the twentieth century as a basis for the development of modern linguistics in Kharkiv are defined.

The publication is addressed to scientists, educators, teachers, graduate students, and all those keen on the problems of modern linguistics.

ЗМІСТ

Частина 1. Передумови формування Харківської філологічної школи	3
Інтелектуальне середовище в Харкові в XVIII — на початку XIX ст.ст.	3
Харків як осередок українського відродження на початку XIX ст. Вплив цього процесу на розвиток словесності	11
Харківський колегіум	17
Григорій Савич Сковорода	20
Отривки изъ записокъ о старцѣ Григоріѣ Сковородѣ (стаття Із. І. Срезневського в альманасі «Утренняя звѣзда»)	22
Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко — патріарх українського відродження	48
Василь Назарович Каразін. Заснування Харківського університету	55
Частина 2. Початки формування Харківської лінгвістичної традиції	59
Наукові ідеї харківських мовознавців у контексті європейської лінгвістики XIX ст.	59
Ізмаїл Іванович Срезневський	62
Сходознавство на Харківщині	73
Частина 3. Формування психологічного напрямку в мовознавстві: Олександр Опанасович Потебня	80
Олександр Опанасович Потебня — основоположник Харківської філологічної школи	80
Послідовники наукових ідей О. О. Потебні	95
Частина 4. Наукова діяльність харківських мовознавців XX — початку XXI ст.ст.	102
Теоретичне та практичне мовознавство 20–30-х рр. XX ст.	103

Повоєнне відродження харківської лінгвістики	117
Леонід Арсенійович Булаховський	122
Юрій Володимирович Шевельов	131
Генерація харківських лінгвістів 60–70-х рр. XX ст.	134
Нові обрії (кінець 70-х рр. XX ст. — початок XXI ст.)	146
Післямова	157
Додатки	160
Срезневський В. Собрание рукописей Г. Ф. Квитки, принадлежавшее И. И. Срезневському	160
Статья Б. М. Ляпунова в I выпуске «Живой старины» 1892 г.	170
Статья А. Горнфельда о лекциях А. А. Потебни (Изъ воспоминаний бывшего слушателя)	193
Посмертныя матеріали А. А. Потебни (статья В. И. Харціева)	200
Література	213
Іменний покажчик	224

*Лисиченко Лідія Андріївна
Лисиченко Тетяна Юріївна*

**Харківська філологічна школа.
Лінгвістичні традиції**

Наукове видання

Головний редактор Лідія Лисиченко
Редактор Тетяна Лисиченко
Коректор Ольга Пікалова
Комп'ютерна верстка Олексій Євдокімов

Підписано до друку 15.09.2015. Формат 84×108/32
Гарнітура Georgia. Друк офсетний
Умовн. друк. арк. 6,7
Наклад 100 примірників

Видавництво «НТМТ»
Свідоцтво про Державну реєстрацію ДК № 1748 від 15.04.2004
61072, м. Харків, пр-т Леніна, 58, к. 106
Тел.: +38 (057) 763-03-80, 763-03-72

Видруковано в типографії ТОВ «Цифра Принт»
на цифровому комплексі Xerox DocuTech 6135.
Свідоцтво про Державну реєстрацію А01 № 432705
від 03.08.2009
м. Харків, вул. Данилевського, 30
Тел.: +38 (057) 786-18-60

